

SENUJŲ LIETUVOS
GYVENTOJŲ
ANTROPO
LOGIJA

Gintautas Česnys
Irena Balčiūnienė

 MOKSLAS

SENUJŲ LIETUVOS
GYVENTOJŲ
ANTROPOLOGIJA

УДК 572.71+572.781+572.77 (=882)

Чеснис Г. А., Бальчюнене И. А. Антропология древнего населения Литвы. Вильнюс: Мокслас, 1988.— 200 с.

По материалам исследования 3440 черепов и 796 скелетов эпохи феодализма освещаются краниология, остеометрия, реконструктивная соматология, палеодемография, палеопопуляционная генетика, этническая одонтология и некоторые вопросы палеопатологии жевательного аппарата сельского и городского населения Литвы. Рассматриваются история сложения антропологических особенностей литовского народа на антропологическом фоне Восточной Европы, причины и механизмы возникновения и сохранения регионарных различий, биологические расстояния между отдельными палеопопуляциями, сдвиги в некоторых соматологических, палеодемографических и одонтопатологических характеристиках в течение последнего тысячелетия, а также изменчивость этих характеристик на территории Литвы в экологическом и социальном аспектах.

Книга предназначена для антропологов, археологов, биологов, историков, стоматологов, социалгигиенистов, а также для широкого круга читателей.

Библиогр. 219 назв. Ил. 49. Табл. 68.

Recenzavo med. m. dr. prof. J. NAINYS ir ist. m. kand. V. URBANAVICIUS

С 190800000—049 74—88
М 854(08)—88

ISBN 5—420—00076—8

© Leidykla „Mokslas“, 1988

PRATARMĖ

Senųjų gyventojų antropologijos duomenys yra vertingi keletu požiūrių.

Žmogus morfologiškai unikalus, nes kiekviena genetinė programa realizuojasi specifinėmis ontogenezės sąlygomis. Tad, atskleidžiant tam tikros vietovės gyventojų kūno sandaros ypatybes, geriau pažįstamas žmogaus polimorfizmas, kuris pagrįstai laikomas vienu svarbiausių šiuolaikinės žmogaus morfologijos tyrimo objektų. Gretinant tos pačios teritorijos populiacijas skirtingu laikotarpiu, išryškėja vietinių ypatybių kilmė. Tai padeda labiau suprasti dabartinių tos teritorijos populiacijų morfologiją, nes pažinti biologinį objektą ar reiškinį galima tik atskleidus jo tapumo istoriją.

Antra vertus, vietiniai morfologinės įvairovės faktoriai kaip atskirybė atspindi bendruosius morfogenezės dėsnius. Nepažinus tų faktorių, neįmanoma spręsti tokių esminių biologijos problemų, kaip įgimtų ir įgytų, biologinių ir socialinių reiškinų dialektika, organizmo ir aplinkos sąveika. Senųjų gyventojų kaulai yra vienintelė objektyvi informacijos versmė tirti praeities kartų biosocialiniams santykiams, žmogaus morfologijos poslinkiams ekologijos požiūriu.

Pagaliau žmogaus, kaip visuomeninės būtybės, populiacijų biologinė istorija tiesiogiai siejasi su daugeliu socialinių reiškinų, tarp jų ir su konkrečių etnokultūrinių bendrijų susidarymu. Iš senųjų gyventojų griaučių galima atkurti atskiroms etnokultūrinėms bendrijoms būdingų antropologinių kompleksų susidarymo istoriją, spręsti apie populiacijų biologinės giminystės laipsnį, sudaryti genetines jų klasifikacijas, taigi kartu su kitais mokslais — archeologija, istorija, etnografija, lingvistika — gvildinti sudėtingą tautų kilmės — etnogenezės — problemą. Pasak V. Aleksejevo [67], genofondas ir jo nulemtos fizinės kūno ypatybės pastovesnės už kalbą ir kultūrą, todėl jose slypi tos giluminės dabartinių tautų kilmės ištakos, kurių neįmanoma atskleisti kitų etnogenezę tiriančių mokslų metodais.

Senųjų Lietuvos gyventojų antropologija iki šiol menkai tenagrinėta [5, 29], nepaisant to, kad duomenys apie lietuvių, gyvenančius istorinio baltų arealo centre, labai svarbūs visų baltų kilmei atskleisti. Be jų sunku apsieiti ir kaimynų — slavų, germanų, finų — etnogenezės tyrinėtojams. Antra vertus, Lietuvos teritorija yra nedidelė, todėl įmanoma gerai antropologiškai ištirti visą tautą, panagrinėti keletą

to paties kontingento antropologinių sistemų, o tai atveria galimybes paieškoti jų tarpusavio ryšių, įvertinti jų poslinkius veikiant polimorfizmo faktoriams ir kartu geriau tuos faktorius pažinti. Be to, per pastaruosius keturis tūkstantmečius neužfiksuota kiek žymesnės nebaltiško komponento įsrūvos, dabartinių populiacijų vietinės šaknys yra gilios, todėl Lietuvos antropologinės medžiagos tyrimas įgalina išryškinti tuos poslinkius, kurie nesusię su migracijomis bei metisacija ir kurie vadinami epochiniais.

Ne visi laiko tarpiniai ir ne visos mūsų respublikos vietos vienos antropologiniais radiniais. Kuo gilyn į praeitį, tuo jų mažiau. Archeologiniai kasinėjimai, ypač per pastaruosius 15 metų, įgalina šiek tiek išsamiau apibūdinti vėlyvojo feodalizmo (XIV—XVIII a.) epochą. Jos gyventojų kraniologijai, kraniometrijai, osteometrijai, rekonstrukcinei somatologijai, paleodemografijai, etninei odontologijai bei kai kuriai kramtomojo aparato patologijai nušviesti ir skiriama ši knyga. Lietuvos viduramžių žmones vadiname senaisiais Lietuvos gyventojais, pabrėždami jų tarpinę padėtį tarp seniausiųjų (akmens ir metalų epochos) ir dabartinių gyventojų. Jų antropologijos duomenys būtini permesti „biologiniam tiltui“ tarp priešistorinių ir šiandieninių populiacijų. Vėlyvojo feodalizmo epocha sutampa su paskutiniu lietuvių etnogenezės etapu — tautybės susidarymu, tad senųjų Lietuvos gyventojų tyrimai gali papildyti jo paveikslą.

Pirmą kartą bandome pažvelgti į skirtingas to paties kontingento antropologines sistemas, pasitelkdami šiuolaikinius matematinės analizės metodus. Nenuostabu, kad ne visais atvejais analizės išvados sutampa, nes tie patys polimorfizmo veiksniai skirtingas sistemas gali kreipti nevienoda linkme. Etnogenezės požiūriu vienos sistemos labiau tinka bendriems dėsningumams atskleisti, o kitos — smulkesnėms detalėms išryškinti. Juo labiau iš antropologinių tyrimų nereikėtų laukti vien etnogenetinių modelių, sudarytų remiantis humanitariniais mokslais, patvirtinimo.

Knygos apimtis vertė kai kuriuos dalykus dėstyti glausčiau. Plačiausiai piešiame feodalizmo epochos gyventojų antropologinį paveikslą, nagrinėjame teritorinius morfologinių tipų skirtumus, remdamiesi konkrečia XIV—XVIII a. Lietuvos teritorijos medžiaga, o kiek mažiau paliečiame to paveikslą tapsmą bei tipų vietą kaimynų fone. Šiuos klausimus paliekame būsimiems darbams. Apsiribojame pačiomis bendriausiomis metodinėmis pastabomis, ir tik etninės odontologijos metodiką, kaip visai nepažįstamą lietuvių skaitytojui, išdėstome plačiau. Tokio pobūdžio darbe neįmanoma išvengti sudėtingų specialių terminų, kurių lietuviški atitikmenys dar neprisigiję arba jų stinga. Knygoje stengėmės nusakyti kiekvieno termino reikšmę. Tai galbūt ne visiškai pavyko, ypač kalbant apie biometrinės statistikos metodus ir rodiklius. Teatleis autoriams platusis skaitytojų būrys, kad ne viskas šiame darbe bus lengvai suprantama be fundamentalių biologijos, populiacinės genetikos, statistikos ir kitų gretutinių mokslų žinių. Be jų šiuolaikinė antropologija būtų neįmanoma.

Knyga parengta Vilniaus valstybinio V. Kapsuko universiteto Me-

dicinos fakulteto Anatomijos, histologijos ir embriologijos katedroje (G. Cesnys) ir Gydytojų tobulinimosi fakulteto Stomatologijos katedroje (I. Balčiūnienė). G. Cesnys parašė pratarmę, įvadą, apibendrinimą ir santraukas, pateikė kraniometrinės, paleopopuliacinės, osteometrinės, paleodemografinės analizės rezultatus, o I. Balčiūnienė parašė etninės odontologijos ir odontologijos bei kramtomojo aparato patologijos skyrių. Autorių dėstymo būdas ir rašymo stilius skiriasi. Natūralu, kad nepavyko visiškai suvienodinti abiejų knygų pusių.

Knyga nebūtų pasirodžiusi be kruopštaus archeologų darbo. Jie ne vieną ekspedicijų sezoną rinko senųjų Lietuvos gyventojų antropologinę medžiagą. Visiems jiems, o ypač istorijos mokslų kandidatams Adolfui Tautavičiui ir Vytautui Urbanavičiui, reiškiamo nuoširdžių padėkų. V. Urbanavičius maloniai leido panaudoti jo atliktas plastines ir grafines rekonstrukcijas šios knygos viršeliui. Dėkojame matematikos m. kand. Kęstučiui Dučinskui, atlikusiam skaičiavimus, ir visiems kitiems, padėjusiems darbu ar patarimais.

Šis pirmas bandymas daugiopai apžvelgti feodalinio laikotarpio Lietuvos gyventojų antropologiją nėra be trūkumų. Kai kurie teiginiai yra diskusinio pobūdžio ir, matyt, bus koreguojami, kaupiantis iškasinei medžiagai, dar kai kurie priklausys nuo kitų etnogenezę tiriančių mokslų, ypač archeologijos ir lingvistikos, atradimų. Visas vertingas pastabas autoriai priims su dėkingumu.

1. VIDURAMŽIŲ LIETUVOS ANTROPOLOGINĖ MEDŽIAGA

1.1. TRUMPA TYRINĖJIMŲ APŽVALGA

Iškastinę lietuvių kaukolę, datuotą vėlyvaisiais viduramžiais, pirmasis aprašė J. Bliumenbachas knygoje „Įvairių genčių kaukolių kolekcijos trečiosios dešimties iliustruotas aprašas“ („*Decas tertia collectionis suae craniorum diversarium gentium illustrata*“), išėjusioje 1795 m. Gelingene [29, 188]. XIX a. antroje pusėje, kai formavosi modernioji antropologija, Lietuvoje buvo nepalankios sąlygos tirti senuosius gyventojus, todėl duomenis apie lietuvių skelbė tik vokiečių ir lenkų mokslininkai. Jie aprašė keletą kaukolių, surastų Kuršių nerijos pietinėje dalyje [173, 200, 216] bei Kuršių marių rytiniame krante [214]. Autoriai jas datavo XVIII a. viduriu ir priskyrė atitinkamai kuršiams ir skalviams. J. Talko-Hrinčevičius paskelbė duomenis apie kaukolių serijas iš lietuvių ir baltarusių etninio paribio [208, 210], iš Virbalio apylinkių [207] bei XVI–XVII a. Vilniaus [206, 209]. Jis pirmasis aprašė trepanuotas kaukoles iš Lankiškių [210], Vilniaus šv. Jono bažnyčios ir Gedimino kalno [209]. Trepanacija būdavo atliekama gyviems žmonėms gydymo sumetimais arba po mirties kaip ritualas. Dalis ištirtųjų kaukolių dingo per Antrąjį pasaulinį karą, dalis išliko Vilniaus ir užsienio šalių (Lenkijos) kolekcijose.

J. Basanavičius, „Aušros“ puslapiuose ir Lietuvių mokslo draugijos posėdžiuose nuolat pabrėždavęs antropologinių tyrinėjimų būtinumą, sukauptė XVI–XVIII a. kaukolių rinkinį. Jį sudarė daugiausia jo paties 1909–1910 m. iškastos kaukolės Panevėžio rajono Puziniškio apylinkėse (Karpiškiuose, Pažvyriuose, Baniškiuose), Seimyniškieliuose ir Taurakalnyje (Anykščių raj.), Gražiškiuose ir Kumečiuose (Vilkaviškio raj.), Teleičiuose ir Karkazuose (Kauno raj.), Raginėnuose (Radviliškio raj.), Plaučiškiuose (Pakruojo raj.). Autorius kaukolių neaprašė, bet jų dalis išliko iki mūsų dienų ir prieinama tyrinėti [4].

Visi minėti darbai buvo kaupiamojo pobūdžio, o pirmoji galimybė apibendrinti atsirado tada, kai Kauno universiteto Anatomijos institute susikaupė kiek daugiau iškastinės įvairaus laiko medžiagos. J. Zilinskas ir jo bendradarbiai rašė lietuvių etnogenezės klausimais [60, 61, 62], be kita ko analizuodami 297 XVIII–XIX a. kaukoles iš

Kauno kasinėjimų ir 282 XX a. kaukoles iš Medicinos fakulteto proktoriumo. Jie pirmieji konstatavo brachikranizacijos (savaimingo smegeninės apvalėjimo) reiškinį ir aiškino jį natūralia kaukolės evoliucija. Tokiai jų nuomonei pritarė žymus tarybinis antropologas G. Debecas [89]. Kauno antropologai domėjosi taip pat epochiniais kramtomojo aparato pakitimais, dabartinių gyventojų dubens griaučiais [29, 188]. Tuo pačiu metu baltalentių okupuotame Vilniuje, remontuojant bažnyčias, tiesiant gatves, vandentiekį ir kanalizaciją, buvo surinkta daug vilniečių kaukolių, kurios saugomos Vilniaus valstybiniame V. Kapsuko universitete. Gaila, kad prie kasinėjimų neprišidėjo archeologai. Šis rinkinys blogai dokumentuotas. Vis dėlto galima teigti, kad jo didžiuma yra iš XIV–XVIII a. katalikiškų kapinių [146, 164, 181, 183, 184, 201, 204, 205, 218].

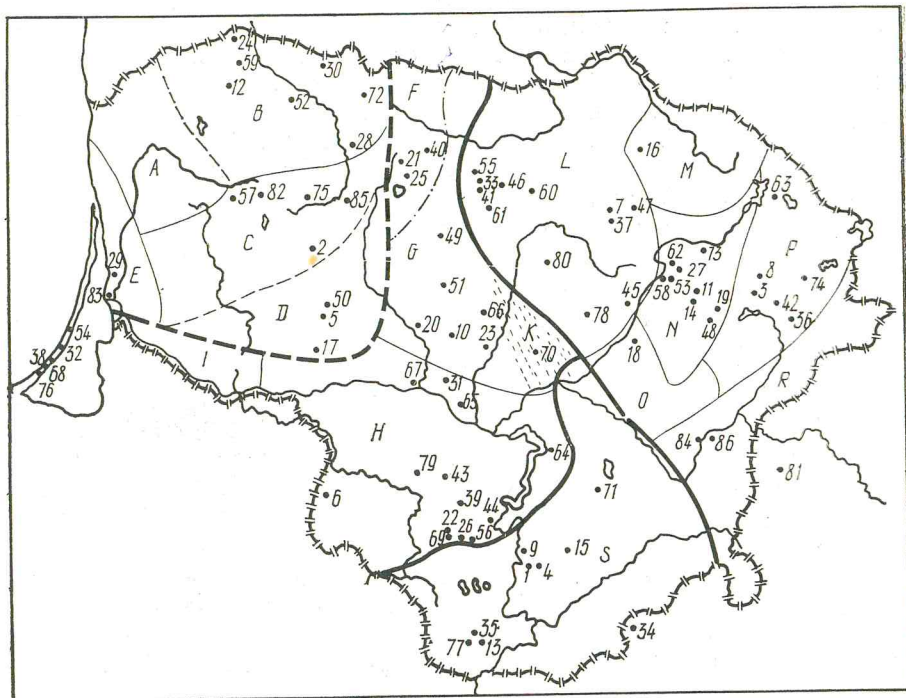
Pokario metais etninė antropologija nebuvo labai populiari, nes ant jos šešėlį buvo metusi rasistinė vokiečių rašliava, nors ir nieko bendra neturėjusi nei su antropologija, nei su mokslu apskritai. Tarybinių antropologų dėmesys seniesiems Lietuvos gyventojams kilo ryšium su Jungtine kompleksine Pabaltijo ekspedicija (1952–1954). G. Debecas ir K. Mark iš naujo permatavo Kaune sukauptą antropologinę medžiagą, įtraukdami į tyrimų programą veido profiliuotės požymius [82]. Ši medžiaga ilgą laiką buvo vienintelis informacijos apie senuosius Lietuvos gyventojus šaltinis. Ši informacija ėjo iš vieno spaudinio į kitą [77, 78, 67, 69, 70, 88, 90, 92, 93], ypač svarstant klausimą apie baltišką komponentą rusų [70, 78], ukrainiečių [95] ir baltarusių [117] tautose.

Kauno medicinos institute J. V. Nainys sukūrė teismo antropologų mokyklą [83, 108, 109, 110], kuri pasiūlė lyties ir amžiaus diagnostikos bei ūgio ir proporcijų rekonstrukcijos iš galūnių kaulų matmenų metodiką. Ji pritaikoma ir iškastinėms populiacijoms tirti. V. Urbanavičius iš kaukolių atkūrė nemažai feodalinio laikotarpio gyventojų skulptūrinių ir grafinių portretų [45, 49]. Iki aštuntojo dešimtmečio pradžios naują iškastinę kaulinę medžiagą rinko tik pavieniai archeologai (V. Urbanavičius, A. Tautavičius, M. Michelbertas, A. Merkevičius), o nuo 1972 m. LTSR MA Istorijos instituto Archeologijos sektoriaus rūpesčiu visi senųjų Lietuvos gyventojų kaulai kaupiami Vilniaus valstybinio V. Kapsuko universiteto Medicinos fakulteto Anatomijos, histologijos ir embriologijos katedroje. Ši gausi kolekcija analizuojama kraniologijos [3, 10, 11, 12, 141], rekonstrukcinės somatologijos [124, 139], paleodemografijos [3, 127, 145], etninės odontologijos [25, 73, 74, 126, 185] ir paleopatologijos [17, 186] požiūriu.

1.2. ISTIRTOS MEDŽIAGOS APIBŪDINIMAS

Dabar jau turime 85 kaimo senkapių medžiagą (1 ir 35 lent., 1 pav.), atstovaujančią visiems dabartinės lietuvių kalbos tarmių arealams [58]. Be to, yra Jono Basanavičiaus rinktinė serija, gauta iš rytų ir vakarų aukštaičių tarmės plotų [4]. Taigi vėlyvojo feodalizmo kaimo gyventojams apibūdinti turime 1616 kaukolių ir 743 griau-

čius. Daugumos jų tyrimo duomenys skelbiami pirmą kartą. Kai kurios anksčiau aprašytos kaukolės buvo dar kartą ištirtos pagal plačią diskrečių ir kranimetrinių požymių programą, į kurią įėjo ir veido profiliuotės rodikliai, visotinai vartojami Tarybų Sąjungoje. Antai Vroclave buvo surastos kaukolės iš Raginėnų ir Žvirblių, o Krokuvo-

1 pav. XIV—XVIII a. Lietuvos antropologinės medžiagos geografiija (Šiaurės žemaičiai: A — kretingiškiečiai, B — telšiškiečiai; pietų žemaičiai: C — varniškiai, D — raseiškiečiai; E — vakarų žemaičiai; F — žemaičių ir vakarų aukštaičių paribys; vakarų aukštaičiai: G — šiauliškiai, H — kauniškiai, I — Klaipėdos krašto; K — vakarų ir rytų aukštaičių paribys; rytų aukštaičiai: L — panevėžiškiečiai, M — kupiškėnai, N — anykštėnai, O — širvintiškiai, P — uteniškiai, R — vilniškiai; S — pietų aukštaičiai; vietovių pavadinimai kaip 1 lent.)

je — iš Arijonų kalno ir Lankiškių (35 lent.). Pastarasis laidojimo paminklas, kaip ir Vaistamo senkapis, yra už Lietuvos TSR ribų — Baltarusijos TSR, bet XIV—XVI a., kuriais jie datuojami, tos žemės dar priklausė etnografinėi Lietuvai.

Duomenys apie kai kuriuos radinius (kapinynuose Nr. 29, 32, 38, 54, 68, 76 ir 83), dingusius per karą, tačiau svarbius mūsų nagrinėjamai problemai, paimti iš senų publikacijų (1 ir 35 lent.). Šitaip sudaryta rinktinė II tūkstantmečio II pusės gyventojų griaučių serija iš lietuviško Baltijos pajūrio ir Kuršių nerijos pietinės dalies (dab. RTFSR Kaliningrado srities), t. y. iš kuršių ir skalvių gyventos teritorijos. Vis dėlto kai kurių matmenų teko atsisakyti.

1 lentelė. Ištirtoji antropologinė medžiaga

Nr.	Senkapis	Ištirta kaukolių				Odon- tologiš- kai	Ištirta griaučių		
		Kranologiškai					♂	♀	Σ
		♂	♀	○	Σ				
1	Akalyčia	2	2	—	4	—	2	2	4
2	Akmeniai	2	5	—	7	3	—	1	1
3	Aknystėlės	—	1	—	1	—	—	—	—
4	Alovė	5	5	—	10	—	—	—	—
5	Arglaičiai	16	21	8	45	26	3	2	5
6	Arijonų kaln.	2	1	—	3	—	—	—	—
7	Aščiagaliai	2	—	1	3	3	2	—	2
8	Ažugiriai	8	7	—	15	11	13	8	21
9	Bazorai	18	17	26	61	53	20	13	33
10	Blandžiai	2	2	—	4	4	—	—	—
11	Buivydai	3	—	—	3	—	3	—	3
12	Daubariai	4	3	—	7	3	1	1	2
13	Didžiasalis	4	2	2	8	7	5	1	6
14	Diktarai	17	14	4	35	31	16	13	29
15	Doškonyš	1	1	—	2	1	—	—	—
16	Elniškiečiai	3	4	1	8	8	—	—	—
17	Eržvilkas	1	1	—	2	—	—	—	—
18	Gaičiūnai	1	—	—	1	—	—	—	—
19	Gaidžiai	—	—	—	—	—	2	—	2
20	Gėluva	45	41	27	113	76	49	32	81
21	Gervėnai	4	1	3	8	8	5	2	7
22	Giluičiai	1	1	1	3	—	—	1	1
23	Graužiai	2	2	—	4	4	6	3	9
24	Griežė	4	6	1	11	10	4	3	7
25	Jakštaičiai	24	28	6	58	51	27	19	46
26	Kalesninkai	10	10	17	37	8	11	10	21
27	Kavarskas	61	63	43	167	63	22	16	38
28	Kybartišké	1	—	—	1	—	—	—	—
29	Kintai	4	—	—	4	—	—	—	—
30	Kivyčiai	1	—	—	1	—	—	—	—
31	Kriemala	2	1	—	3	2	2	1	3
32	Kuncai	16	—	—	16	—	—	—	—
33	Laičiai	5	5	1	11	—	5	5	10
34	Lankiškės	18	25	14	57	—	—	—	—
35	Leipalingis	36	27	43	106	87	31	26	57
36	Liepiniškės	16	12	2	30	27	25	9	34
37	Likėtriai	1	1	—	2	2	—	—	—
38	Lotmiškis	27	—	—	27	—	—	—	—
39	Makrickai	5	2	—	7	—	5	3	8
40	Malavėnai	2	3	1	6	—	—	—	—
41	Meldiniai	3	3	1	7	3	—	—	—
42	Narkūnai	5	1	1	7	2	5	—	5
43	Nendriniai	—	—	—	—	—	3	—	3
44	Norkūnai	3	7	6	16	13	4	9	13
45	Obeliai	8	7	10	25	20	6	7	13
46	Paežeriai	—	—	—	—	—	—	1	1
47	Pagiegala	3	6	2	11	6	1	3	4
48	Pakubėtiškiai	—	—	—	—	—	1	—	1
49	Palonai	1	1	—	2	—	—	—	—
50	Paprūdys	8	5	1	14	10	1	—	1
51	Pašušvys	1	—	—	1	—	—	—	—

1 lentelės tęsinys

Nr.	Senkapis	Ištirta kaukolių					Ištirta griaučių		
		Kraniologiškai				Odon- tologiškai	♂	♀	Σ
		♂	♀	○	Σ				
52	Pavirvytė-Gudai	2	—	—	2	2	—	—	—
53	Pienionys (Pailgė)	—	1	—	1	—	—	1	1
54	Pilkopa	3	—	—	3	—	—	—	—
55	Plaučiškiai	21	26	21	68	43	19	21	40
56	Ponkiškiai	3	8	4	15	—	—	—	—
57	Pribitka	15	24	20	59	41	12	14	26
58	Pumpučiai	1	2	2	5	—	—	—	—
59	Pumpurai	17	14	11	42	28	20	10	30
60	Puziniškis	13	10	—	23	16	2	—	2
61	Raginėnai	1	—	—	1	—	—	—	—
62	Riklikai	2	2	—	4	3	1	5	6
63	Rokėnai	—	—	—	—	—	1	—	1
64	Rumšiškės	32	30	11	73	49	21	13	34
65	Rupunioniai	2	1	—	3	—	2	1	3
66	Ruseiniai	18	9	—	27	22	16	10	26
67	Seredžius	1	—	—	1	—	—	—	—
68	Skilvytė	5	—	—	5	—	—	—	—
69	Skovagaliai	2	—	2	4	—	2	—	2
70	Skrebinai	31	18	1	50	38	31	15	46
71	Strėva	7	1	1	9	7	2	—	2
72	Šapnagiai	13	12	13	38	28	—	2	2
73	Seimyniškeliai	3	—	—	3	—	—	—	—
74	Šimkūnai	—	1	—	1	—	—	—	—
75	Slapgirė	3	4	—	7	6	—	—	—
76	Stangenvaldė	7	—	—	7	—	—	—	—
77	Taikūnai	1	—	—	1	1	1	—	1
78	Tulpiakėmis	17	13	13	43	34	7	7	14
79	Tursučiai	6	—	—	6	5	5	—	5
80	Uliūnai	3	4	—	7	5	2	1	3
81	Vaistamas	36	26	3	65	26	—	—	—
82	Varniai	15	12	—	27	24	8	9	17
83	Ventė	4	—	—	4	—	—	—	—
84	Vilnius	1001	718	105	1824	1026	35	18	53
85	Zalakiai	2	5	6	13	15	5	6	11
86	Zvirbliai	2	1	—	3	—	—	—	—
87	J. Basanavičiaus rinkinys	15	6	1	22	—	—	—	—
Iš viso		1712	1292	436	3440	1961	472	324	796

Miesto gyventojų antropologijai nušviesti, kai kuriems paleodemografijos, paleosociologijos ir kaukolės biologijos klausimams gvildinti buvo ištirta 1824 kaukolių ir 53 griaučių, surinktų 1928—1934 m. Vilniuje, kolekcija. Ji papildyta 1981 m. (2 ir 36 lent.). Prie jos prijungti individualūs kaukolių matmenys iš ankstesnių publikacijų [206, 209].

Taigi vėlyvojo feodalizmo Lietuvos gyventojų antropologinei charakteristikai iš viso panaudota 3440 kaukolių ir 796 griaučiai. Etninės odontologijos tyrimams tinka ne visos kaukolės, o tik jaunų žmonių,

2 lentelė. Ištirtoji viduramžių vilniečių antropologinė medžiaga

Nr.	Senkapis arba radimvietė	Ištirta kaukolių				Odon- tologiškai	Ištirta griaučių		
		Kraniologiškai					♂	♀	Σ
		♂	♀	○	Σ				
1	Tauro kalnas	32	23	2	57	18	—	—	—
2	Šv. Onos bažnyčia ir gatvė (dab. „Tiesos“)	40	37	—	77	11	—	—	—
3	Šv. Jono bažnyčia	68	41	7	116	84	—	—	—
4	Šv. Mikalojaus bažnyčia	29	19	2	50	25	—	—	—
5	Pranciškonų bažnyčios kapinės	149	124	17	290	176	—	—	—
6	Literatų skersgatvis	14	12	2	28	12	—	—	—
7	Rinktinė serija iš įvairių gatvių	25	21	7	53	35	—	—	—
8	Latako gatvė	44	29	22	95	80	36	18	54
9	Z. Sierakausko gatvė	199	105	17	321	241	—	—	—
10	Turgaus gatvė (dab. Geležinkelio)	33	6	—	39	22	—	—	—
11	J. Jasinskio gatvė (dab. P. Cvirkos)	368	301	29	698	322	—	—	—
Iš viso		1001	718	105	1824	1026	36	18	54

kurių dantų kramtomasis paviršius dar nenusitrynęs ir išlaikęs būdingą piešinį. Todėl šiems tikslams panaudotų kaukolių skaičius (1 lent.) beveik perpus mažesnis. Ir atvirkščiai, demografinėi analizei buvo pasitelkti amžiaus ir lyties duomenys tokių kaulinių liekanų, kurios netiko kitokiai analizei, todėl demografinėse lentelėse ištirtųjų indidų skaičius yra didesnis.

2. KRANIOMETRINĖS ANALIZĖS REZULTATAI

2.1. ĮVADINĖS PASTABOS

Suaugusio žmogaus atskirų kaukolės dalių dydis, forma ir proporcijos yra paveldimos ir menkai kinta veikiamos aplinkos. Šias kaukolės ypatybes, išreikštas matmenimis, kampais ir rodikliais, analizuoja kraniometrija. Jų derinys, paplitęs tam tikroje teritorijoje (areale), vadinamas kraniologiniu tipu. Jei į kompleksą įeina ir kitos fizinės kūno ypatybės, tai jo pagrindu išskirtas tipas vadinamas fiziniu, antropologiniu arba rasiniu. Neretai šie terminai vartojami kaip sinonimai. Antropologiniai tipai neatitinka tautinių ribų: tas pats tipas gali būti būdingas keletai tautų, o viena tauta gali aprėpti kelis tipus, nes tauta — socialinis, o antropologinis tipas — biologinis reiškinys.

Kraniometriniai požymiai nustatomi unifikuota R. Martino meto- dika [177], kuria, dar perėmę kai ką iš V. Aleksejevo ir G. Debeco [68], ir naudojamos šioje knygoje. Kranimetriniai požymiai R. Mar- tino sąrašė turi pastovius numerius ir simbolius (37 lent.), rodančius, tarp kokių lotyniškai pavadintų kaukolės taškų jie nustatomi. Deja, R. Martino sąrašė nėra kai kurių šiandien vartojamų požymių, ku- riuos pasiūlė anglų biometrikai ir tarybiniai antropologai. Todėl sun- ku tenkintis vien šiais numeriais, ypač sudarant sudėtingas duomenų lenteles. Ieškodami išeities, vietos taupymo sumetimais pagrindinio teksto lentelėse palikome standartinę R. Martino numeraciją, o priedų lentelėse (38—61 lent.) požymius numeruojame tokia seka, kokia jie surašyti 37 lentelėje.

Kraniologiniam tipui apibrėžti naudojami absoliutūs kaukolės ir jos elementų matmenys bei jų santykiai, arba rodikliai.

Pagrindiniai kaukolės smegeninės dalies diametrai — ilgis, plotis ir aukštis (38 lent.) — apibūdina jos stambumą. Vertinant pagal kra- niometrinių požymių rubrikacijos pasauliniu mastu lenteles [68], smegeninės diametrai esti maži, vidutiniški arba dideli, taigi skiriamos atitinkamai hipomorfiškos (smulkios, gracilios), mezomorfiškos (vidutinio stambumo) arba hipermorfiškos (stambios, masyvios) kau- kolės. Smegeninės formą apibūdina jos rodiklis, t. y. procentinis plo- čio ir ilgio santykis. Pagal šį rodiklį smegeninė gali būti dolichokran- inė (pailga), mezokraninė (pusapvalė) arba brachikraninė (apvali). Iš veido absoliučių matmenų — veido viršaus aukščio ir skruostinio pločio — sprendžiama apie jo dydį, o iš procentinio šių matmenų san- tykio, arba veido viršaus rodiklio, — apie jo formą. Veidas esti lepteni- nis (pailgas, siauras), mezeninis (pusapskritis) arba eurieninis (apskritas, platus).

Veido detalių — akiduobių ir nosies — dydis ir forma taip pat gali įvairuoti. Jų absoliutūs matmenys — aukštis ir plotis — charakterizuo- ja dydį, o šių matmenų santykis — formą. Pagal akiduobių rodiklį jos esti chamekonchinės (žėmos), mezokonchinės (vidutiniškos) arba hipsikonchinės (aukštos), o pagal nosies rodiklį ji esti chamerininė (plati), mezorininė (vidutiniška) arba leptorininė (siaura). Rasinei diagnostikai labai svarbus nosies kampas, kurį sudaro nosikaulių ir veido profilio linijos. Kuo jis didesnis, tuo nosis labiau išsišovusi. Nosies šaknis, kurią suformuoja nosikauliai ir viršutinių žandikaulių kaktinės ataugos, gali būti aukšta (labai išvešėjusi) arba žema (men- kai išvešėjusi). Apie tai sprendžiama iš dakrialinio ir simotinio ro- diklių.

Rasinių tipų, o ypač dviejų didžiųjų rasinių kamienų — europidų ir mongolidų — diferencinei diagnostikai itin svarbūs horizontalios veido profiliuotės požymiai, kurie rodo, ar horizontalus veido pjūvis plokščias (mongolidų) ar aštrus (europidų). Viršutinį veido aukštą apibūdina nazomaliarinis kampas. Jei jis didelis, veido viršus plokš- čias (platiopiškas), jei mažas — aštrus (klinopiškas). Vidurinio aukš- to profilį apibrėžia zigomaksiliarinis kampas. Jei jis didelis, veido vidurys plokščias (platignatiškas), jei mažas — aštrus (klinognatiš-

kas). Kai abu kampai dideli, veidas platiprozopiškas, kai maži — kli- noprozopiškas. Jei abu veido aukštai vienodai plokšti, kalbame apie homoplatiprozopiją, o jei tik vienas (dažniausiai viršutinis aukštas) — apie heteroplatiprozopiją.

Apibūdinant kaukolių serijas, svarbu pažiūrėti, ar jos vienalytės (homogeniškos), ar mišrios (heterogeniškos), o apie tai galima spręs- ti iš atskirų kraniometrinių požymių įvairavimo laipsnio, kurį apibū- dina atskirų variantų sklaida apie vidurkį, arba dispersija. Dispersijos matas yra vidutinis kvadratinis nukrypimas, arba sigma (S). Jei jis patikimai didesnis už standartines reikšmes pasaulio mastu [68], tai požymis patikimai įvairuoja, serija mišri pagal tą požymį. Ir prie- šingai, mažos sigmos byloja apie kaukolių serijos homogeniškumą.

Ištirtosios kaulinės medžiagos pobūdis (skirtingas laidojimo pa- minklų dydis ir netolygus pasiskirstymas respublikos teritorijoje) lė- mė jos analizės seką: pradžioje teko apžvelgti atskiras stambesnių senkapių kaukolių serijas ir rinktines serijas iš kelių smulkių senka- pių, o vėliau, neradus esminių skirtumų, jos buvo jungiamos terito- riniu arba tarminiu principu.

2.2. KAIMO GYVENTOJŲ CHARAKTERISTIKA

2.2.1. Žemaičių populiacijos

Iš žemaičių tarmių teritorijos ir jų paribio su aukštaičiais (1 pav.) gautos 7 kaukolių serijos: 5 — iš atskirų senkapių ir 2 — rinktinės.

Šapnagių serija (Nr. 72; 1 ir 35 lent.; 1 pav.) yra iš šiaurės žė- maičių telšiškių arealo ir datuojama XVI—XVIII a. Vertinant pagal kraniometrinių požymių rubrikacijos pasaulio mastu lenteles, Šapna- gių vyrų kaukolių smegeninės diametrai (38 lent.) yra dideli, taigi smegeninę reikia laikyti hipermorfiška. Jos forma, sprendžiant iš smegeninės rodiklio, mezokraninė. Veido absoliučių matmenų kate- gorijos skirtingos (plotis — mažokas, aukštis — didokas), tačiau vei- do viršaus rodiklis byloja apie tai, kad veido forma mezeninė. Aki- duobių absoliutūs matmenys — aukštis ir plotis — neviršija vidutinių dydžių, o pagal formą, kurią nusako akiduobės rodiklis, jos yra cha- mekonchinės. Nosies aukštis didelis, plotis vidutiniškas, sprendžiant iš nosies rodiklio, ji yra leptomezorininė (posiaurė, tarp leptorininės ir mezorininės). Nosies kampas didokas, ir tai reiškia, kad nosis labai išsišovusi. Didelės dakrialinio ir simotinio rodiklių reikšmės rodo, kad nosies šaknis gerokai išvešėjusi, aukšta. Šapnagiškių veido viršuti- nis aukštas saikingai profiliuotas, nes nazomaliarinis kampas didokas, o vidurinis aukštas — griežtai profiliuotas, nes zigomaksiliarinis kam- pas mažas. Taigi jiems būdinga heteroplatiprozopija.

Šapnagių kaukolių serija labai homogeniška, nes daugumos poży- mių vidutiniai kvadratiniai nukrypimai netgi per maži.

Moterų kaukolių (39 lent.) smegeninė mažesnių matmenų, akiduo- bės — mezokonchinės, nosis — mezorininė, o kitos ypatybės tokios pat kaip vyrų. Serija taip pat labai vienalytė.

Šiaurės žemaičių telšiškių rinktinė serija (iš senkapių Nr. 12, 24, 52 ir 59) bendrai datuojama XIV—XVII a. Tiek vyrų (40 lent.), tiek moterų (41 lent.) kaukolėms būdinga mažesni smegeninės matmenys (mezomorfijs), ryškesnė mezokranija, siauresnis, bet aukštokas, mezeninės formos veidas, plačios ir žemos, chamekonchinės akiduobės, vidutinių matmenų, mezorininė, labai išsišovusi nosis, smarkiai išvešėjusi jos šaknis, saikinga horizontali veido, o ypač jo viršutinio aukšto, profiliuotė. Vyrų grupėje kai kurių požymių vidutiniai kvadratiniai nukrypimai didesni už standartinius. Ypač įvairuoja smegeninės ilgis ir rodiklis, o tai reiškia, kad grupėje sumišę kaukolės pailgesnės ir apvalesnės smegeninės.

Varnių serija (Nr. 82) priklauso XVI—XVII a. pietų žemaičiams varniškiams. Be kaukolių, iškastų buv. šv. Aleksandro bažnyčios šventoriuje, į ją įeina po bažnyčios grindimis palaidotųjų kaukolės, taigi galima tikėtis svetimo etninio elemento priemaišos. Vyrams (38 lent.) būdinga mezomorfiška smegeninė, mezo-brachikraniška (tarpinė tarp mezokraniškos ir brachikraniškos) jos forma, stambus veidas, kurio abu aukštai saikingai profiliuoti, didelio pločio ir aukščio, chamemezokonchinės (apyžemės) akiduobės, leptomezorininė, gana atsikišusi nosis išvešėjusia šaknimi. Moterų kaukolės (39 lent.) nesiskiria nuo vyrų, tik jų akiduobės — mezokonchinės, nosis — mezorininė, o horizontali veido profiliuotė — griežta. Įdomu tai, kad abi grupės labai homogeniškos — dauguma sigmų ne didesnės, o netgi mažesnės už standartines.

Pribitkos serija (Nr. 57; 1 pav.) sudaryta iš radinių senkapyje kelių kilometrų atstumu į vakarus nuo Varnių miestelio, tos pačios tarmės areale, tačiau datuojamų ankstesniais — XIV—XV — amžiais. Vyrų ir moteriškos kaukolės (38 ir 39 lent.) labai hipermorfiškos, dolichomezokraniškos (tarpinės tarp dolichokraniškų ir mezokraniškų) smegeninės, siauro ir žemo, mezeninės formos veido, didelių, mezokonchinė akiduobių, vidutinių matmenų, leptorininės (moterų — mezorininės), smarkiai išsišovusios nosies aukšta šaknimi. Veido horizontalus profilis heteroplatiprozopinis: nazomaliarinis kampas, apibūdinantis veido viršų, — vidutinio dydžio, o zigomaksiliarinis kampas, rodantis veido vidurio horizontalų profilį, — labai mažas. Abi grupės gana vienalytės, nes tik pavieniai požymiai (vyrų — nosies kampas, moterų — simotinis aukštis) jose aiškiai varijuoja.

Arglaičių ir Paprūdžio serija (Nr. 5 ir 50) iškasta pietų žemaičių raseiniškių tarmės plote dviejuose vienodo senumo senkapiuose (XV—XVII a.), kuriuos skiria vos keli kilometrai. Vyrų grupė (38 lent.) pasižymi mezomorfijs ir griežta mezokranija. Veidas vidutinio pločio ir aukščio, mezeninis, akiduobės ir nosis vidutinių pagal dydį matmenų, atitinkamai mezokonchinės ir mezorininės formos. Nosis saikingai atsikišusi, bet jos šaknis gana aukšta. Horizontaliai veido profiliuotei vėlgi būdinga heteroplatiprozopija: veido vidurio profilis griežtas, o viršus šiek tiek plokštesnis. Moterų kaukolėms būdingas tas pats morfologinis kompleksas (39 lent.). Abi grupės labai vienalytės: nė viena sigma patikimai neviršija standartinės reikšmės.

Pietų žemaičių rinktinė serija (Nr. 2, 17, 75, 85) sudaryta iš radinių, reprezentuojančių XV—XVII a. varniškius ir raseiniškius. Svarbiausios vyrų kranimetrinės ypatybės tokios (40 lent.): smegeninė ilga, vidutinio pločio ir aukščio, mezokraniška; veidas aukštas ir platus, mezeninis; akiduobės plačios ir žemos, chamekonchinės; nosis aukšta ir gana plati, mezorininė, vidutiniškai atsikišusi, jos šaknis aukšta; griežta klinoprozopija (ryškiai profiliuoti abu veido aukštai — maži nazomaliarinis ir zigomaksiliarinis kampai). Moterų kaukolių morfologinės ypatybės tokios pat (41 lent.), tik akiduobės apvalesnės, mezokonchinės, nosis kiek platesnė, mezo-chamerininė. Vyrų ir moterų serijos labai homogeniškos.

Jakštaičių serija (Nr. 25) atstovauja XIV—XVIII a. žemaičių ir aukštaičių paribio gyventojams (1 pav.). Vyrų smegeninė (38 lent.) vidutiniško stambumo, pusapvalė, kakta aukšta, veidas gana siauras ir žemas, sprendžiant iš veido rodiklio, jo forma — tarp eurieninės ir mezeninės. Akiduobės vidutiniško pločio, žemokos, chamekonchinės formos. Nosis vidutinių matmenų, leptomezorininės formos, smarkiai atsikišusi: kampas tarp nosikaulių ir veido profilio linijos — labai didelis. Dakrialinis rodiklis didelis, o simotinis — vidutinio dydžio, o tai rodo, kad nosies šaknis labai išvešėjusi, aukšta. Abiejų veido aukštų horizontali profiliuotė vienodai griežta: ją apibūdinančių kampų (nazomaliarinio ir zigomaksiliarinio) reikšmės mažos. Kai kurių kranimetrinių požymių — kaktos kampo, akiduobės aukščio, nosies pločio ir kampo, nazomaliarinio kampo, dakrialinės stygos, simotinio aukščio ir nosies rodiklio — vidutiniai kvadratiniai nukrypimai patikimai didesni už standartines reikšmes. Galima įtarti, kad Jakštaičių vyrai pagal šiuos požymius buvo mišrūs. Deja, kaukolių serija pernelyg maža, kad būtų įmanoma objektyviai išskirti jos sudėtinius komponentus. Moterų kaukolės sąlygiškai masyvesnės ir išsiskiria dolichomezokranijos, aukštėlesnių akiduobių ir platėlesnės nosies tendencija. Visai netikėtas moterų vienalytiškumas, kuris nebūdingas vyrų grupei: tik akiduobės rodiklio sigma per didelė (39 lent.). Sunku paaiškinti tokio nesutapimo priežastį.

2.2.2. Aukštaičių populiacijos

Aukštaitijoje gausiausia feodalizmo epochos senkapių, davusių gerai išlikusios antropologinės medžiagos: turime 21 kaukolių seriją, iš jų 14 iškastos atskiruose stambesniuose laidojimo paminkluose, o 7 — rinktinės.

Rumšiškių serija (Nr. 64) sudaryta iš medžiagos, kuri buvo gauta ištyrus XIV—XVI a. senkapį žemame dešiniame Nemuno krante, dabar užlietame Kauno marių. Senosios Rumšiškės buvo vakarų aukštaičių kauniškių (suvalkiečių) tarmės ploto pačiame šiaurrytiniame kampe. Vyrų kaukolių (38 lent.) smegeninė mažokų matmenų, gracili, tačiau neišeina už mezomorfijs ribų. Jos forma mezo-brachikraninė. Veidas vidutinio dydžio, mezeninis, akiduobės mažokos, chamemezokonchinės, nosis smulkoka, mezorininė, saikingai atsikišusi. Vei-

do horizontalus profilis labai griežtas. Moterims (39 lent.) būdingas tas pats smegeninės gracilumas, veidas siaurokas, veido detalių (akiduobių, nosies) matmenys maži, mezokonchija ir mezorinija, nosies kampas mažokas, tačiau aukšta jos šaknis, griežta klinoprozopija. Nosies aukščio ir rodiklio sigmos per didelės. Tai rodo serijos heterogeniškumą nosies kriaušinės atvaros formos atžvilgiu.

Vakarų aukštaičių kauniškių (suvalkiečių) rinktinė serija sudaryta iš XIV—XVIII a. smulkių senkapių (Nr. 6, 22, 26, 31, 43, 44, 56, 65, 67, 69, 79) kraniologinių radinių. Ir vyrų (40 lent.), ir moterų (41 lent.) kaukolės mezomorfiškos, mezokraniškos, smulkių, mezeniniu veidu, vidutinio aukščio akiduobėmis, vidutinio pločio, nelabai atsikišusia nosimi, neaukšta jos šaknimi. Veido viršus plokštokas, o vidurys — griežto horizontalaus profilio. Matyt dėl to, kad rinkinį sudaro net 11 nevienalaikių ir išsibarsčiusių po visą Suvalkiją senkapių medžiaga, abiejų lyčių serijos yra sąlygiškai nevienalytės. Apie tai byloja patikimai per dideli vidutiniai kvadratiniai nukrypimai tokių rasinei diagnostikai svarbių požymių, kaip smegeninės plotis, pamato ilgis ir rodiklis (moterų), veido plotis ir nosies aukštis. Deja, medžiaga labai fragmentiška, todėl jos neįmanoma objektyviai suskirstyti į sudedamąsias dalis.

Gėluvos serija (Nr. 20) yra viena gausiausių, datuojama XVI—XVII a. Senkapis buvo vakarų aukštaičių šiauliškių vakariniame pakraštyje, pačiame žemaičių paribyje, ir priklausė reformatų-kalvinistų bendruomenei, įsikūrusiai Žemaičių teisėjo ir Ariogalos tįjūno S. Kestarto valdose [12]. Į seriją įtrauktos ir po bažnyčios grindimis palaidotųjų kaukolės. Gėluviškių vyrų kaukolės (38 lent.) vidutinio stambumo, smegeninės pusapvalės. Veidas gana stambus, pusapskritis, jo detalės vidutinio dydžio, akiduobės apyžemės, nosis posiaurė, veido horizontali profiliuotė ryški, jo vertikalus profilis ir kakta — statūs. Kai kurių kraniometrinių požymių sigmos per didelės, taigi galima įtarti, kad serija mišri pagal veido plotį ir kampą bei nosies atsikišimo laipsnį. Simotinė styga ir aukštis taip pat patikimai įvairuoja, tačiau iš jų apskaičiuotas simotinis rodiklis gana pastovus. Moterų kaukolėms (39 lent.) būdingas tas pats požymių derinys, tačiau jos kur kas vienalytiškesnės, nes patikimu grupiniu variavimu išsiskiria vien bendras veido profilio kampas.

Ruseinių serija (Nr. 66), reprezentuojanti XIV—XVI a. vakarų aukštaičius šiauliečius, iškasta senkapyje pačiame šios tarmės arealo centre. Ruseinių gyventojai — tiek vyrai (38 lent.), tiek moterys (39 lent.) — visiškai atitinka gėluviškių morfologinių bruožų kompleksą. Tiksliai simotinio aukščio sigma patikimai per didelė, o kitų požymių šis statistinis rodiklis netgi per mažas, tad galima teigti Ruseinių populiaciją buvus labai vienalytę.

Vakarų aukštaičių šiauliškių rinktinė serija sudaryta iš 6 senkapių (Nr. 10, 23, 28, 40, 49, 51) medžiagos, datuojamos XIV—XVII a. (40 ir 41 lent.). Nors vyrų ir moterų grupės labai negausios (po 9 kaukolės), bet joms būdingas tas pats požymių derinys: palyginti grakšti, mezobrachikraniška smegeninė, siauras (moterų — platus), bet gana

aukštas veidas, mezenija, klinognatija (griežtas horizontalus profilis), vidutinio dydžio veido detalės, chamemezokonchija, mezorinija, saikingai išsišovusi nosis aukšta šaknimi, nuolaidi kakta, stačias veido profilis. Visų kraniometrinių požymių dispersija labai nežymi.

Skrebinų serija (Nr. 70) atstovauja paties Lietuvos teritorijos vidurio XIV—XVII a. gyventojams. Šis plotas tarmės atžvilgiu mišrus [58]: tai vakarų ir rytų aukštaičių paribys, kuriame susieina vakarų aukštaičių kauniškių ir šiauliškių bei rytų aukštaičių keletų tarmių arealai. Matyt dėl šios priežasties ir gyventojų morfologinis kompleksas taip pat yra tarpinio pobūdžio. Vis dėlto skrebiniečių kaukolės panašiausios į vakarų aukštaičių šiauliškių: ta pati mezomorfiška ir mezo-kranija (38 ir 39 lent.), mezenija, chamemezokonchija ir leptomezorinija, tas pats saikingas nosikaulių atsikišimas, smarkus nosies šaknies išvešėjimas. Skrebinų populiacija išsiskiria šokia tokia platiopija (veido viršaus plokštumu), apie kurią byloja didokas nazomaliarinis kampas. Vyrų grupė labai homogeniška, o moterų — mišroma pagal bendrą veido formą ir simotinį aukštį. Taigi, nors ir būdama iš tarmių sandūros, ši serija nėra tokia mišri, kokios galima būtų tikėtis.

Laičių serija (Nr. 33) yra iš XVI—XVII a. senkapiro, buvusio rytų aukštaičių panevėžiškių tarmės arealo vakariniame pakraštyje (1 pav.). Ji nedidelė — vos 10 kaukolių, be to, blogai išsilaikiusių. Vyrų kaukolės (38 lent.) hipermorfiškos — ilgos, platokos ir aukštos. Smegeninės forma mezo-kraninė, vis dėlto pažymėtina šokia tokia dolichokranijos tendencija. Veidas ypač gracilus — siauras ir žemas, mezeninės formos, akiduobės labai žemos, chamekonchinės, nosis plati ir žemoka, chamerininės formos, nelabai išsišovusi, jos šaknis menkai išvešėjusi. Viršutinio veido aukšto horizontalus profilis plokštokas. Moterų kaukolės (39 lent.) skiriasi nuo vyrų mezo-morfija, mezo-rinija, ryškiau profiliuota viršutine, bet plokštesne vidurine veido dalimi, bet šie skirtumai gali būti atsitiktiniai — dėl mažo tyrimų skaičiaus. Abi grupės vienalytės.

Plaučiškių serija, datuojama tuo pačiu laiku (XVI—XVII a.), gauta iš senkapiro (Nr. 55), kuris buvo vos kelių kilometrų atstumu nuo Laičių senkapiro. Prie jos prijungtos ir kelios anksčiau J. Basanavičiaus iškastos kaukolės. Kaukolės iš abiejų laidojimo paminklų labai panašios, tačiau Plaučiškių populiacija skiriasi mažesne kaukolės smegenine ir ypač smarkiai išsišovusiais nosikauliais. Veido viršus tiek vyrų, tiek moterų tiek tiek plokščias. Vyrų visos sigmos nesiskiria nuo standartų, o moterų — smegeninės aukščio ir rodiklio bei akiduobės pločio jos patikimai per didelės, taigi moterys pagal šiuos požymius nehomogeniškos.

Obelių serija (Nr. 45) yra iš tos pačios tarmės ploto ir datuojama XIV—XV a. Vėlyvi kapai buvo aptikti vienoje ankstyvesnio griautinio (V—VI a.) ir degintinio senkapiro dalyje. Nepaisant to, kad kaukolių nedaug (38 ir 39 lent.), verta jas panagrinti atskirai, nes labai įdomu sugretinti jų morfologiją su ankstesnio laiko (V—VI a.) kaukolių. Vyrų kaukolės hipermorfiškos ir mezo-kranios. Veidas siaurokas, vis dėlto mezeninis, o jo detalės tokios pat, kaip Laičių populiacijos. Vy-

ry abiejų veido aukštų horizontalus profilis negriežtas, tačiau nosis atsikišusi smarkiai, o jos šaknis aukšta. Moterys skiriasi lepteniniu, klinoprozopiniu veidu. Abi grupės vienalytės, nes per didelės vidutinių kvadratinų nukrypimų reikšmės tik atsitiktinės.

Tulpiakiemio serija (Nr. 78) priklauso XVII a. rytų aukštaičiams panevėžiškiams. Vyrų kaukolės visiškai atitinka tą morfologinį kompleksą, kuris buvo būdingas Obelių gyventojams. Moterų kaukolės palyginti dar stambesnės, nuo vyrų skiriasi dar ir platoku veidu. Moterų grupė homogeniška, o vyrų per daug įvairuoja išilginiai smegeninės matmenys, veido ir nosies kampas.

Puziniškio apylinkių serija (Nr. 60), kurią surinko ir datavo XVII—XVIII a. J. Basanavičius, padarė pradžią Lietuvos mokslo draugijos Vilniuje kraniologiniams rinkiniams. Ši serija rinktinė [4], reprezentuoja panevėžiškių tarmės arealo vidurį (1 pav.). Vyrų kaukolės mezomorfiškos ir mezokraniškos, vis dėlto būtina nurodyti brachikranijos tendenciją. Veidas siauras ir aukštas, leptomezeninis, akiduobės didelės, chamekonchinės, nosis aukšta ir siaura, leptorininė, jos šaknies išvešėjimą apibūdinantys rodikliai didelių reikšmių. Veidas klinopinis ir klinognatinis — griežtas atitinkamai viršutinės ir vidurinės jo dalies horizontalus profilis. Smegeninės plotis ir rodiklis per daug įvairuoja, tad vyrų grupė mišri smegeninės formos atžvilgiu. Moterų kaukolės gracilesnės, veidas platesnis, akiduobės aukštesnės, nosis platesnė, o veido profiliuotė ne tokia griežta. Moterų grupė labai vienalytė.

Rytų aukštaičių panevėžiškių rinktinė serija sudaryta iš 6 senkapių (Nr. 7, 37, 41, 47, 61, 80) kraniologinės medžiagos, bendrai datuojamos XIV—XVII a. Vyrams ir moterims (40 ir 41 lent.) būdinga stambi smegeninė, tiesi kaktą, siaurokas veidas. Vyrų akiduobės itin žemos, moterų — aukštesnės, vidutinių matmenų nosis smarkiai išsišovusi, jos šaknis aukšta. Veido horizontalus profilis vyrų griežtas, moterų — saikingas. Visi vyrų veido ir jo detalių vertikalūs matmenys labai varijuoja, o moterų grupė gana vienalytė.

Kavarsko serija (Nr. 27) gauta iškasinėjus vieną didžiausių XVI—XVII a. Lietuvos nekropolių, kuris buvo rytų aukštaičių anykštėnų tarmės plote. Kopyčkalniui vadinamoje kalvoje būta kapinių, supusių nedidelę bažnyčią, kurios griuvėsiuose po grindimis ir rūsyje taip pat aptikta palaidotųjų [10]. Nors bažnyčios griuvėsiuose iškastos kaukolės skiriasi nuo kapinės iškastųjų tokiais rytinę kilmę nurodančiais bruožais, kaip brachikranija, plokštokas veidas, aukštesnės akiduobės ir mažiau išvešėjęs tarpaukis [10], tačiau visai populiacijai apibūdinti medžiaga nagrinėjama kartu (38 ir 39 lent.). Kavarsko vyrams buvo būdinga vidutinio dydžio smegeninės matmenys, mezomorfiija, mezokraniija, siauroka ir tiesi kaktą, vidutinių matmenų mezeninis veidas. Akiduobės (mezokonchinės) ir nosis (mezorininė) taip pat vidutinio dydžio. Nosies kampas ir dakrialinis rodiklis — dideli, simotinis — vidutinis. Veido horizontalus profilis aštrus: nazomaliarinis kampas mažas, o zigomaksiliarinis — labai mažas. Keleto požymių sigmos patikimai viršija standartinės reikšmės: ypač įvairuoja nazo-

maliarinis kampas ir smegeninės rodiklis. Tai rodo, jog grupėje gali būti brachikraninių kaukolių plokštesniu veido viršumi priemaiša.

Moterų kaukolės labai panašios į vyrų, tik kiek stambesnės ir platesnio veido. Moterų grupė taip pat nehomogeniška smegeninės formos atžvilgiu. Abiejų grupių mišrumas aiškintinas tuo, kad palaidotieji bažnyčioje galėjo būti Kavarsko dvaro savininkai, turėję totorių priemaišos.

Diktarų serija (Nr. 14), priklausanti tos pačios tarmės arealui, yra šiek tiek ankstyvesnė (XIV—XVII a.). Senkapyje iškasta ir V—VI a. griautinių kapų, o vėlesni, VII—XIII a., degintiniai kapai galėjo būti suardytoje jo dalyje [11]. Vyrų kaukolės mezomorfiškos ir mezokraniškos, siauro veido vidutinio dydžio detalėmis, ryškiomis vertikaliomis ir horizontaliomis veido profiliuotės. Moterų kaukolės šiek tiek masyvesnės ir platesnio veido. Abi grupės labai homogeniškos.

Rytų aukštaičių anykštėnų ir kupiškėnų rinktinė serija suformuota iš XIV—XVIII a. kaukolių, iškastų 5 objektuose (Nr. 11, 16, 53, 58, 62, 73). Ir vyrai, ir moterys (40 ir 41 lent.) pasižymi hipomorfiija (smulkia smegenine) ir mezokraniija, vidutinio pločio mezeniniu veidu. Vyrų akiduobės žemos, kampuotos, moterų — aukštos, apskritos. Nosikauliai išsišovę, nosies šaknis aukšta, horizontalus veido profilis griežtas. Abi grupės gana vienalytės.

Ažugirių serija (Nr. 8) yra iš rytų aukštaičių uteniškių tarmės ploto, datuojama XIV—XVII a. Vyrų (38 lent.) smegeninė hipomorfiška, mezobrachikraniška, veidas vidutinio dydžio, mezeninės formos. Nosis atsikišusi, jos šaknis išvešėjusi, nazomaliarinis ir zigomaksiliarinis kampai rodo griežtą horizontalų veido profilį. Per dideliu grupiniu varijavimu išsiskiria nosies ir kaktos kampai bei simotinis aukštis. Moterų kaukolės (39 lent.) gerokai skiriasi nuo vyrų ne tik bendra hipomorfiija, bet ir šokia tokia platiprozopija (abiejų veido aukštų plokštumu). Galbūt šie skirtumai atsitiktiniai dėl tyrimų stokos. Moterų grupė smegeninės aukščių ir kaktos kampu nehomogeniška.

Liepiniškių serija (Nr. 36) reprezentuoja to paties arealo rytinės pusės XV—XVII a. gyventojus. Abiejų lyčių grupėms būdinga gana masyvi, mezokraniška (vyrų — subdolichokraniška) smegeninė, siaurokas, mezeninis, ryškiai profiliuotas veidas, žemos, mezokonchinės akiduobės. Tačiau nosis mažai atsikišusi, jos šaknis saikingai išvešėjusi, be to, vyrų kaukolių simotinis ir dakrialinis aukštis bei atitinkami rodikliai per daug varijuoja, taigi galima įtarti grupėje sumišus aukštos ir žemos nosies šaknies kaukoles. Moterys mišrios pagal mažiausią kaktos plotį, jos kampą bei dakrialinę stygą (39 lent.).

Bazorų serija (Nr. 9) yra iš pirmo stambesnio laidojimo paminklo, buvusio pietų aukštaičių (dzūkų) teritorijoje. XIV—XV a. senkapis plytėjo dešiniajame Nemuno krante, neaukštoje kalvelėje, per kelis kilometrus nuo Alytaus. Bazorų gyventojai pasižymėjo tokiu požymių kompleksu: hipomorfiija, mezokraniija (brachikranijos tendencija), vidutinių matmenų, mezeniniu, vidutiniškai profiliuotu veidu, išsišovusiais nosikauliais, aukšta nosies šaknimi. Vyrų ir moterų grupės labai vienalytės.

Leipalingio serija (Nr. 35) — kol kas pati stambiausia, atstovaujanti XVI—XVII a. dzūkams. Leipalingio senkapyje buvę palaidoti vyrai ir moterys (38 ir 39 lent.) pasižymi smegeninės mezomorfija: visus jos skersmenis galima traktuoti kaip vidutinius. Veidas vidutinio stambumo, mezeninis, saikingai profiluotas. Nosis mezorininė, smarkiai išsišovusi. Nosies šaknis aukšta ne tiek dėl nosikaulių (simotinis rodiklis nedidelis), kiek dėl viršutinio žandikaulio kaktinių ataugų (didelis dakrialinis rodiklis) išvešėjimo. Abi grupės apskritai homogeniškos, nes iš silpno daugumos požymių dispersijos fono išsiskiria tik pavienės patikimai per didelės sigmos: vyrų — smegeninės aukščio ir dakrialinės stygos, o moterų — simotinio aukščio ir akiduobės rodiklio.

Pietų aukštaičių rinktinė serija sudaryta iš radinių penkiuose XIV—XVIII a. senkapiuose (Nr. 1, 4, 15, 71, 86). Kelios kaukolės iš Žvirblių (Naujosios Vilnios, Vilniaus priemiesčio), iš mišraus (IV—V a. ir XIV—XV a.) laidojimo paminklo [13], prijungtos prie serijos su išlyga, nes jos iš tikrųjų yra iš rytų aukštaičių vilniškių tarmės ploto [58]. Vyrai ir moterys (40 ir 41 lent.) pasižymėjo hipomorfija, mezo-brachikranija, mezenija, klinoprozopija, mezokonchija, mezorinija, griežtu vertikaliu profiliu. Matyt, dėl to, kad serija rinktinė, o chronologijos rėmai labai platūs, ji nehomogeniška: per daug įvairuoja vyrų akiduobių ir nosies aukštis, simotinė styga ir aukštis, o moterų — nosies aukštis, zigomaksiliarinis kampas, dakrialiniai ir simotiniai styga ir aukštis, taip pat nosies rodiklis. Deja, dėl mažo kaukolių skaičiaus neįmanoma objektyviai išskirti seriją sudarančių antropologinių komponentų.

J. Basanavičiaus rinktinė serija (Nr. 87) mišri, į ją pateko kaukolės iš vakarų aukštaičių kauniškių arealo — Gražiškių ir Kumečių (Vilkaviškio raj.), Teleičių ir Karkazų (Kauno raj.), iš šiauliškių teritorijos — Raginėnų (Radviliškio raj.), iš rytų aukštaičių ploto — Pakalniškių (Panevėžio raj.) ir Taurakalnio (Anykščių raj.). Visa ši medžiaga datuojama XV—XVIII a. [4]. Šių vietovių nėra 1 paveiksle. Vyrų ir moterų kaukolės (40 ir 41 lent.) mezomorfiškos, mezokraniškos, vidutinių matmenų, mezeniniu, griežto profilio veidu, tik moterys skiriasi šiokia tokia platiopija, be to, vyrų akiduobės chamekonchinės, o moterų — mezokonchinės, vyrų nosis mezorininė, o moterų — chamerininė. Nosikauliai saikingai atsikišę, nosies šaknis gana aukšta. Nors ir rinktinės, abi grupės iš esmės vienalytės: tik simotinio aukščio vidutinis kvadratinis nukrypimas patikimai per didelis.

2.2.3. Etninio paribio populiacijos

Lankiškių serija (Nr. 34) iškasta V. Šukevičiaus 1913—1914 m. Nočios miestelio apylinkėse, 4 km į rytus nuo dabartinės Lietuvos ir Baltarusijos sienos. XIV—XVI amžiais, kuriais datotas paminklas [210], šis kraštas dar buvo etnografinė Lietuva ir įėjo į Našios žemę [113], o dabar tai — lietuvių ir baltarusių etninis paribys. Aprašę kaukoles J. Talko-Hrinčevičius ir H. Hojeris [210] skyrė 2 antropolo-

ginius tipus: 1) finoidinį, kuriam būdinga aukštas ūgis, mezokranija, kurio atstovai buvo giliau palaidoti ir, anot autorių, priklausė šio krašto senbuviams — lietuviams; 2) mongoloidinį, kurio atstovai gulėjo ne taip giliai, pasižymėjo žemu ūgiu ir brachikranija, buvo daug vėlyvesni, priklausė baltarusių protėviams. Autoriai niekuo nemotyavo tokios keistos antropologinės Lankiškių gyventojų sudėties, todėl ją tenka laikyti jų fantazijos padariniu. Įdomu buvo dar kartą patyrinėti šią seną seriją Krokuvos universiteto antropologijos katedroje.

Pirmiausia krinta į akis nepaprasta abiejų lyčių kaukolių (38 ir 39 lent.) hipomorfija: vyrų smegeninės ilgį ir plotį reikia vertinti kaip mažus, o aukštį — kaip vidutinišką; moterų visi skersmenys nuosakių dydžių. Smegeninė pusapvalė, tačiau moterims būdinga brachikranijos tendencija. Veidas gracilus — siauras, aukštas, mezeninės formos, ortognatiškas, skersine kryptimi ryškiai profiluotas. Mezonchinės akiduobės ir mezorininė nosis vidutinių matmenų. Nosikauliai atsikišę menkai, tačiau tarpuakis aukštokas dėl gerokai išvešėjusių kaktinių viršutinio žandikaulio ataugų, nes nosies nugarėlė plokštoka (simotinis rodiklis mažas). Abi grupės reikia laikyti vienalytėmis, nes patikimai varijuoja tik pavieniai kranimetriniai požymiai: vyrų — kaktos plotis ir kampas, moterų — kaktos kampas ir simotinis aukštis. Taigi senųjų autorių nustatyti 2 antropologiniai tipai objektyviai nepasitvirtino.

Vaistamo serija (Nr. 81) irgi yra iš buvusios Našios žemės, nes senkapis buvo visai prie Krėvos, neabejotinai priklausiusios tai žemei [113]. Baltalenkių okupacijos metais, greičiausiai apie 1930—1935 m., kaukolės atsirado Vilniaus universiteto Medicinos fakultete. Jas datuoti sunku, vis dėlto su tam tikromis išlygomis galima priskirti XV—XVII a. [128]. Abiejų lyčių kaukolėse nesunku pastebėti požymių derinį, kuris būdingas ir kai kurioms rytų aukštaičių serijoms (Ažugirių, Plaučiškių): smegeninės ir veido gracilumą, mezobrachikraniją ir mezeniją, plokštoką veido viršų, bet smarkiai išsišovusių nosį aukšta šaknimi. Vyrų ir moterų grupės stebėtinai vienalytės: patikimai įvairuoja tik vyrų smegeninės aukštis, o moterų — nosies plotis ir rodiklis.

Rinktinė Lydos apylinkių serija buvo sudaryta iš literatūroje paskelbtų individualių duomenų [208]. Gaila, kad kai kurie rasinei diagnostikai svarbūs požymiai nebuvo tirti, vis dėlto iš šios fragmentiškos medžiagos galima susidaryti šiokią tokią vaizdą apie II tūkstantmečio antros pusės lietuvių ir baltarusių etninę paribį.

Kaukolės labai gracilios (40 ir 41 lent.), mezokraniškos, vidutinio pločio, žema, chamerinine nosimi. Patikimai varijuoja smegeninės ilgis ir rodiklis, o tai byloja apie mechanišką apvalesnių ir pailgesnių kaukolių sumišimą. Tai nėra kiek nekelia nuostabos, turint galvoje rinktinę serijos pobūdį ir galimus chronologinius tyrinėtų objektų skirtumus.

Rinktinė kuršių ir skalvių serija sudaryta iš radinių 7 senkapiuose (Nr. 29, 32, 38, 54, 68, 76, 83), išsibarsčiusiuose Kuršių nerijos pietuose (RTFSR) ir Kuršių marių rytiniame krante. Individualūs matmenys paimti iš senos vokiečių literatūros [173, 200, 214, 216]. Seriją

priskiriame kuršiams ir skalviams, neturėdami tikslo išspręsti šių genčių etninės atribucijos klausimą, kuris dar vis neaiškus. Antai Z. Zinkevičius nurodo [59], kad senieji kuršiai kalbėjo tarpine tarp vakarų (prūsų) ir rytų (lietuvių) baltų tarme, kad jie dar iki XVI a. sulietuvėjo, o dabartiniai Kuršių nerijos gyventojai, nors ir vadinami kuršiais, yra vėlyvi (po XVI a.) persikėlėliai iš Latvijos (*kursenieki*, kuršininkai). Ginčijamasi ir dėl to, kaip vadinti skalvius, gyvenusius abipus Nemuno žiočių — prūsais ar lietuviais? Senieji tyrinėtojai [134] juos laikė lietuviais, nacistiniai rašeivos su jų teiginiu nesutiko, o pokario autoriai [16, 105] įrodė senųjų teisybę. Antra vertus, Skalvos tarmė buvo tarpinė tarp prūsų ir lietuvių [59]. Šiaip ar taip, ši kaukolių serija duoda progos žvilgtelėti į lietuvių etnoso vakarinio pakraščio antropologiją.

Šie žmonės (42 lent.) buvo mezomorfiškos smegeninės — jos ilgį, plotį ir aukštį galima vertinti kaip vidutinius pasaulio mastu. Smegeninė pusapvalė, mezokraniška (smegeninės indeksas 77,6). Veido plotis ir aukštis nuosaikaus dydžio, jo forma mezeninė. Veido detalės taip pat nestambios, akiduobės mezokonchinės, nosis mezorinė. Gaila, kad senieji autoriai netyrė veido profiliuotės požymių. Kaukolių serija nepaprastai vienalytė — nėra nė vienos per didelės vidutinio kvadratinio nukrypimo arba patikimai didelės asimetrijos bei eksceso rodiklių reikšmės.

2.2.4. Kranimetrinių požymių tarpgrupinis variavimas

Norint sugretinti senųjų gyventojų populiacijas, paieškoti galimos geografinės fizinių ypatybių įvairovės, išskirti morfologinius variantus, pirmiausia reikia įvertinti požymių tarpgrupinį variavimą, t. y. nustatyti, kurie jų tam tikroje teritorijoje įvairuoja patikimai, dėsninai, o kurių įvairumą galima laikyti atsitiktiniu. Morfologiniams variantams išskirti, arba vadinamajai rasinei diagnostikai, svarbesni pirmieji, dėsninai varijuojantys, požymiai. Sakoma, kad jie yra didesnės taksonominės vertės už tuos, kurie tam tikroje teritorijoje yra apyvienodžiai. Tarpgrupinis variavimas tiriamas vienamačiais (kiekvieno požymio atskirai) ir daugiamačiais (ištiso jų kompleksu) būdais, atitinkamai dispersine ir faktorine analize [94, 114].

Vėlyvojo feodalizmo Lietuvos kaimo vyrų populiacijos labai įvairuoja (3 lent.). Kaip rodo vieno faktoriaus (teritorinio) dispersinės analizės rezultatai, tik 5 kranimetrinius požymius (smegeninės aukštį, veido aukštį ir plotį, akiduobės aukštį ir simotinį rodiklį) galima laikyti iš esmės pastoviais Lietuvos teritorijoje, o kitų 9 požymių nuo 9,3% iki 19,2% (iš 100% bendros) įvairovės lemia teritorinis faktorius (t. y. priklausymas konkrečiai populiacijai, konkrečiam senkapiui). Labiausiai įvairuoja akiduobės plotis, zigomaksiliarinis kampas, smegeninės ilgis ir nosies kampas. Tarpgrupinio variavimo mastas didesnis negu tuo pačiu laiku Latvijoje ir Estijoje [93], tačiau tie požymiai, kurie ten laikomi labai svarbiais rasinei diagnostikai (pavyzdžiui, veido plotis, nazomaliarinis kampas ir kt.), visoje Lietuvoje

3 lentelė. Vyrų kaukolių tarpgrupinis variavimas (vieno faktoriaus dispersinės analizės rezultatai)

Nr. pagal Martina	Požymis	min—max	N	k	η^2 (%)	F*
1	Smegeninės ilgis	174,4—187,9	638	32	14,8	3,39
8	Smegeninės plotis	136,7—146,1	633	32	10,6	2,29
17	Smegeninės aukštis	132,4—140,8	584	32	4,3	0,80
45	Skrustinis plotis	129,2—135,0	522	32	6,9	1,16
48	Veido aukštis	66,2—72,0	467	31	1,1	0,16
51	Akiduobės plotis	39,4—43,6	527	32	19,2	3,80
52	Akiduobės aukštis	30,0—33,1	527	32	5,4	0,90
54	Nosies plotis	22,9—25,5	538	32	10,3	1,87
55	Nosies aukštis	47,0—53,3	514	32	12,3	2,19
75(1)	Nosies kampas	23,2—38,2	351	30	12,9	1,65
DS : DC	Dakrialinis rodiklis	48,0—67,2	451	30	10,6	1,71
SS : SC	Simotinis rodiklis	34,0—51,8	479	30	6,5	1,07
77	Nazomaliarinis kampas	136,5—141,3	506	30	9,3	1,68
$\angle zm'$	Zigomaksiliarinis kampas	120,6—128,4	433	30	18,4	3,13

* patikimos reikšmės pabrauktos

beveik vienodi, taigi rasinės diagnostikos prasme yra nesvarbūs. Lietuvos populiacijų tarpgrupinio įvairavimo pobūdis skiriasi nuo šiaurinių kaimynų.

Daugiamatės analizės aspektu variavimo sąsajas atspindi tarpgrupinės koreliacijos koeficientų matrica (4 lent.), kurios pertvarkymais pagrįsta faktorinė analizė, įgalinanti atskleisti labiausiai tarpusavyje susijusius požymius ir interpretuoti tų sąsajų esmę. Matricos struktūros faktoriams išskirti buvo panaudotas pagrindinių faktorių metodas, o jie interpretuoti varimaksinės rotacijos būdu [94]. Ryšių tarp 30 vyriškų kaimo serijų stiprumas svyruoja nuo $-0,5$ (simotinis rodiklis ir zigomaksiliarinis kampas) iki $+0,7$ (veido viršaus aukštis ir nosies aukštis). Didžiausiu daugybinės koreliacijos kvadratu išsiskiria simotinis rodiklis (0,81) ir zigomaksiliarinis kampas (0,79). Tai byloja apie didelę šių požymių taksonominę vertę. Didžiąją įvairovės tarp 30 serijų dalį (70,5%) nulemia 5 faktoriai (arba pagrindinės komponentės), kurių kiekvienam paeiliui tenka 31,1%, 18,6%, 10,3%, 10,5% ir 7,8% įtakos.

Pasukus faktorius ir jų krūvius surūšiuvus mažėjančia seka, o mažesnes negu 0,25 reikšmes pakeitus nuliu, galima faktorius įvardinti (5 lent.). Antai I faktorius apibendrintai atspindi smegeninės pločio ryšius su nosies aukščiu, veido viršaus aukščiu ir skruosto pločiu. Tai reiškia, kad tarp 30 kaukolių serijų yra labiau brachikraniškų, stambesnio veido ir labiau mezokraniškų, smulkesnio veido. Taigi I faktorių galima pavadinti brachikranijos ir veido stambumo veiksmu. II faktorius teigiamai veikia horizontalius veido kampus ir neigiamai — simotinį ir dakrialinį rodiklius. Tai reiškia, kad yra serijų, kuriose kombinuojasi plokštesnis veidas su neaukšta nosies šaknimi ir,

4 lentelė. Tarpgrupinės koreliacijos tarp 30 vyriškų kaukolių serijų koeficientai

Požymio Nr. pagal Martiną	1	8	17	45	48
8	0,19				
17	0,56	-0,04			
45	0,35	0,43	0,08		
48	0,38	0,30	0,36	0,41	
51	0,45	0,32	0,29	0,37	0,36
52	-0,31	0,03	0,02	-0,07	0,28
54	0,03	0,26	-0,22	0,27	-0,18
55	0,57	0,26	0,29	0,50	0,69
75(1)	0,17	-0,08	0,30	0,35	0,13
DS : DC	0,11	-0,15	0,31	0,32	0,44
SS : SC	0,44	0,07	0,39	0,30	0,47
77	0,04	0,22	0,04	0,11	-0,02
∠zm'	-0,02	0,22	-0,13	0,04	-0,29

5 lentelė. Rūšiuoti pasuktų faktorių krūviai (30 serijų faktorinės analizės rezultatai)

Nr. pagal Martiną	Požymis	Faktoriai				
		I	II	III	IV	V
8	Smegeninės plotis	0,76	0,31	0	0	0
55	Nosies aukštis	0,72	0	0	0	0
48	Veido viršaus aukštis	0,71	0	0	0,32	0
45	Skrustinis plotis	0,67	0	0,41	0	0
∠zm'	Zigomaksiliarinis kampas	0	0,89	0	0	0
77	Nazomaliarinis kampas	0	0,87	0	0	0
75(1)	Nosies kampas	0	0	0,85	0	0
DS : DC	Dakrialinis rodiklis	0	-0,36	0,74	0	0
51	Akiduobės plotis	0,38	0	0,53	0,38	0
17	Smegeninės aukštis	0	0	0	0,81	0
1	Smegeninės ilgis	0,37	0	0	0,79	0
52	Akiduobės aukštis	0	0	0	0	0,87
54	Nosies plotis	0	0	0	-0,38	-0,87
SS : SC	Simotinis rodiklis	0	-0,44	0,45	0,49	0

priešingai, griežtas horizontalus profilis su labai išvešėjusia nosies šaknimi. Taigi II faktorių visai teisėtai galima pavadinti veido profiliuotės veiksmu. III faktorius susieja nosies kampą su jos šaknies išvešėjimo rodikliais (kuo yra didesnis nosies kampas, tuo aukštesnis tarpuakis), todėl jis vadintinas nosies išsikišimo veiksmu. IV faktorius atspindi smegeninės aukščio ir ilgio sąsajas, taigi yra smegeninės masyvumo veiksnys. V faktorių įvardinti sunku, nes jis teigiamai veikia akiduobės aukštį ir neigiamai — nosies plotį, t. y. tokius požymius, kurie europidų rasiniams tipams išskirti nėra svarbūs. Be

51	52	54	55	75(1)	DS : DC	SS : SC	77
0,06							
0,11	-0,34						
0,46	0,18	0,08					
0,49	0,19	-0,12	0,24				
0,34	0,36	-0,07	0,55	0,44			
0,43	0,21	-0,46	0,60	0,47	0,53		
0,19	0,18	0,26	-0,06	0,17	-0,17	-0,36	
0,32	-0,16	0,39	-0,31	-0,01	-0,41	-0,47	0,65

to, jis nulemia mažą įvairovės dalį (7,8%), todėl galima iš viso jo atsisakyti. Maža to, II ir III faktoriai iš esmės atspindi tą pačią kaukolės ypatybę — veido profiliuotę, ir II faktorius tai atlieka geriau, nes susieja horizontalius veido kampus su nosies šaknies išvešėjimo laipsniu. III faktorius, būdamas savotiškas antagonistas II, priduria informacijos tik apie nosies kampą, tad jo taip pat toliau galima nepaisyti. Taigi visai logiška panaudoti I, II ir IV faktorių krūvius viduramžių kaimo gyventojų tarpgrupinei įvairovei nagrinėti.

Pagal trijų svarbiausių faktorių krūvius, tenkančius atskiriems požymiams, teoriškai galimi tokie jų kompleksai: 1) mezobrachikranija ir stambus veidas, saikinga veido profiliuotė, stambi smegeninė (dideli visų faktorių krūviai); 2) mezobrachikranija ir stambus veidas, saikinga jo profiliuotė, bet smulki smegeninė (dideli I ir II faktorių, maži — IV faktoriaus krūviai); 3) mezobrachikranija ir stambus veidas, griežta jo profiliuotė, stambi smegeninė (dideli I ir IV, maži II faktoriaus krūviai); 4) mezobrachikranija ir stambus veidas, griežta jo profiliuotė, smulki smegeninė (dideli I, maži II ir IV faktorių krūviai); 5) dolichomezokranija ir smulkus veidas, nuosaiki jo profiliuotė, stambi smegeninė; 6) dolichomezokranija ir smulkus veidas, nuosaiki jo profiliuotė, smulki smegeninė; 7) dolichomezokranija ir smulkus veidas, griežta jo profiliuotė, stambi smegeninė; 8) dolichomezokranija ir smulkus veidas, griežta jo profiliuotė, smulki smegeninė (maži visų faktorių krūviai).

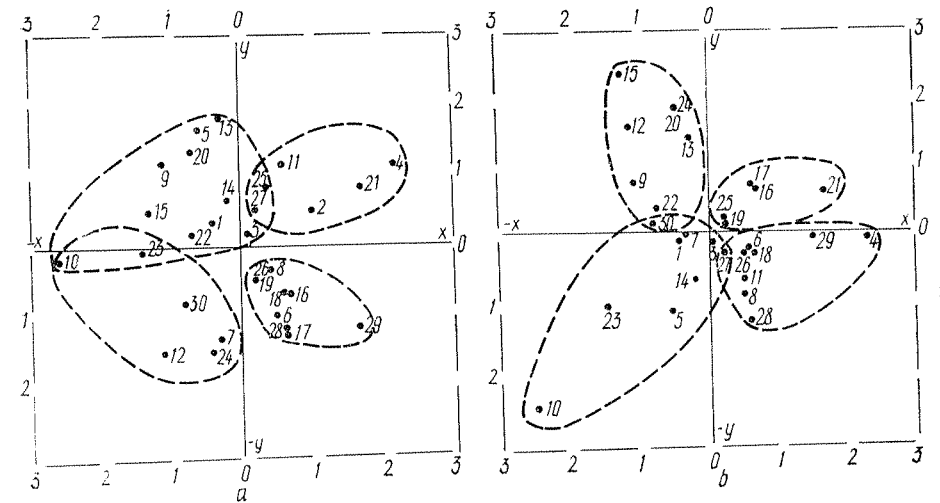
Žinoma, išskirtieji kranimetrinių požymių kompleksai tesudaro trimatės erdvės polių, apie kuriuos pasklidę konkrečių kaukolių serijų taškai. 30 serijų stereogramą sudaryti techniškai sunku, tačiau išskirtųjų kompleksų realumas pakankamai akivaizdus ir tada, kai konkrečios serijos pagal joms tenkančius dviejų faktorių krūvius (6 lent.) įkomponuojamos į jų plokštumas (2 pav.): dauguma serijų gerokai nutolusios nuo centro ir pasklidusios po visus kvadratus.

6 lentelė. Pagrindinių faktorių krūviai (vyrų kaukolės)

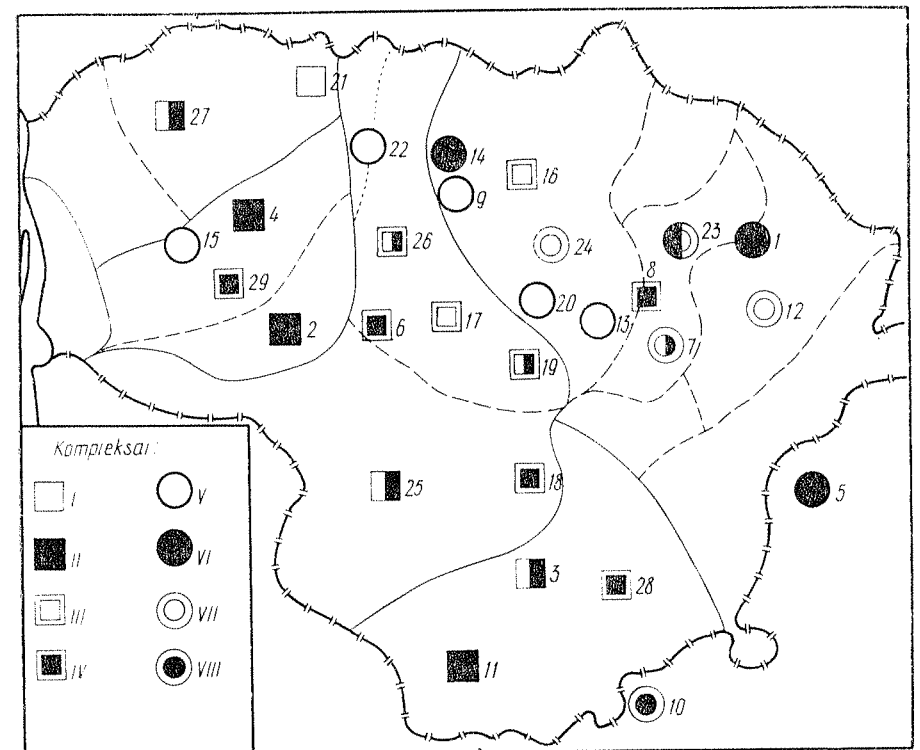
Eilės Nr.	Serija	Faktoriai		
		I	II	IV
1	Ažugiriai	-0,39	0,27	-0,21
2	Arglaičiai ir Paprūdys	1,03	0,55	-0,44
3	Bazorai	0,07	0,22	-0,19
4	Varniai	2,22	1,22	-0,10
5	Vaistamas	-0,58	1,61	-1,17
6	Gėluva	0,46	-1,04	-0,31
7	Diktarai	-0,33	-1,34	-1,06
8	Kavarskas	0,44	-0,28	-1,07
9	Laičiai	-1,06	1,13	0,79
10	Lankiškės	-2,58	-0,25	-2,48
11	Leipalingis	0,58	1,18	-0,72
12	Liepiniškės	-1,07	-1,48	1,42
13	Obeliai	-0,27	1,91	1,19
14	Plaučiškiai	-0,18	0,61	-0,74
15	Pribitka	-1,26	0,47	2,16
16	Puziniškis	0,74	-0,73	0,60
17	Ruseiniai	0,63	-1,19	0,66
18	Rumšiškės	0,62	-0,67	-0,33
19	Skrebinai	0,21	0,55	0,11
20	Tulpiakėmis	-0,67	1,41	1,39
21	Sapnagai	1,66	0,77	0,45
22	Jakštaičiai	-0,73	0,17	0,27
23	Rytų aukštaičių anykštėnų ir kupiškėnų rinktinė	-1,43	-0,01	-1,14
24	Rytų aukštaičių panevėžiškių rinktinė	-0,44	-1,55	1,84
25	Vakarų aukštaičių kauniškių rinktinė	0,38	0,78	0,11
26	Vakarų aukštaičių šiauliškių rinktinė	0,41	-0,38	-0,39
27	Siaurės žemaičių telšiškių rinktinė	0,21	0,47	-0,29
28	Pietų aukštaičių rinktinė	0,56	-1,21	-1,43
29	Pietų žemaičių rinktinė	1,55	-1,22	-0,12
30	J. Basanavičiaus kolekcija	-0,81	-0,85	0,19

Siekiant nustatyti, ar išskirtieji kraniloginių požymių kompleksai susiję su teritorija, ar yra jų arealai, pagal faktorių krūvius (6 lent.) buvo apibrėžtas kiekvienai serijai būdingas kompleksas ir to darbo išdavas kartografuotos (3 pav.). Nesunkiai pavyko didžiumą serijų priskirti kuriam nors vienam kompleksui, tiksliai Bazorų, Diktarų, Skrebinų ir beveik visų rinktinių serijų krūviai buvo tarpiniai. Kai kurios rinktinės serijos (šiaurės žemaičių telšiškių, vakarų aukštaičių kauniškių), matyt, yra mišrios, sudarytos iš skirtingų kompleksų kaukolių, nes jų mišrumą atskleidė jau vienamatis analizė. To negalima pasakyti apie Bazorų, Diktarų ir Skrebinų serijas, nes vienamatis analizės duomenimis, jos yra itin homogeniškos. Joms būdingas požymių kompleksas greičiausiai yra tarpinio pobūdžio: neatsitiktinai faktorių, ypač I ir IV, plokštumose (2 pav.) šios serijos susispietusios apie centrą.

Lietuvos kraniloginių kompleksų kartograma labai marga, joje nėra kiek didesnio ploto, kurį atitiktų vienas kompleksas. Tik įstrižiai

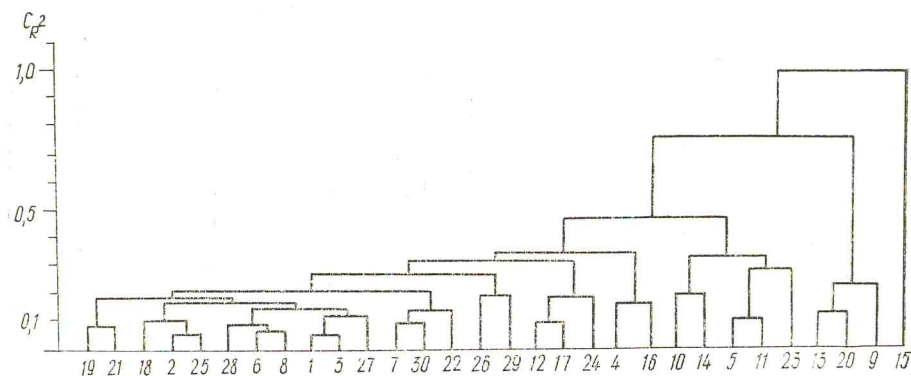

2 pav. Vyrų kaukolių serijos dviejų svarbiausių kintamumo faktorių plokštumose (serijų pavadinimai 6 lent.)

3 pav. Kaimo gyventojų kraniloginių kompleksų kartograma (serijų pavadinimai 6 lent.)

Vidurio Lietuvos nusidriekusiame ruožui priklauso V komplekso serijos (3 pav., Nr. 22, 9, 20, 13). Lietuvos teritorijoje galima išvelgti kiek ryškesnę tik nuo I faktoriaus priklausančių ypatybių teritorinę poliarizaciją: Vakarų, Pietų ir Centrinėje Lietuvoje vyrauja mezobrachikranija ir stambus veidas, t. y. I—IV kompleksai (išimtis — Pribitka), šiaurinėje jos dalyje — dolichokranija ir smulkus veidas, t. y. V—VIII kompleksai (išimtis — Kavarskas ir Puziniškis). To negalima

4 pav. Apibendrinti atstumai tarp 30 vyriškų kaimo serijų (Penrouzo koeficientų klasterizacijos dendrograma; serijų pavadinimai kaip 6 lent. ir 3 pav.)

pasakyti apie II faktoriaus nulemtas savybes: saikingos (I, II, V, VI kompleksai) ir griežtos (III, IV, VII, VIII kompleksai) veido profiliuotės grupės pasklidusios be jokio dėsningumo, išskyrus griežtos veido profiliuotės grupių sutankėjimą Centrinėje Lietuvoje (Nr. 6, 17, 19, 26) ir saikingos profiliuotės serijų virtinę šiauriniame pakraštyje (Nr. 9, 13, 14, 20, 22). Stambia ir smulkia smegenine pasižyminčių kaukolių grupės irgi pasklidusios nedėsningai.

Panašus vaizdas susidaro ir tada, kai vyrų serijos sugretinamos viena su kita pagal visus kranimetrinius požymius, nepaisant jų kompleksų. Grupės lyginome taikydami Penrouzo koeficientą. Pagal koeficientų matricos klasterinės analizės išdavas nubrėžus dendrogramą (4 pav.), matyti, kad visos serijos gana artimos: pusė jų jungiasi į didelį klasterį (kekę), kurį reikia laikyti konglomeratu, nes jį sudaranti grupė nėra susietos teritorine kaimynyste. Antai artimi Skrebinai (Jonavos raj.; Nr. 19) ir Šapnagai (Akmenės raj.; Nr. 21), taip pat Ažugiriai (Utenos raj.; Nr. 1) ir Bazorai (Alytaus raj.; Nr. 3) ir t. t. Ties 0,3 reikšme nuo didžiojo klasterio ima tolti smulkesni klasteriai, vėlgi sudaryti iš geografiškai tolimų serijų, pavyzdžiui, Varnių (Telšių raj.; Nr. 4) ir Puziniškio (Panevėžio raj.; Nr. 16), Lankiškių (Lydos raj.; Nr. 10) ir Plaučiškių (Pakruojo raj.; Nr. 14). Tik vienas klasteris (Nr. 9, 13, 20) atspindi ne tik morfologinį, bet ir teritorinį gretinamų serijų artimumą: Laičiai, Obeliai ir Tulpiakiemis yra pietvakariniame rytų aukštaičių arealo pakraštyje. Beje, šiuos

laidojimo paminklus mums palikę žmonės pasižymėjo ir tuo pačiu požymių deriniu — dolichomezokranija ir smulkiu veidu, nuosaikia jo profiliuote, masyvia smegenine (3 pav., V kompleksas).

Taigi daugiamate analize išskirti požymių kompleksai Lietuvos teritorijoje išsibarstę chaotiškai, nesudaro ryškesnių arealų. Tokį morfologinį kaimo gyventojų vyrų paveikslą galima pavadinti pirmos eilės, arba populiacine, mozaika.

2.2.5. Gyventojų fizinės ypatybės ir tarmių arealai

Aptartąjį fizinių ypatybių margumą dalinai galėjo sąlygoti tokie atrankinių tyrinėjimų metu atsirandantys veiksniai, kaip reprezentatyvumo klaidos dėl nepakankamo tyrimų skaičiaus, platoki kai kurių laidojimo paminklų datavimo rėmai ir kt., bet vien jais visos įvairovės aiškinti negalima. Iš tikrų geografinio variavimo faktorių [115] būtina atmesti klimatinį, nes mažoje Lietuvos teritorijoje nėra klimato kontrastų. Taigi lieka genetiniai faktoriai. Pasak V. Deriabino [94], primenantis mozaiką fizinių savybių pasiskirstymas byloja apie nesenus genetinius vyksmus, todėl sprendžiant etnogenezės problemą ypač svarbu atsakyti į klausimą, kiek ši mozaika išlaikė informacijos apie senesnius įvykius, t. y. kokią turi „genetinę atmintį“ [116]. Siekiant atsakyti į šį klausimą, feodalinio laikotarpio medžiaga buvo panagrinėta lietuvių kalbos tarmių arealais, kurie ėmė rasti kur kas anksčiau — tikriausiai I m. e. tūkstantmečio pabaigoje.

Sujungus kaukolės pagal pirminių (aukštaičių, žemaičių), antrinių (rytinių, vakarinių ir t. t.) bei tretinių (panevežiškių, kauniškių ir t. t.) tarmių plotus [58], susidaro 13 serijų (7 lent.). Pirmiausia vienamaisiais metodais buvo patikrintas jų vidinis variavimas. Jis pasirodė esąs gana nevienodas. Apie tai byloja skirtingi patikimai per didelių sigmų, asimetrijos ir eksceso rodiklių skaičiai (42—54 lent.). Labiausiai nehomogeniškomis reikia laikyti vyrišką seriją iš žemaičių ir aukštaičių paribio (46 lent.), vakarų aukštaičius kauniškius (48 lent.), rytų aukštaičius panevežiškius (50 lent.) ir uteniškius (52 lent.) bei grupę iš baltarusių paribio (53 lent.). Vis dėlto neįmanoma atrasti kokį nors bendrą vidinio grupių įvairavimo dėsningumą.

Pakankamai gausių vyriškų serijų vidinis variavimas buvo patikrintas ir daugiamaisiu būdu — faktorine analize. Taupydami vietą rūšiuota seka pateikiame tik susijusių požymių simbolius, bet ne faktoringius krūvius (8 lent.). Daugeliu atvejų pirmasis nepasuktas faktorius (pagrindinė komponentė) esti generalinis, teigiamai veikia visus požymius, o kiti — bipoliniai, vienus požymius veikia teigiamai, o kitus — neigiamai. Taigi pastarieji priešpriešina vienus kaukolės elementus kitiems, ir to pagrindą sudaro fiziologiniai ryšiai tarp atskirų matmenų. Pasukti faktoriai tokiose serijose taip pat išskirdavo fiziologiškai susijusių kranimetrinių požymių grupes. Iš tikrųjų, pažvelgus į tai, kokius požymius labiausiai veikia pagrindiniai faktoriai jungtinėse serijose Nr. 1, 4—8 (8 lent.), nesunku pastebėti, kad vienas faktorius, paprastai I, atspindi fiziologines sąsajas tarp veido ir jo

detalių matmenų (požymiai Nr. 48, 45, 51, 52, 54, 55), kitas, dažniausiai II,— skersinius veido ir smegeninės matmenis (Nr. 9, 8, 45), o paskutinis, III arba IV,— bendrąs stambumo charakteristikas (Nr. 1, 8, 17). Atskirose serijose išryškėjusių faktorių turinys ir į jų lauką pakliuvusių požymių seka skiriasi. Tai dalinai priklauso nuo statistinių aplinkybių: gausiausios serijoms šie dėsniniai būdingi iki smulkmenų, o mažoms — visiškai kiti. Taigi daugumoje jungtinių serijų

7 lentelė. Vyrų jungtinių serijų svarbiausių požymių vidurkiai

Požymio Nr. pagal Martina*	Zemaičiai				Zemaičių ir aukštaičių paribys	vakarų šiaurės
	vakarų	šiaurės	pietų			
			kuršiai, skalviai	varniškiai		
1	182,6	184,5	185,5	183,9	183,3	183,7
8	141,8	142,7	142,5	143,8	140,9	142,8
8 : 1	77,6	77,4	76,9	78,6	76,9	77,8
17	132,8	135,1	136,9	136,4	135,9	135,6
45	133,2	133,1	133,2	132,6	132,9	133,1
48	69,2	70,7	71,0	68,9	67,1	69,7
45 : 48	52,9	52,9	53,2	51,3	50,5	52,3
51	40,5	43,0	43,5	42,4	42,4	41,8
52	32,1	31,7	32,6	32,5	31,5	32,1
52 : 51	79,2	73,7	75,2	76,4	74,2	76,9
54	24,2	24,7	24,1	25,1	24,4	24,0
55	51,6	51,3	51,9	51,6	51,0	50,7
54 : 55	48,5	48,4	46,9	48,9	47,9	47,4
75(1)	—	31,3	30,2	26,7	32,9	29,2
DS : DC	—	59,8	61,5	60,0	58,6	58,7
SS : SC	—	43,8	48,0	41,6	46,2	46,5
77	—	140,3	139,9	140,5	138,6	137,5
∠zm'	—	124,3	125,1	123,3	124,5	121,2

* pavadinimus žr. 3 lent.

tarp požymių nėra istorinių korelacijų, o tiktai fiziologinės. Tai liudija palyginti didelį jų homogeniškumą.

Išimtį sudaro pietų žemaičiai, rytų aukštaičiai uteniškiai, aukštaičių ir žemaičių bei aukštaičių ir baltarusių paribio gyventojai (8 lent., Nr. 2, 3, 9, 10). Jau pagrindinės komponentės išryškino mišrų šių serijų pobūdį. Nesileisdami į faktorinės analizės smulkmenas, kurios užimtų daug vietos, vien remdamiesi faktorių rotacijos išdavomis, galime tvirtinti, kad, viena vertus, į pietų žemaičių sudėtį įėjo kiek siauresnio veido, dolichomezokraninis, aukštų akiduobių ir, priešingai, platesnio veido, mezobrachikraninis, žemokų akiduobių komponentai. Antra vertus, aukštaičių ir žemaičių paribyje būta tokio komponento, kuriam būdinga stambokos akiduobės, siaura nosis, aukštas veidas, ir tokio, kuris pasižymėjo priešingomis savybėmis. Formuojantis rytų aukštaičiams uteniškiams ir jų paribio su baltarusiais gyventojams, dalyvavo mažiausiai du požymių kompleksai: siauroka nosis, aukštos akiduobės ir aukšta smegeninė bei, priešingai, platoka

nosis, žemos akiduobės ir žema smegeninė. Tačiau dauguma anksčiau paminėtų bruožų rasinei diagnostikai nėra labai svarbūs — jie antraeiliai.

Taigi faktorinės analizės rezultatai byloja apie ryškų vidinį jungtinių pagal tarmių arealus homogeniškumą, nepaisant to, kad pačiuose tarmių plotuose atskiros serijos, kaip matėme, labai įvairavo, priminė mozaiką.

kauniškiai	Aukštaičiai					Aukštaičių ir baltarusių paribys
	vakarų ir rytų paribys	rytų			pietų	
		panevežiškiai	anykštėnai	uteniškiečiai		
184,0	184,1	185,0	182,4	183,8	181,1	177,4
144,1	142,4	141,2	141,4	140,4	143,0	141,4
78,3	77,4	76,4	77,5	76,3	79,5	79,4
135,3	134,9	136,5	134,1	136,2	134,7	133,4
132,4	133,1	132,3	133,1	130,4	132,6	130,3
68,6	69,9	69,6	68,4	69,2	69,7	66,4
51,9	52,7	52,7	51,1	53,0	52,6	50,9
41,7	41,0	42,6	42,0	41,1	42,2	41,3
31,8	31,4	31,9	32,1	31,7	31,9	32,3
76,3	76,8	74,9	76,5	76,3	75,6	78,7
24,6	23,5	24,4	24,3	23,4	24,8	24,3
50,2	50,2	50,4	51,0	50,0	50,3	47,6
49,2	47,1	48,5	47,9	46,9	49,6	51,2
27,2	28,8	28,6	30,9	27,1	29,9	28,4
54,5	59,4	56,1	59,3	54,8	57,6	55,3
43,4	45,4	44,5	45,0	43,8	43,9	40,3
138,8	140,1	139,1	138,1	138,0	139,2	139,8
123,6	121,4	124,4	122,9	121,7	125,7	125,9

8 lentelė. Jungtinių serijų požymių rūšiota seka (I, II, ... — faktoriai; požymių numeracija pagal Martina; N — pilnų realizacijų faktorinėje analizėje skaičius; P_i — faktoriaus įtakos dalis — kumuliuota)

1. Saurės žemaičiai (N=25)			2. Pietų žemaičiai (N=28)					
I	II	III	I	II	III	IV		
48	45	9	45	17	55	51		
55	1		8	1	48	52		
52	8		-52	-9				
	54							
	17							
P _i	34,5	53,1	65,7	P _i	22,8	40,8	56,4	68,3

8 lentelės tęsinys

3. Zemaičių ir aukštaičių paribys (N=27)

I	II	III
8	52	55
45	-54	1
9	51	48
	48	
P_i	29,1	52,8
		67,8

4. Vakarų aukštaičiai šiauliškiai (N=85)

I	II	III
55	9	17
48	45	8
52	8	1
	54	
P_i	38,8	52,0
		63,2

5. Vakarų aukštaičiai kauniškiai (N=35)

I	II	III
48	51	9
45	52	54
55	1	45
17		
8		
P_i	41,5	55,8
		69,4

6. Pietų aukštaičiai (N=47)

I	II	III
45	55	54
8	48	
9	52	
17		
51		
1		
P_i	40,0	54,1
		64,2

7. Rytų aukštaičiai panevėžiškiai (N=40)

I	II	III	IV
55	54	8	17
48	45	9	1
52	51		
P_i	33,1	49,0	60,8
			71,9

8. Rytų aukštaičiai anykštėnai (N=59)

I	II	III	IV
48	8	1	9
55	45	17	
52	54		
P_i	31,1	46,8	58,9
			69,2

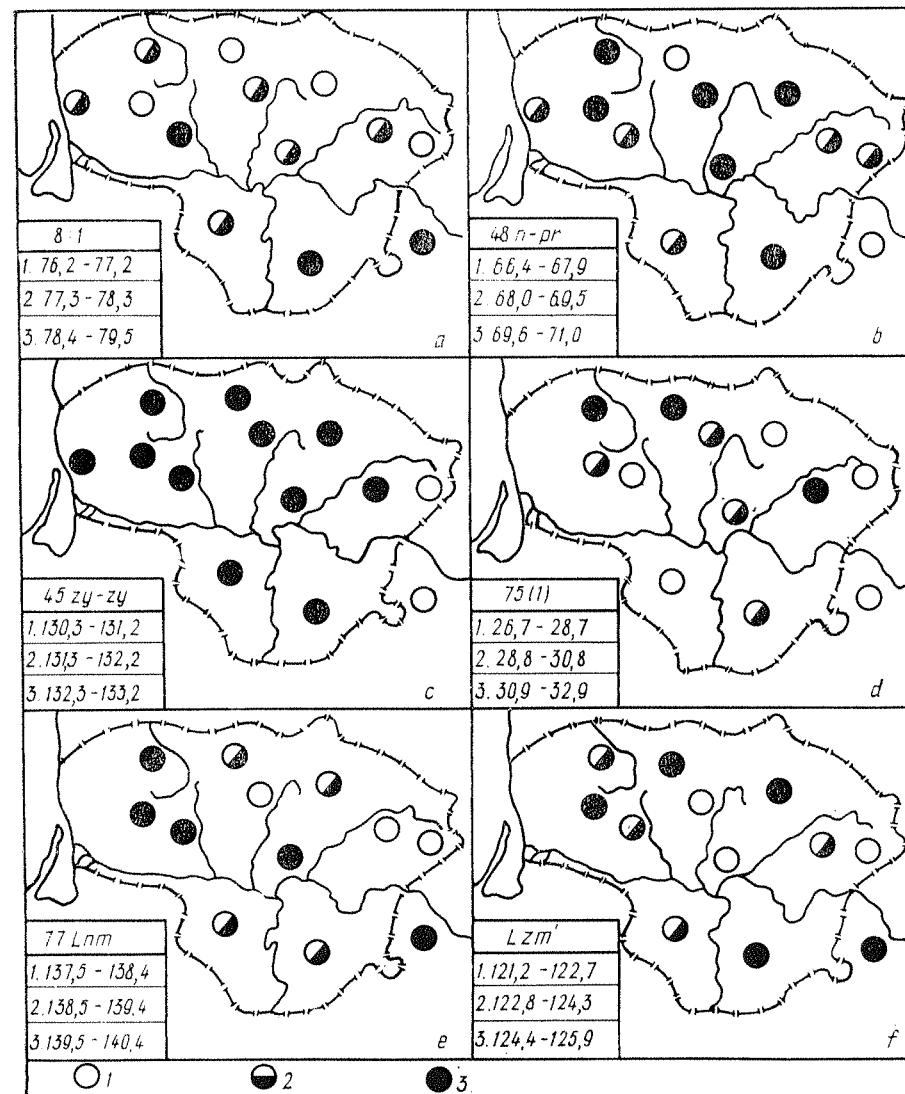
9. Rytų aukštaičiai uteniškiai (N=20)

I	II	III	IV
9	52	1	17
8	-54	55	45
51		48	48
45			
P_i	26,0	48,7	68,1
			79,1

10. Aukštaičių ir baltarusių paribys (N=18)

I	II	III	IV
8	55	54	45
51	48	-52	51
9	1	-17	
17			
P_i	32,1	50,7	66,7
			78,3

Siekiant nustatyti, ar jungtinės serijos pagal tarmių arealus skiriasi viena nuo kitos, būtina panagrinėti targrupinį atskirų požymių variavimą. Tam tikslui labiausiai tinka dispersinė analizė, įgalinanti apskaičiuoti organizuoto faktoriaus (šiuo atveju — priklausymo tarmės plotui) įtakos požymio kintamumui laipsnį (η^2) procentais ir Fisherio kriterijumi (F) įvertinti jos patikimumą. Tarpgrupinė 13 jungtinių serijų įvairovė (9 lent.) tik šiek tiek mažesnė negu 32 atskirų

5 pav. Kai kurių Pabaltijui taksonomiškai svarbių požymių kartogramos

9 lentelė. Pagal tarmių arealus sujungtų vyriškų serijų tarpgrupinis variavimas (dispersinės analizės rezultatai)

Nr. pagal Martina	Požymis	Vienas faktorius			Du faktoriai*					
		N	k	F	N	k _B	k _A =8		k _A =5	
							F _A	F _{B+A}	F _A	F _{B+A}
1	Smegeninės ilgis	635	13	5,9	558	30	9,9	1,3	16,1	1,4
8	Smegeninės plotis	629	13	1,9	556	30	2,9	2,1	4,2	2,0
17	Smegeninės aukštis	580	13	1,4	514	30	0,9	0,5	0,9	0,6
45	Skrustinis plotis	519	13	1,3	502	30	1,6	1,1	1,6	1,0
48	Veido viršaus aukštis	463	13	0,9	450	29	0,3	0,1	0,5	0,1
51	Akiduobės plotis	520	13	5,3	500	30	6,6	2,8	9,9	2,8
52	Akiduobės aukštis	519	13	0,9	500	30	1,1	0,8	1,0	0,9
54	Nosies plotis	534	13	2,0	508	30	2,2	1,9	2,2	1,9
55	Nosies aukštis	519	13	3,6	488	30	6,1	0,9	10,0	0,9
75(1)	Nosies kampas	344	12	2,3	343	29	1,4	1,8	0,7	1,9
DS : DC	Dakrialinis rodiklis	445	12	2,3	437	29	3,0	1,3	2,5	1,6
SS : SC	Simotinis rodiklis	474	12	1,2	465	29	1,2	1,1	1,5	1,0
77	Nazomaliarinis kampas	500	12	1,7	493	29	1,7	1,5	2,2	1,5
∠zm'	Zigomaksiliarinis kampas	429	12	3,5	423	29	3,3	3,2	4,7	3,0

* A faktorius — priklausymas tarmės arealui, B — priklausymas konkrečiam senkapiui, k — faktoriaus gradacijų skaičius, F — faktoriaus įtakos patikimumo kriterijus (patikimos jo reikšmės pabrauktos).

serijų (3 lent.): be tų 5 požymių, kurie pastarosiose nepatikimai variavo, prisidėjo tik vienas — nazomaliarinis kampas. Tai reiškia, kad tarminiai junginiai beveik tokiu pačiu laipsniu, kaip ir atskiros populiacijos, skiriasi vienas nuo kito. Jeigu iš 6 lentelės kartografuosime tuos požymius, kurie Pabaltijyje taksonomijos prasme laikomi vertingiausiais [93], pamatysime, kad jie vėlgi pasiskirsto mozaikos pavidalu, nesudarydami ryškesnių arealų. Tik nazomaliarinio kampo (5 pav., e) didokų reikšmių juosta driekiasi įstrižai Lietuvos nuo šiaurės vakarų iki pietryčių. Tai reiškia, kad šios juostos gyventojų veido viršus buvo plokštokas, heteroplatiprozopinis. Taigi vėl išryškėja kraniometrinių požymių mozaika, tik šiuo atveju kito hierarchinio lygio — ne populiacinė, o tarminė.

Siekiant išskaidyti susipynusias mozaikas — tarminę ir populiacinę — ir nustatyti, kokia morfologinės įvairovės dalis priklauso nuo

10 lentelė. Sustambintų vyriškų serijų vidurkiai

Požymio Nr. pagal Martiną	Zemaičiai	Vakarų aukštaičiai ir žemaičių paribys	Rytų aukštaičiai	Pietų aukštaičiai	Aukštaičių ir baltarusių paribys
1	184,7(90)	183,7(155)	183,7(200)	181,1(64)	177,4(59)
8	142,8(97)	142,9(155)	141,3(200)	143,0(64)	141,4(61)
8 : 1	77,4(84)	77,8(153)	76,9(196)	79,5(62)	79,4(57)
17	136,0(79)	135,6(148)	135,3(187)	134,7(57)	133,4(53)
45	133,0(76)	132,8(145)	132,5(189)	132,6(64)	130,3(39)
48	70,5(68)	68,8(143)	69,1(160)	69,7(61)	66,4(26)
48 : 45	52,8(62)	51,8(132)	52,1(154)	52,6(57)	50,9(21)
51	43,1(73)	41,9(152)	41,9(179)	42,2(63)	41,3(41)
52	32,2(72)	31,9(152)	31,9(179)	31,9(63)	32,3(41)
52 : 51	74,7(72)	76,2(151)	76,0(179)	75,6(63)	78,7(40)
54	24,5(79)	24,3(154)	24,1(183)	24,8(65)	24,3(37)
55	51,6(70)	50,6(154)	50,6(181)	50,3(63)	47,6(39)
54 : 55	47,9(70)	48,1(154)	47,7(179)	49,6(62)	51,2(37)
75(1)	30,2(48)	29,4(114)	29,4(113)	29,9(46)	28,4(18)
DS : DC	60,4(60)	57,3(145)	57,9(154)	57,6(56)	55,3(30)
SS : SC	45,0(69)	45,4(147)	44,8(166)	43,9(61)	40,3(31)
77	140,1(71)	138,2(154)	138,7(179)	139,2(57)	139,8(39)
∠zm'	124,4(56)	122,6(141)	122,8(158)	125,7(51)	125,9(23)

tarmės ploto (A faktorius), o kokia — nuo konkretaus senkapiro, t. y. atskiros populiacijos (B faktorius), buvo atlikta netolygių hierarchinių kompleksų dispersinė analizė [114] dviem variantais (9 lent.). Pirmu atveju tarminio faktoriaus (A) gradacijomis buvo laikomi 8 tarmių arealai: 1) šiaurės žemaičių; 2) pietų žemaičių; 3) vakarų aukštaičių šiauliškių su paribiais; 4) vakarų aukštaičių kauniškių; 5) rytų aukštaičių panevėžiškių; 6) visų kitų rytų aukštaičių kartu; 7) pietų aukštaičių; 8) aukštaičių ir baltarusių paribio. Tokį gana netolygių grupavimą sąlygojo turimos medžiagos kiekis. Antru atveju gradacijomis buvo laikomi 5 dar stambesni tarminių arealai: 1) žemaičių; 2) vakarų aukštaičių ir žemaičių paribio; 3) rytų aukštaičių; 4) pietų aukštaičių; 5) aukštaičių ir baltarusių paribio (10 lent.). Pasirinktuoju algoritmu galima nustatyti A faktoriaus įtaką hierarchiniams kompleksams, jos patikimumą, be to, B faktoriaus bei abiejų faktorių (A ir B) sąveikos tokius pat rodiklius (9 ir 11 lent.).

Kai kurie požymiai visiškai nevarijuoja tarp grupių. Tai — smegeninės aukštis, veido matmenys, akiduobės aukštis ir simotinis rodiklis (9 ir 11 lent.). Tarp jų, kaip matome, yra ir Pabaltijo rasinei diagnostikai svarbios veido charakteristikos [93]. Kitų požymių įvairovę sąlygoja priklausymas konkrečiai populiacijai (B faktorius) ir tos populiacijos lokalizacija tarmės plote (AB). Tai — smegeninės plotis, akiduobės ir nosies plotis, nosies kampas, dakrialinis rodiklis ir zigomaksiliarinis kampas. Dar kitų požymių variavimą lemia priklausymas tarmės arealui (A). Tarp jų — smegeninės ilgis ir plotis, akiduobės plotis, nosies matmenys, dakrialinis rodiklis ir zigomaksiliarinis kampas. Abi pastarosios grupės savotiškai interferuoja — paklūsta tai

11 lentelė. Organizuotų faktorių įtakos laipsnis (η^2) procentais (simboliai tokie kaip 9 lent.; patikimos reikšmės pabrauktos)

Nr. pagal Martina	Vienas faktorius		Du faktoriai			
	$k_B=29-30$ $k_A=12-13$		$k_A=8$	$k_B=29-30$	$k_A=5$	$k_B=29-30$
	$\eta_{B_1}^2$	η_A^2	η_A^2	η_{B+AB}^2	η_A^2	η_{B+AB}^2
1	14,8	11,1	11,0	4,8	10,2	5,6
8	10,6	3,6	3,5	7,8	2,9	8,4
17	4,3	3,1	1,2	2,4	0,8	2,9
45	6,9	3,0	2,2	4,8	2,0	4,9
48	1,1	1,1	0,5	0,5	0,5	0,6
51	19,2	11,2	8,0	10,8	6,9	11,9
52	5,4	2,1	1,5	3,6	0,8	4,3
54	10,3	4,4	2,8	7,9	1,7	9,1
55	12,3	7,9	8,2	4,0	7,6	4,6
75(1)	12,9	7,0	2,7	10,5	0,8	12,4
DS:DC	10,6	5,5	4,6	6,2	2,2	8,6
SS:SC	6,5	2,9	1,8	4,8	1,3	5,4
77	9,3	3,8	2,4	6,4	1,7	7,0
$\angle zm'$	18,4	8,5	4,8	13,9	3,9	14,8

vienam, tai kitam faktoriui. Vis dėlto dauguma abiem grupėms bendrų požymių (smegeninės ir nosies plotis, dakrialinis rodiklis ir zigomaksiliarinis kampas) labiau priklauso nuo populiacinio faktoriaus ($B+AB$). Vienam požymiui — smegeninės ilgiui — didesnę įtaką daro tarmės faktorius (A), vienas požymis — akiduobės plotis — vienodai pavaldus abiem faktoriams. Vidutinis tarmės faktoriaus poveikio aštuoniems patikimai varijuojantiems bruožams laipsnis yra 5,1%, o populiacinio — net trečdaliu didesnis (7,8%). Sustambinus kaukolių serijas (A faktoriaus 5 gradacijų variantas), niekas iš esmės nesikeičia (9 ir 11 lent.).

Iš to, kas pasakyta, aiškėja, kad populiacinė mozaika yra ir ryškesnė, ir apima daugiau bruožų negu tarmių mozaika: didžiumos kranimetrinių požymių tarpgrupinis variavimas yra susijęs su priklausymu konkrečiam senkapiui ir su jo padėtimi tarmės areale; tik kai kurie požymiai (smegeninės ilgis, akiduobės plotis, šiek tiek mažiau — nosies matmenys, dakrialinis rodiklis ir zigomaksiliarinis kampas) yra išlaikę informaciją apie senesnius laikus, galbūt tuos, kai formavosi lietuvių kalbos tarmės. Šią mintį iliustruoja 6 paveikslas, kuriame pagal tarmių arealus sustambintų serijų vidurkiai (10 lent.) yra išreikšti jungtinės XIV—XVIII a. Lietuvos kaimų serijos (12 lent.) vidurkių procentais. Jame ryškėja gana prasmingi skirtumai pagal tuos požymius, kuriuos valdo tarmės faktorius. Vakarų, rytų ir pietų aukštaičiai yra labai artimi vieni kitiems, jų kreivės nežymiai banguoja apie abscisę, kuri atitinka 100% tašką žyminčią tiesę. Tai byloja apie visų aukštaičių morfologinę vienovę pagal šiuos požymius. Žemaičių kreivė vingiuoja virš tiesės: jie nuo aukštaičių skiriasi stambesne smegenine (didesniu jos ilgiu ir pločiu; 7 pav., požymiai Nr. 1

12 lentelė. XIV—XVIII a. Lietuvos gyventojų svarbiausių kranimetrinių požymių vidurkiai

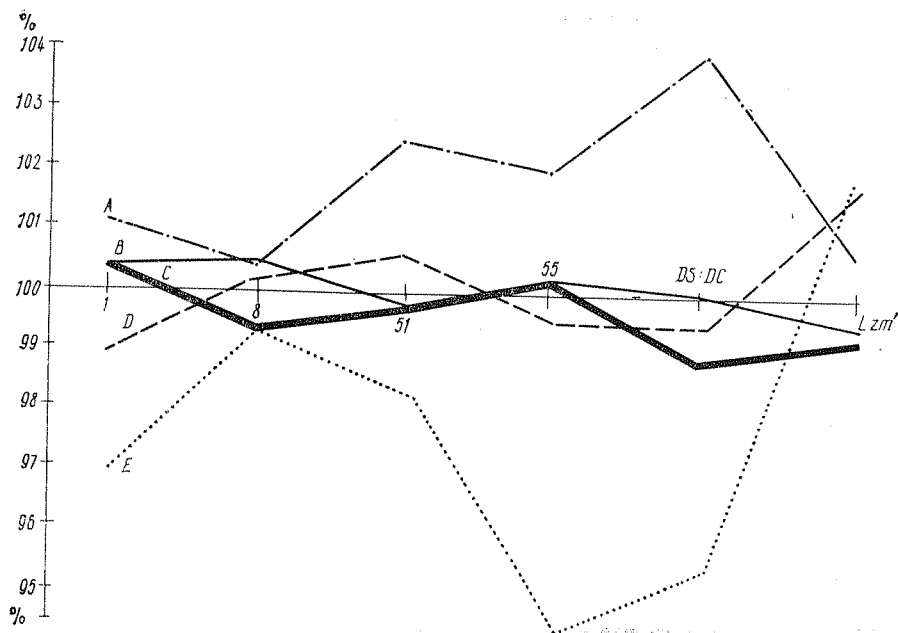
Nr. pagal Martina	Požymis	Kaimas		Vilnius	
		Vyrai	Moterys	Vyrai	Moterys
1	Smegeninės ilgis	182,9(635)	175,0(514)	179,2(923)	171,1(621)
8	Smegeninės plotis	142,2(629)	136,9(511)	143,3(934)	138,3(641)
8:1	Smegeninės rodiklis	77,8(614)	78,3(498)	80,0(899)	80,6(594)
17	Smegeninės aukštis	135,0(580)	128,7(473)	133,0(825)	127,3(537)
45	Skrustinis plotis	132,5(519)	123,8(462)	132,2(838)	123,8(534)
48	Veido viršaus aukštis	69,2(463)	64,9(413)	69,5(654)	65,2(412)
48:45	Veido viršaus rodiklis	52,1(430)	52,5(389)	52,6(634)	52,5(369)
51	Akiduobės plotis	42,0(520)	40,4(461)	42,8(733)	41,0(477)
52	Akiduobės aukštis	32,0(519)	31,9(461)	32,1(739)	32,0(484)
52:51	Akiduobės rodiklis	76,1(517)	79,0(454)	75,0(727)	78,0(475)
54	Nosies plotis	24,3(534)	23,7(456)	24,6(714)	23,7(475)
55	Nosies aukštis	50,5(519)	47,5(451)	50,5(708)	47,5(468)
54:55	Nosies rodiklis	48,4(513)	50,0(442)	49,1(707)	50,1(465)
75(1)	Nosies kampas	29,5(344)	25,8(300)	29,9(513)	26,1(312)
DS:DC	Dakrialinis rodiklis	57,9(445)	55,1(400)	55,4(666)	52,1(416)
SS:SC	Simotinis rodiklis	44,6(474)	40,4(416)	44,3(737)	39,1(476)
77	Nazomaliarinis kampas	138,9(500)	139,7(446)	139,7(803)	140,6(533)
$\angle zm'$	Zigomaksiliarinis kampas	123,5(429)	124,6(370)	126,0(574)	126,9(346)

ir 8), platesnėmis akiduobėmis ir nosimi (Nr. 51 ir 55), aukštesne nosies šaknimi (didesniu $DS:DC$), bet mažiau profiliuota vidurine veido dalimi (didesniu zigomaksiliariniu kampu). Baltarusių paribio kreivė, priešingai, beveik visą laiką lieka žemiau tiesės. Tai reiškia, kad jo gyventojams būdinga smulkesnė smegeninė, siauresnės akiduobės, žemesnė nosis ir jos šaknis. Tiksliai veido vidurys saikingai profiliuotas kaip žemaičių ir pietų aukštaičių.

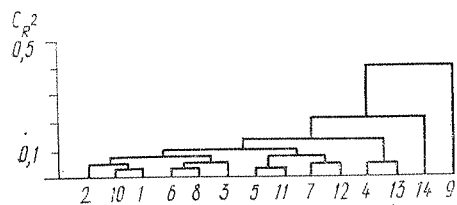
Taigi pagal tarmės faktoriui pavaldžius požymius aukštaičiai sudaro vieningą bendriją. Jiems vienaip tolimi yra žemaičiai, kitaip — baltarusių paribio gyventojai. Žemaičių skirtumai neturi vieningos krypties (pavyzdžiui, aukštas tarpuakis kombinuojasi su nežymiai plokštesniu veido viduriu), o baltarusių paribio žmonių smegeninės hipomorfija, žemas tarpuakis ir nedidelė platignatija gali būti rytinės kilmės.

Siokias tokias arealų užuominas galima įžiūrėti ir jungtinių serijų daugiamačio sugretinimo dendrogramoje (7 pav.). Apibendrinti atstumai labai nedideli: iš dalies dėl didelio biologinio lyginamųjų grupių artimumo, iš dalies dėl mozaikiško skirtumų pobūdžio. Išsiskiria tik dvi baltarusių paribio serijos (Nr. 9 ir 14, pav. 7). Jos, kaip matė-

me, skyrėsi ir 6 paveiksle. Kitos serijos sudaro 4 telkinius. Į mažą dešinįjį klasterį įeina J. Basanavičiaus kolekcija ir žemaičių—aukštaičių paribio serija (Nr. 4 ir 13). Tai suprantama, turint galvoje šių grupių mišrumą. Didžiausias klasteris jungia dvi rytų aukštaičių grupes (uteniškius ir anykštėnus), vakarų aukštaičius šiauliškius bei rytų

6 pav. Žemaičių (A), vakarų (B), rytų (C), pietų (D) aukštaičių ir baltarusių paribio (E) serijos, išreikštos jungtinės serijos procentais

7 pav. Apibendrinti vyriškų serijų atstumai: 1 — telšiškiai, 2 — varniškiai, 3 — p. žemaičiai, 4 — žemaičių ir aukštaičių paribys, 5 — šiauliškiai, 6 — kauniškiai, 7 — v. ir r. aukštaičių paribys, 8 — p. aukštaičiai, 9 — baltarusių paribys (Lankiškės), 10 — panevėžiškiai, 11 — anykštėnai, 12 — uteniškiai, 13 — J. Basanavičiaus rinktinė, 14 — baltarusių paribys (Vaistamas)

ir vakarų aukštaičių paribį (Nr. 5, 7, 11, 12), apima beveik visą Vidurio ir Rytų Lietuvą, yra bemaž ištisinis, aukštaitiškas. Trečias klasteris taip pat jungia besisiekiančius tarmių plotus — pietų žemaičių, vakarų aukštaičių kauniškių ir pietų aukštaičių (Nr. 3, 6, 8), apima pietvakarinę Lietuvos dalį, daugiau aukštaitiškus plotus. Paskutinis klasteris sieja du šiaurės žemaičių tretinių tarmių — telšiškių ir varniškių — plotus (Nr. 1 ir 2). Jį galime vadinti žemaitišku, jeigu galvosime, kad rytų aukštaičiai panevėžiškiai (Nr. 10) jam priklauso atsitiktinai.

Vadinasi, kaimo gyventojų kraniloginiai požymiai pasiskirsto Lietuvos teritorijoje mozaikos pavidalu, tačiau kai kurie iš jų susiję su tarmių arealais ir yra išlaikę „genetinę atmintį“ apie ankstesnius etnogenozės etapus. Pirmiausia toje mozaikoje galima išvėgti žemaičių, aukštaičių ir baltarusių paribio gyventojų atskirumą, paskui vakarų aukštaičių šiauliškių artimumą rytų aukštaičiams ir, pagaliau, pietų aukštaičių, vakarų aukštaičių kauniškių ir dalinai pietų žemaičių bendrumą. Šiuose faktuose tikriausiai slypi kai kurie lietuvių etnogenozės paskutiniojo etapo momentai.

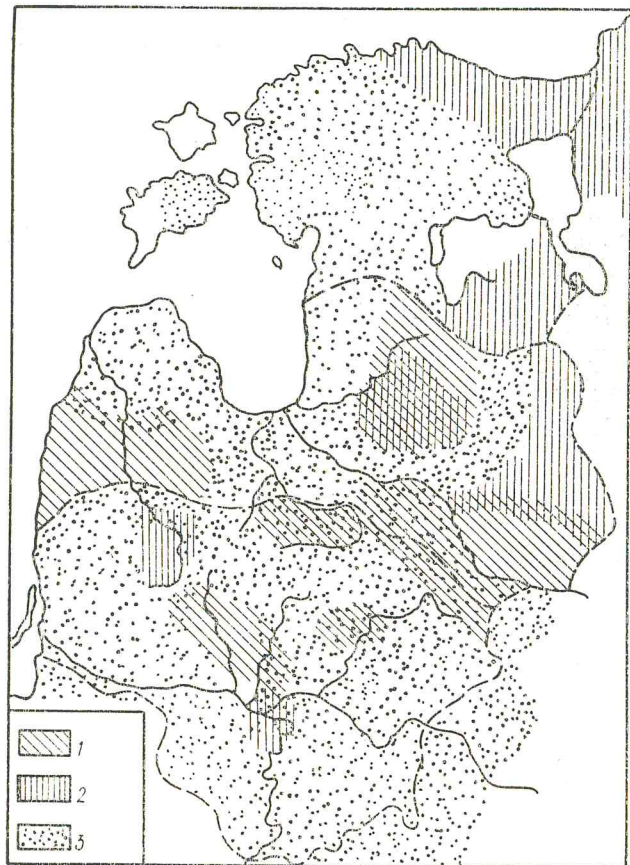
2.2.6. Lietuvos kaimo gyventojai Europos fone ir jų kraniloginių ypatybių kilmės klausimas

Pagrindinių kranimetrinių požymių margumynas, jų arealų nebuvimas, silpnas suminių charakteristikų ryšys su tarmių plotais verčia išskirtuosius požymių kompleksus laikyti ne atskirais antropologiniais tipais, o to paties tipo variantais. Sprendžiant iš visos kaimo medžiagos vidurkių (12 lent.), tą tipą reikėtų apibūdinti kaip mezomorfinį, mezokraninį, vidutiniškų veido ir jo detalių matmenų, mezonkonchinį ir mezorininį, labai išsikišusios nosies ir išvešėjusios jos šaknies, ryškios horizontalios veido profiliuotės. Kyla klausimas, kokią vietą Lietuvos kaimo gyventojų fizinės ypatybės užima Europos antropologiniame žemėlapyje, o pirmiausia — tarp Pabaltijo kaimynų.

Ištyrusi XVI—XVIII a. Latvijos ir Estijos gyventojų kraniloginių požymių geografinį pasiskirstymą, R. Denisova [93] surado tris tipus: mezokraninį plačiaveidį, subbrachikraninį plačiaveidį ir mezokraninį siauraveidį. Jos sudarytą Rytų Pabaltijo kraniloginių tipų kartogramą ([93] 144 p., 25 pav.) papildžius Lietuvos medžiaga pagal pateiktą tipų rubrikaciją ([93] 24 lent.), didžiama XIV—XVIII a. Lietuvos kaimo ir baltarusių paribio gyventojų priskirtini vienam — mezokraniniam siauraveidžiui — tipui su išimtinai retais kitų tipų inkliuzais, kurie atrodo visiškai atsitiktiniai, nes kol kas negali būti logiškai pagrįsti (8 pav.). Taigi Rytų Pabaltijui nustatyta tipologija nepadaeda atskleisti Lietuvos gyventojų antropologinės įvairovės priežasčių, šios tipologijos rėmuose XIV—XVIII a. lietuviai atrodo labai homogeniški, o tai prieštarauja viskam, kas išdėstyta anksčiau. Taigi ši tipologija ne ką pasitarnauja lietuvių etnogenozės paskutiniam etapui nušviesti.

Susieti Lietuvos medžiagą su bendralaikio Europos fonu mums labai palengvino ta aplinkybė, kad jau yra atliktą 162 Europos viduramžių (1000—1500 m. e. m.) kraniloginių serijų Penrouzo apibendrintų atstumų klasterinė analizė [195], kurioje panaudotos ir 6 mūsų paskelbtos lietuviškos serijos (6 lent. ir 3 pav., Nr. 2, 7, 10, 17—19). Tyrinėtojai pažymi tai, kad dendrograma primena mozaiką, kurioje sunku įžiūrėti kokius nors griežtesnius arealus. Europos antropologinis vaizdas jau neturi tos struktūros, kuri buvo būdinga I m. e. tūkstantmečiui [194, 199]. Antai jau nėra atskiro baltiškojo klasterio, kuris buvo labai ryškus ir pastovus per visą geležies amžių. Lietuviš-

kos serijos yra išblaškytos po keletą klasterių: mažas telkinys, kuri sudaro Rumšiškių, Ruseinių ir Skrebinų serijos kartu su Bilinos (ČSR) kaukolėmis, įeina į vadinamąjį I rytų klasterį, žemaitiška serija iš Arglaičių ir Paprūdžio — į II rytų subklasterį, o Diktarių ir Lankiškių serijos pasimeta dideliame Europos serijų masyve, kurį autoriai laiko

8 pav. Lietuva feodalinio laikotarpio Rytų Pabaltijo antropologinių tipų [93] kartogramoje: 1 — mezo-kraninis plačiaveidis, 2 — subbrachikraninis plačiaveidis, 3 — mezo-kraninis siauraveidis tipas

neapibrėžtu. Mozaikos pavidalo antropologinį Europos vaizdą autoriai aiškina intensyviomis migracijomis, žlugus Romos imperijai.

Siek tiek daugiau prasmės galima išvelti dendrogramoje, sudarytoje atskiroms etninėms ir regioninėms grupėms. Baltai joje atsiduria, viena vertus, tarp vakarinių slavų ir pietinės rytinių slavų šakos, antra vertus, tarp pietų slavų ir finougrų (estu). Kaip matome, klasteris aprėpia didžiulį plotą nuo šiaurinio Pabaltijo iki Rytų ir Centrinės Europos pietinių sričių, jungia ilgą laiką kaimynystėje gyvenusias etnines gruputes, be abejo, turinčias daug bendra ir savo etninėje istorijoje. Taigi klasteris yra visai logiškas.

Kaip matome, margą viduramžių Lietuvos antropologinį vaizdą reikia laikyti ne išimtimi, o taisykle, tik jis nėra toks margas, kaip kitur Europoje. Antai viduramžių Europoje per 500 metų vidutinis apibendrintas atstumas tarp serijų išaugo 1,5 karto, o viduramžių Lietuvoje jis padidėjo tik šimtosiomis dalimis, palyginti su I m. e. tūkstantmečio baltiškoms serijomis [123], — nuo 0,39 iki 0,43. Tai visai suprantama: pirma, migracijos Lietuvoje, palyginti su visa Europa, buvo mažesnio masto, antra, į Lietuvą kėlėsi išimtinai giminingos baltų gentys, trečia, didesnės migracijos greičiausiai buvo vėlyvos ir sutapo su baltų genčių konsolidacijos bei lietuvių tautybės formavimosi laikotarpiu. Šią mintį remia archeologinių, istorinių ir kalbos tyrinėjimų išdavos.

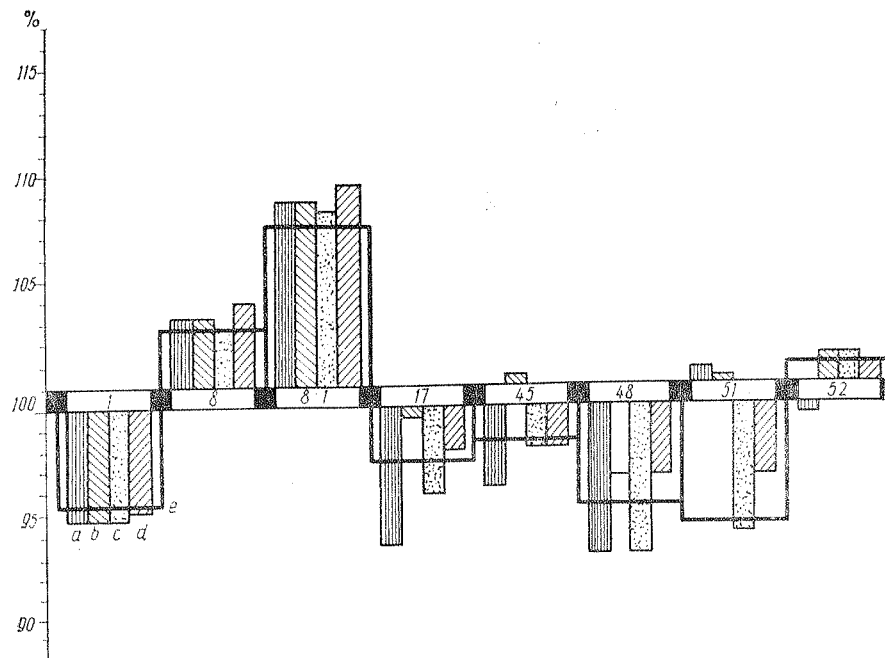
Genčių konsolidacijos ir tautybės susidarymo ištakų archeologai [54] ieško pietryčių Lietuvos kultūrinėje srityje, kuri nuo pat pirmųjų m. e. amžių iki II tūkstantmečio pradžios išsiskyrė kultūriniais savitumu, iš kurios apie VI m. e. a. po visą kraštą ėmė plisti mirusiųjų deginimo paprotys, kurioje vėliau išaugo svarbios tvirtovės — Kernavė, Vilnius, Trakai ir kt., kurioje, pagaliau, kalbininkai randa hidronimą, davusį pradžią pavadinimams „Lietuva“ ir „lietuvis“ [54, 59, 119]. Svarbiausias įvykis, skatinęs antropologinę genčių konsolidaciją, buvo valstybės susidarymas XIII a. [113]. Be vidinių priežasčių, jis turėjo ir išorinių, kurios negalėjo nesukelti demografinių pasekmių, atsiliepusių besiformuojančių lietuvių antropologinei struktūrai.

Po IX—XI a. normanų-vikingų antpuolių prasidėjo vokiečių riterių ekspansija. Jos priešakine pozicija tapo 1202 m. įsteigtas Kalavijuočių ordinas, pradėjęs grobti Latvijos baltų žemes. Pirmieji pasidavė sėliai: nuo 1208 m. nieko negirdėti apie kokį nors stipresnį jų pasipriešinimą [59]. Kuršiai buvo pavergti tik po žiauraus 1261—1267 m. susidorojimo. Daug jų pasitraukė į Lietuvą. Ten, kur jie įsikūrė, dažni šaknies „kurš.“ vietovardžiai [59]. Ilgiau laikėsi žiemgaliai: lietuvių padėdami jie vis sukildavo. Numalšinus patį stambiausią pasipriešinimą (1289—1290 m.), keliasdešimt tūkstančių žiemgalių prisiglaudė Lietuvoje [113]. 1228 m. kryžiuočiai vakarinių baltų žemėms grobti pietiniame Pabaltijyje įsisteigė Teutonų ordina. Įnirtingai priešinęsi prūsai sudėjo ginklus po Didžiojo 1260—1274 m. sukilimo. Daugelis nenorėjusių pasiduoti persikėlė į dešinį Nemuno krantą. Jotvingiai kovojo prieš kryžiuočių, Lenkijos ir Rusios antpuolius iki 1283 m., kol paskutinis laisvas jų vadas Skurdas su kariauna perėjo į Lietuvą [113].

Taigi Lietuvos valstybė buvo visų baltų traukos centras. Ji apsaugojo nuo pavergimo besiformuojančią lietuvių tautybę, į kurią, be dviejų pagrindinių genčių sąjungų — žemaičių ir aukštaičių — įsiliejo beveik visos gentys, gyvenusios senųjų baltų vandenvardžių paplitimo ploto vakarinėje pusėje. Latgaliai taip pat susijo su lietuviais, tik žymiai vėliau, po to, kai 1561 m. Latgala buvo prijungta prie Lietuvos-Lenkijos valstybės. Pietiniai sėliai (dab. Biržų raj.) sulietuvėjo XIV a., žiemgaliai (Žagarės, dalinai Duobenės ir Upmalos žemės) — XIV a., o kuršiai (Duvzarė, Mėgava, Pilsotas ir Ceklis) — XV a. [59]. Štai

tokios buvo besiformuojančių lietuvių antropologinės įvairovės istorinės ir demografinės prielaidos.

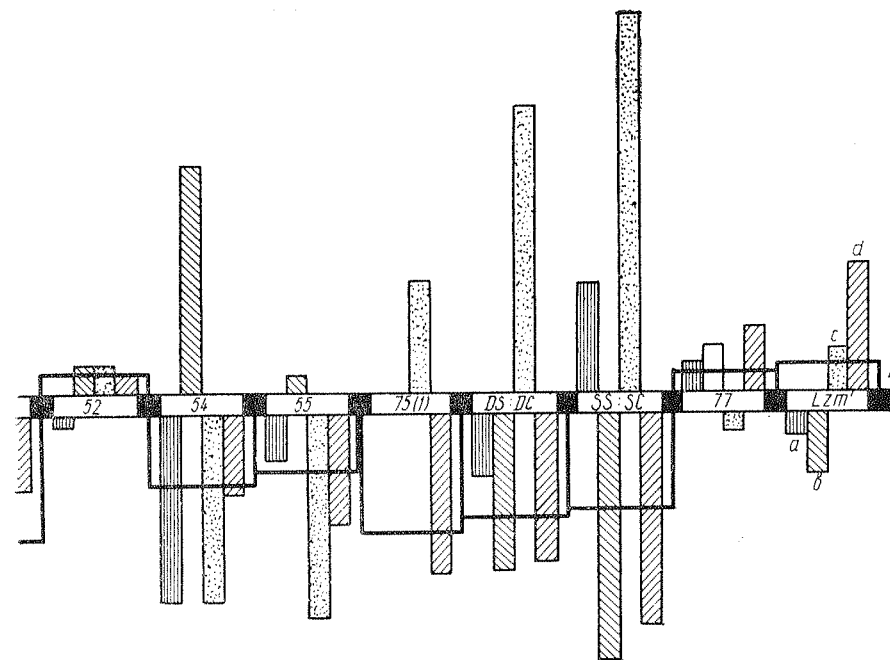
Įdomu tai, kad fizinių požymių mozaikos pavidalo pasiskirstymas Lietuvoje išliko iki mūsų dienų. Tai akivaizdu iš Jungtinės kompleksinės Pabaltijo ekspedicijos paskelbtos medžiagos [82]. Antai be jokios tvarkos kaitaliojasi subbrachicefalinė ir brachicefalinė (apvaloka ir apvali) galvos forma ([82] 11 pav., 27 p.), be to, šio požymio tarpgrupinio variavimo tendencija visai ne tokia, kokią radome XIV—XVIII a.—į Lietuvos pietryčius galvos rodiklis netgi mažėja. Chaotiškai pasiskirstęs ir skruostinis veido plotis ([82] 16 pav., 34 p.). Tai pabrėžia netgi patys tyrinėtojai. Beveik kaimyniniuose rajonuose (pavyzdžiui, Kapsuke ir Varėnoje, Mažeikiuose ir Pasvalyje) pasitaiko kraštinių šio svarbaus bruožo variantų. Ekspedicija jau nerado to nežymiai didesnio veido plokštumo, kurį buvome aptikę Žemaitijoje ir baltarusių paribyje ir apie kurį sprendžiama iš skruostų išsikišimo laipsnio ([82] 18 pav., 36 p.). Kai kas sutampa su viduramžių kartogramomis. Pavyzdžiui, horizontalių galvos skersmenų suma (masivumo atitikmuo) su retomis išimtimis didėja į šiaurės vakarus ([82] 10 pav., 26 p.), nosies aukštis ir tarpukio išvešėjimo laipsnis ([82] 22 ir 26 pav., 41 ir 45 p.) taip pat didesni Žemaitijos rajonuose. Greičiausiai tai ir yra tie požymiai, kurie išlaikė „genetinę atmintį“ apie dviejų pagrindinių etnografinių sričių populiacijų istorijos skirtybes.

9 pav. EPOCHINIAI KRANIOMETRINIŲ POŽYMIŲ POSLINKIAI LIETUVOJE (XIV—XVIII a. kaukolių matmenys, išreikšti V—VIII a. procentais): a — Diktarai, b — Plaučiškiai, c — Gėluva, d — Obeliai, e — visi rytų ir vakarų aukštaičiai; abscisėje — požymių simboliai

Mozaika susidaro tiriant ir kitas dabartinių Lietuvos gyventojų antropologines sistemas. Odontologiniai požymiai pasklinda labai margai, tarp atskirų rajonų labai įvairuoja, vis dėlto svyravimai neperžengia Vidurio Europos odontologinio tipo rėmų [72, 112]. Antropofiziologiniai laterališkumo požymiai ir savotiškas genetinis markeris — gebėjimas susukti į vamzdelį liežuvį — taip pat pasiskirstę netvarkingai [143]. Vis dėlto grupių pagal tarmes daugiamatės sugretinimo dendrogramoje pagal šiuos požymius yra išlikę etnogenezei prasmingos informacijos, areališkumo pėdsakų: žemaičiai sudaro savitą junginį, vakarų aukštaičiai šiauliškiai šliejasi prie rytų aukštaičių, o kauniškiai — prie pietų aukštaičių. Tai bendrais bruožais atliepia kraniloginių požymių daugiamatės analizės išdavoms (7 pav.) ir siejasi su tarmių plotų kaimynyste bei istorija.

Iš to, kas pasakyta, gali kilti paradoksalus įspūdis, kad teritorijoje, kurioje nuo naujojo akmens amžiaus gyveno tas pats etnosas, o jo kultūra plėtojasi be jokio pertrūkio, kurioje skamba archaiška kalba, išlaikiusi senas indoeuropietiškas lytis, per pastarąjį tūkstantmetį negalima atsekti tiesioginės antropologinės gyventojų įpėdinystės. Iš tikrųjų geležies amžiaus ir viduramžių antropologiniai tipai atrodys esą be sąryšio, jeigu tipą laikysime ne dinamiška kategorija, o visam laikui nusistovėjusia fizinių ypatybių visuma. Apie tipų įpėdinystę reikia spręsti tik atsižvelgiant į tuos pakitimus, kurie nepriklauso nuo mechaninio žmonių maišymosi bei metisacijos ir kurie vadinami epochiniais.

13 lentelė. Lietuvos gyventojų kranimetrinių požymių epochiniai poslinkiai (M_1 —

Požymio Nr. pagal Martina	Diktariai			Plaučiškiai		
	M_1	M_2	$M_2 - M_1$	M_1	M_2	$M_2 - M_1$
1	194,3	184,1	-10,2	193,1	182,9	-10,2
8	137,5	141,8	4,3	135,1	139,3	4,2
8 : 1	70,8	77,0	6,2	70,0	76,1	6,1
17	143,8	134,5	-9,3	136,0	135,4	-0,6
45	137,2	132,2	-5,0	133,0	133,6	0,6
48	72,6	67,3	-5,3	71,5	68,8	-2,7
48 : 45	52,9	50,9	-2,0	53,8	51,6	-2,2
51	42,7	42,9	0,2	41,8	41,9	0,1
52	31,8	31,6	-0,2	32,0	32,4	0,4
52 : 51	74,5	73,8	-0,7	76,5	77,3	0,8
54	26,5	24,1	-2,4	23,0	25,4	2,4
55	52,4	51,1	-1,3	50,4	50,7	0,3
54 : 55	50,7	47,3	-3,4	45,6	49,6	4,0
75 (1)	—	30,6	—	—	31,0	—
DS : DC	63,6	61,7	-1,9	63,6	58,9	-4,7
SS : SC	47,1	49,6	2,5	51,5	45,5	-6,0
77	134,7	136,7	2,0	138,2	141,1	3,1
$\angle zm'$	122,3	121,2	-1,1	127,8	124,3	-3,5

Suvokti epochinių pakitimų smulkmenas nėra lengva, nes niekada negali būti tikras, kad per tiriamąjį laikotarpį nevyko migracijos net ir nedidelėse teritorijose. Lietuviška medžiaga šiam tikslui tinka, nes yra pakankamai gausi, gauta iš mažos teritorijos, kurioje nuo seno gyveno tas pats etnosas, vyko vien genetiškai artimų baltiškų genčių fliuktuacija, be to, ji aprėpia didoką laiko tarpą — išties tūkstantmetį. Vis dėlto, siekiant iki minimumo sumažinti mechaninio gyvenytojų pasikeitimo tikimybę, buvo atrinkti tik tie 4 senkapiai (Diktariai, Plaučiškiai, Gėluva ir Obeliai), kuriuose V—VI a. ir XIV—XVIII a. žmonės palaidoti nedeginti, o tarp šių periodų — sudeginti. Ta aplinkybė, kad senkapis naudotas išties tūkstantmetį, yra svarus argumentas gyventojų perimamumui paremti. Be to, epochiniams poslinkiams išryškinti buvo pasitelkta V—VI a. visų aukštaičių medžiaga, reprezentuojanti savitą ir itin vienalytį tipą [125, 142], ir XIV—XVIII a. rytų ir vakarų aukštaičių medžiaga, atstovaujanti tai pačiai teritorijai, kuri, be kita ko, sudarė besiformuojančios Lietuvos valstybės branduolį ir greičiausiai todėl išvengė žymesnės svetimos antropologinės įtakos.

Peržvelgus gretinamąją medžiagą (13 lent., 9 pav.), pirmiausia krinta į akis nepaprastai vienodi kaukolės smegeninės dalies kitimo tempai ir kryptis tiek atskirų senkapių, tiek jungtinėje serijoje: ji trumpėja, plėtėja ir žemėja, taigi darosi apvalesnė. Šis poslinkių kompleksas vieningai vadinamas brachicefalizacija (kalbant apie gyvus žmones) arba brachikranizacija (kalbant apie kaukoles) ir pastebėtas visur [77, 80, 182, 198]. Be to, per pastarąjį tūkstantmetį Lietuvoje brevikranizacija vyko sparčiau už latikranizaciją — smegeninė spar-

V—VII a., M_2 — XIV—XVIII a.)

Gėluva			Obeliai			Rytų ir vakarų aukštaičiai		
M_1	M_2	$M_2 - M_1$	M_1	M_2	$M_2 - M_1$	M_1	M_2	$M_2 - M_1$
194,0	183,8	-10,2	195,3	185,7	-10,0	192,8	183,7	-9,1
139,0	142,4	3,4	137,7	143,4	5,7	138,5	142,0	3,5
71,6	77,5	5,9	70,5	77,2	6,7	71,9	77,3	5,4
140,5	134,5	-6,0	142,3	137,8	-4,5	140,4	135,4	-5,0
136,0	133,3	-2,7	135,7	132,8	-2,8	135,2	132,6	-2,6
74,5	69,1	-5,4	71,6	68,9	-2,7	72,4	69,0	-3,4
54,7	52,2	-2,5	52,6	51,8	-0,8	53,4	52,0	-1,4
44,5	41,7	-2,8	44,8	43,2	-1,6	44,6	41,9	-2,7
31,5	31,9	0,4	31,7	31,9	0,2	31,7	31,9	0,2
70,7	76,5	5,8	70,8	73,8	3,0	70,8	76,1	5,5
26,5	24,1	-2,4	25,1	24,1	-1,0	25,1	24,2	-0,9
56,5	50,7	-5,8	51,9	49,1	-2,0	52,1	50,6	-1,5
46,9	47,2	0,7	48,6	49,1	0,5	48,4	47,9	-0,5
28,5	30,0	1,5	32,9	30,4	-2,5	31,1	29,4	-1,7
50,9	57,8	6,9	60,5	56,3	-4,2	60,4	57,6	-2,8
38,6	46,0	7,4	47,3	42,6	-4,7	48,8	46,6	-2,2
138,9	137,6	-1,3	136,0	140,4	4,4	137,2	138,5	1,3
119,1	121,0	0,9	120,8	128,4	7,6	121,0	122,7	1,7

čiau trumpėjo negu plėtėjo. Tai reikia laikyti specifiniu šioms kraštams reiškiniu. Pavyzdžiui, nustatyta [70], kad rytų slavų latikranizacija, priešingai, buvo spartesnė už brevikranizaciją.

Antras bendras ir labai būdingas poslinkis — tai visų veido ir jo detalių matmenų mažėjimas, išskyrus akiduobių aukštį, kuris netgi didėja. Matyt, tai bus pakitimų kompleksas, kurį V. Bunakas [78] vadiną gracilizacija plačiaja prasme. Ypač mažėja veido viršaus aukštis ir akiduobės plotis. Dėl to veidas darosi sąlygiškai platus (subeuriecinis), o akiduobės — aukštesnės (mezohipsikonchinės). Nosis greičiau siaurėja negu žemėja, darosi reliatyviai siaura (subleptorininė). Veido matmenys kinta visiškai pagal jo segmentų sąryšio dėsnius (teigiama interkoreliacija), veido ir jo detalių forma pasikeičia grynai dėl atskirų matmenų nevienodų mažėjimo tempų. T. Aleksejeva [70] pastebėjo rytinių slavų veido viršaus didėjimą, bet šį reiškinį sunku suprasti bendrame gracilizacijos kontekste. Autorė mano, kad veido detalės gali kisti be ryšio su bendraisiais jo matmenimis, vis dėlto jos tirtųjų rytų slavų kaukolėse vyrauja akiduobės plėtėjimas ir aukštėjimas, nosies siaurėjimas ir aukštėjimas. Dėl to neišvengiamai keičiasi šių veido detalių forma — akiduobės sąlygiškai aukštėja, o nosis — siaurėja.

Ypatingo dėmesio verti veido profiliuotės požymiai, anot kai kurių tyrinėtojų [67, 70], europidų grupėse kinta europidinių savybių ryškėjimo linkme. Priešingos krypties tų požymių kitimai, esą, rodo, jog į europidų terpę įsruvę rytietiškio, gal net mongolidinio, elemento. Nosies kampo, dakrialinio ir simotinio rodiklių kitimo kryptis ir tempai nevienodi atskiruose mūsų nagrinėjamuose senkapiuose (13 lent.,

9 pav.), tačiau akivaizdi bendra šių charakteristikų mažėjimo tendencija. Veido horizontalūs kampai — nazomaliarinis ir zigomaksiliarinis — taip pat svyruoja, vis dėlto bendra jų kitimo kryptis yra didėjimas. Taigi per pastarąjį tūkstantmetį Lietuvos kaimo gyventojų veidas tapo plokštesnis, nosis — mažiau atsikišusi. Susilpnėjo europidų požymiai, nors pačių europidų mastu viduramžių lietuviai tebe pasižymėjo griežta veido profiliuote.

Europidams būdingų bruožų susilpnėjimą T. Aleksejeva [70] laiko prieštaraujančiu bendrai epochinių pakitimų kryptiai, o jo apraiškas tarp rytinių slavų aiškina finougrių (Šiaurės Rusijos gyventojų), tiurkų (Vidurinio Pavolgio gyventojų) ir Padnieprės klajoklių (ukrainiečių protėvių) priemaiša. L. Guseva [87] tyrė veido horizontalių kampų sąsajas su juos sudarančiais elementais ir padarė išvadą, kad europidų veido suplokštėjimas teoriškai yra galimas kaip vienas epochinių poslinkių. Tai atsitinka dėl nazomaliarinį ir zigomaksiliarinį kampus apibrėžiančių skersinio ir išilginio komponentų skirtingų redukcijos gradientų. Mes galime tik pritarti šiai nuomonei, nes Lietuvos gyventojų veido profilio sušvelnėjimo mechanizmas greičiausiai bus toks ir buvęs. Juk nėra nė mažiausios tikimybės to, kad į Lietuvą nuo baltų genčių junginių išsiskyrimo iki valstybės susidarymo būtų atplūdę daug rytinio komponento. Kai kurios baltų gentys, persikėlusios į Lietuvą, tiesa, turėjo „finoidinio“ komponento, t. y. pasižymėjo plokštoku veidu [93], tačiau jų priemaišos buvo per mažai, kad iš esmės pasikeistų aukštaičių fizinis tipas. Taigi plokščiaveidžių žmonių įsrava šio reiškinio paaiškinti negalima.

Apibendrinant reikia pasakyti, kad per pastarąjį tūkstantmetį pagrindiniame Lietuvos etnografiniame regione — Aukštaitijoje — vyko brachikranizacija, latikranizacija ir greičiau už ją — brevikranizacija, žemėjo smegeninė kaukolės dalis, vyko veido ir jo detalių gracilizacija. Ją lydėjo santykinis veido plėtėjimas, akiduobių aukštėjimas ir nosies siaurėjimas, taip pat kito veido profiliuotės bruožai jo plokštėjimo kryptimi, visgi neišeinant už klinoprozopinių europidų ribų.

Siek tiek kitokie procesai pastebimi Žemaitijoje, kur I m. e. tūkstantmetyje buvo paplitęs masyvus dolichokraninis siauraveidis tipas [142]. Gretindami XIV—XVIII a. žemaičių rinktinės serijos (45 lent.) ir V—VII a. serijos iš Pagrybio, Šilalės raj. [8], vidurkius, matome, kad brachikranizacijos ir smegeninės žemėjimo nelydėjo tokia universalai, kaip aukštaičių, veido gracilizacija: skruostinis plotis netgi siek tiek padidėjo, veido viršaus aukštis liko toks pat, akiduobės ir nosis tapo siauresnės ir aukštesnės. Žemaičių nosies kampas ir jos šaknies išvešėjimas padidėjo, todėl negalima kalbėti apie tokį nuoseklų veido profilio sušvelnėjimą, kaip aukštaičių, nors abu horizontalaus profilio kampai padidėjo žymiau negu aukštaičių. Gaila, kad nėra pakankamai medžiagos panašioms diachroniniams pietų aukštaičių sugretinimams, bet jau iš to, kas pasakyta, aiškėja, kad net tokioje mažoje teritorijoje, kaip Lietuva, epochiniai pakitimai gali įvairuoti. Tai priklauso nuo pradinių formų, kurios imamos atskaitos taškais, savitumų.

Mūsų manymu, neatsitiktinis tas faktas, kad II m. e. tūkstantme-

čio 32 populiacijų faktorinė analizė į pirmą vietą iškėlė tuos požymius derinius, kurie galėjo atsirasti dėl atskirų kaukolės dalių epochinių pakitimų skirtingų tempų (3 pav.). Antai visokeriopai susikombinuoja, viena vertus, brachikranija ir palyginti platus veidas, antra vertus, įvairaus laipsnio veido profiliuotės sušvelnėjimas, trečia vertus, skirtingas smegeninės masyvumas. Todėl negalima nepaisyti epochinės tendencijos, kaip vienos iš galimų mūsų išryškintos morfologinės mozaikos — ir populiacinės, ir tarminės — priežasties, nes pagal tarmių arealus sujungtos kaukolių serijos labiausiai skiriasi smegeninės ilgiu ir akiduobių pločiu, o kiek mažiau — smegeninės pločiu, nosies matmenimis, dakrialiniu rodikliu, t. y. vis tais požymiais, kurie gali kisti savaime.

Taigi feodalinio laikotarpio Lietuvos kaimo gyventojai formavosi iš dviejų svarbiausių dėmenų — žemaičių ir aukštaičių, įsiliejant į jų genų fondą visoms baltų gentims ir šitaip susidariusią mozaiką veikiant epochiniams poslinkiams, kurie atskirose teritorijose buvo skirtingo intensyvumo ir krypties. Vis dėlto fizinių savybių pasiskirstymo tariamame chaose išliko pagrindinių dėmenų — žemaičių ir aukštaičių — skirtingumo pėdsakai.

2.3. VIDURAMZIŲ VILNIEČIŲ CHARAKTERISTIKA

Miesto medžiaga retokai pasitelkiama kraniloginiams, o ypač etnogenetinio pobūdžio, tyrinėjimams, nes miestų gyventojai dažniausiai būna etnine prasme mišrūs. Vis dėlto miestų paleoantropologiniai tyrimai padeda atskleisti kai kuriuos jų istorijos momentus, miestiečių demografijos ir fizinės būklės kitimus. Šie dalykai yra svarbūs, nagrinėjant konkretaus krašto žmonių biologiją ir paleoekologiją. Šia prasme itin įdomus Vilnius, visada stovėjęs tautų, kultūrų, prekybos ir amatų kryžkelėje. Gausi kraniloginė medžiaga — 1824 kaukolės (2 ir 36 lent.) įgalina žvilgtelėti į šio miesto biologinę istoriją.

Ir vyrų (57 lent.), ir moterų (58 lent.) atskirų serijų kranimetrinių požymių vidurkiai gana įvairuoja. Vyrų tik akiduobės plotis, dakrialinis rodiklis ir nosies kampas nepriklauso nuo geografinio faktoriaus, o visų kitų požymių tarpgrupinė variacija yra patikima (didelės *F* reikšmės 14 lentelėje). Moterų tarpgrupinės variacijos mastas šiek tiek mažesnis: patikimai varijuojančių požymių Fišerio kriterijaus reikšmės yra mažesnės, ir mažiau kranimetrinių požymių priklauso nuo geografinio faktoriaus. Tai akiduobės plotis, nosies plotis, simotinis rodiklis, nazomaliarinis kampas, veido viršaus rodiklis ir akiduobės rodiklis. Tarpgrupinei variacijai pasiduoda didžiama požymių, o ne kuris nors vienas jų kompleksas, todėl negalima teigti, kad atskiros serijos atstovautų kokiems nors konkrečioms skirtingiems rasiniams tipams. Taigi Vilniaus kaukolių kolekcija antropologijos požiūriu yra gana margų serijų rinkinys.

Atskirų serijų homogeniškumo laipsnis taip pat nevienodas. Apie tai byloja skirtingas per didelių vidutinių kvadratinų nuokrypų skaičius. Iš vyrų serijų pačios mišriausios (57 lent.) yra buv. J. Jasinskio

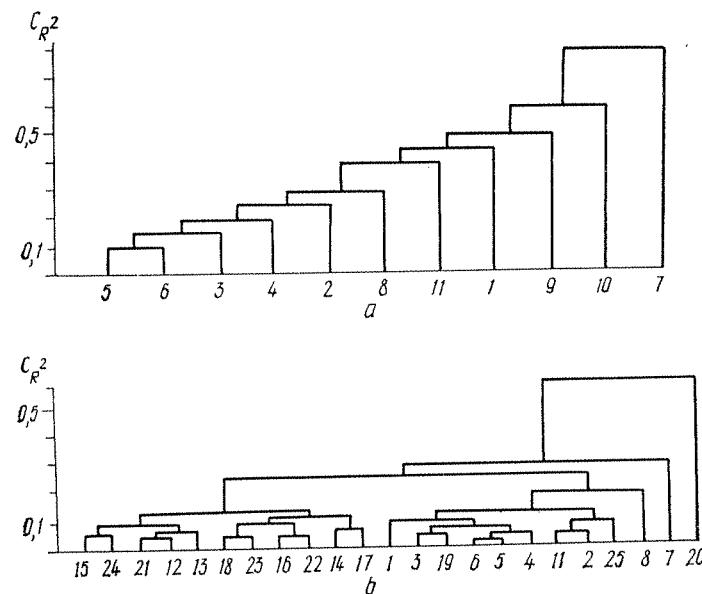
14 lentelė. Vilniaus serijų tarpgrupinis variavimas (dispersinės analizės rezultatai; patikimos reikšmės pabrauktos)

Nr. pagal Martina	Požymis	Vyrai				Moterys			
		<i>N</i>	<i>k</i>	$\eta^2(\%)$	<i>F</i>	<i>N</i>	<i>k</i>	$\eta^2(\%)$	<i>F</i>
1	Smegeninės ilgis	923	11	4,0	3,84	612	11	4,2	2,71
8	Smegeninės plotis	934	11	5,3	5,20	641	11	5,5	3,66
8 : 1	Smegeninės rodiklis	899	11	3,0	2,79	594	11	3,9	2,35
17	Smegeninės aukštis	825	11	4,7	4,05	537	11	7,3	4,15
45	Skrustinis plotis	838	11	2,9	2,44	534	11	9,0	5,14
48	Veido viršaus aukštis	654	11	3,2	2,12	412	11	4,5	1,91
48 : 45	Veido viršaus rodiklis	634	11	3,7	2,42	369	11	3,0	1,12
51	Akiduobės plotis	733	11	1,9	1,37	477	11	3,0	1,46
52	Akiduobės aukštis	739	11	7,1	5,59	484	11	4,6	2,27
52 : 51	Akiduobės rodiklis	727	11	10,0	7,94	475	11	3,4	1,63
54	Nosies plotis	714	11	6,4	4,78	475	11	3,2	1,53
55	Nosies aukštis	708	11	6,8	5,09	468	11	6,8	3,32
54 : 55	Nosies rodiklis	707	11	4,9	3,58	465	11	4,3	2,02
75(1)	Nosies kampas	513	11	1,2	0,62	312	11	7,2	1,50
DS : DC	Dakrialinis rodiklis	667	11	2,6	1,76	416	11	5,3	2,26
SS : SC	Simotinis rodiklis	739	11	4,1	3,13	476	11	3,0	1,45
77	Nazomaliarinis kampas	806	11	3,4	2,79	533	11	2,8	1,50
$\angle zm'$	Zigomaksiliarinis kampas	576	11	8,1	5,00	346	11	6,7	2,40

g., šv. Onos bažnyčios serijos (per didelių vidutinių kvadratinių nukrypimų atitinkamai 47,4% ir 42,1%), saikinga variacija grupės viduje pasižymi Z. Sierakausko g., Pranciškonų bažnyčios bei šv. Jono bažnyčios serijos (31,6%, 26,3% ir 26,3%), o pačios homogeniškiausios yra šv. Mikalojaus bažnyčios, buv. Turgaus g. ir Vilniaus rinktinė serijos (visų — 5,3%). Iš moterų serijų (58 lent.) ryškiausia grupine variacija (mišrumu) pasižymi J. Jasinskio g., šv. Jono bažnyčios ir Turgaus g. serijos (52,6%, 36,9% ir 26,3%), o homogeniškiausios yra Latako g. ir Literatų skersg. serijos. Apskritai moterų ne tik tarpgrupinės, bet ir grupinės variacijos mastas yra mažesnis negu vyrų. Antai moterų serijų tik 15,3% vidutinių kvadratinių nukrypimų patikimai viršija standartines reikšmes (vyrų — 22,0%). Didesnė vyrų serijų tarpgrupinė ir grupinė variacija byloja apie jų ryškesnį antropologinį mišrumą. Tai suprantama. Miesto specifika (amatai, prekyba, karyba) visais laikais skatino didesnę vyrų imigraciją ne tik iš miestų supančio regiono, bet ir iš tolimesnių teritorijų. Bažnyčiose ir prie jų daugiausia buvo laidojami kulto tarnai, o tarp jų būta nemažai ir kita-taučių.

Atskiri kranimetriniai požymiai pasižymi skirtingu grupinės variacijos laipsniu, apie kurį byloja skirtingas aiškiai per didelių vidu-

tnių kvadratinių nukrypimų procentas (iš 11 serijų). Ir vyrų, ir moterų serijose labiausiai variuoja bendri smegeninės matmenys ir forma, ypač aukštis, plotis ir smegeninės rodiklis, taip pat tokios smulkios veido detalės kaip akiduobės aukštis, nosies aukštis, nosies kampas, nosies rodiklis. O bendrieji veido matmenys ir jo horizontalią profiliuotę apibūdinantys požymiai įvairuoja mažiausiai. Iš to galima spręsti, kad vilniečių grupinę variaciją lemia ne stambiųjų rasinių kamienų,

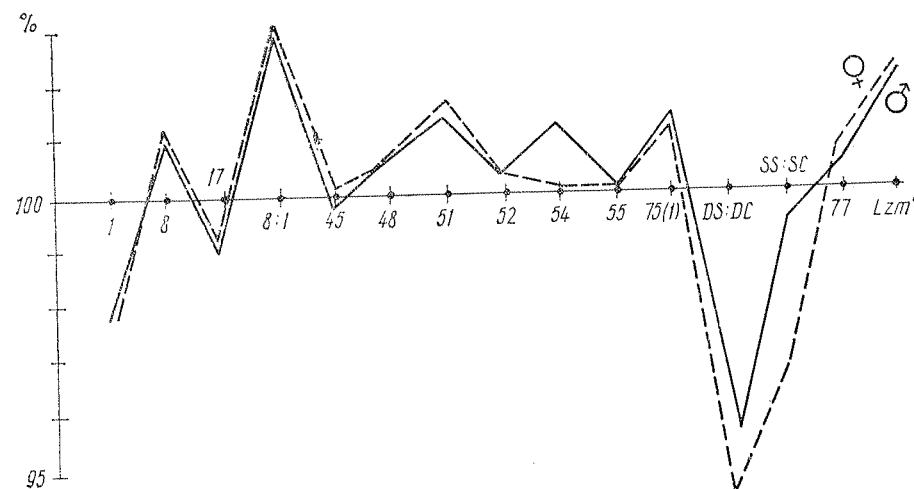

10 pav. Vilniaus serijų tarpusavio atstumai (a) ir vieta tarp kaimo serijų (b): 1 — Latako g., 2 — Tauro kalnas, 3 — Sierakausko g., 4 — šv. Mikalojaus bažn., 5 — Jasinskio g., 6 — Pranciškonų bažn., 7 — Turgaus g., 8 — šv. Jono bažn., 9 — šv. Onos bažn., 10 — Literatų skersg., 11 — Vilniaus rinktinė, 12 — telšiškiečiai, 13 — varniškiai, 14 — p. žemaičiai, 15 — žemaičių ir aukštaičių paribys, 16 — šiauliškiai, 17 — kauniškiai, 18 — v. ir r. aukštaičių paribys, 19 — p. aukštaičiai, 20 — baltarusių paribys (Lankiškės), 21 — panevėžiškiai, 22 — anykštėnai, 23 — uteniškiai, 24 — J. Basanavičiaus rinktinė, 25 — baltarusių paribys (Vaistamas)

tarkime, europidų ir mongolidų, o europidų atskirų antropologinių tipų mechaninis susimaišymas.

Konstatavę vilniečių kranologinius skirtumus tarp atskirų grupių ir mišrumą grupių viduje, bandėme išryškinti kokią nors jų populiacinę struktūrą, nustatyti grupių tarpusavio artimumo laipsnį pačiu paprasčiausiu daugiamatės analizės metodu — Penrouzo analize. Atlikus koeficientų matricos klasterinę analizę, jos rezultatų dendrogramoje (10 pav., a) išryškėja vadinamasis „grandininis efektas“. Neįmanoma išskirti kokios nors giminingų serijų kekės, neskaitant J. Jasinskio g. ir Pranciškonų bažnyčios serijų, kurios yra beveik tapačios. Nuo jų lygiais atstumais viena nuo kitos nutolusios kitos serijos. Dendrogramos „grandininį efektą“ galėjo sukelti ir tai, kad dauguma serijų

ne tik skiriasi viena nuo kitos, bet ir pačios yra mišrios (ryški tarpgrupinė ir grupinė variacija). Dėl to tarpgrupiniai skirtumai neturi apibrėžtos krypties ir, skaičiuojant daugiamačią atstumą, niveliuoja vienas kito indėlį į jį. Tokiu būdu Penrouzo apibendrinto atstumo koeficientų metodas nėra pajėgus išryškinti populiacinę struktūrą kraniloginėje medžiagoje, kuri pasižymi ryškia tarpgrupine ir grupine variacija.

11 pav. Vilniaus jungtinės serijos vidurkiai, išreikšti kaimo jungtinės serijos vidurkių procentais (abscisėje — požymių simboliai)

Atskirai reikia pabrėžti Turgaus g. serijos savitumą. Viena vertus, joje dominuoja vyrai, be to, jauni — retas peržengęs 40 m. Antra vertus, jau vizualiai tos kaukolės nepaprastai panašios viena į kitą. Trečia vertus, jų tipas (57 lent.) turi kai kurių pietietiško bruožų. Ar tik čia nebus palaidoti kokie nors nevietiniai kariai?

Jungtinė viduramžių vilniečių serija (59 lent.) taip pat nehomogeniška — pusės vidutinių kvadratinių nukrypimų reikšmės patikimai per didelės. Vilniečių kraniloginės ypatybės šiek tiek kitokios negu kaimo gyventojų (12 lent., 11 pav.), ir tie skirtumai dvejetainiai. Pirmia, vilniečių smegeninė trumpesnė, platesnė, žemesnė ir apvalesnė (brachikraninė). Tai kaip tik tas požymių derinys, kurį vadiname brachikranizacija. Galbūt šis procesas mieste greitesnis. Antra, tarpukio rodikliai mažesni, o horizontalaus profilio kampai — didesni. Vadinasi, vilniečių veidas plokštesnis. Bendras veido ir jo detalių dydis bei forma abiejų populiacijų vienodi.

Norint iširti vilniečių fizinių ypatybių kilmės klausimą, pirmiausia reikia pažiūrėti, kaip jie atrodo feodalinio laikotarpio kaimo gyventojų populiaciniame ir tarminiame fone. Taupydami vietą, nepateikiame vilniečių ir atskirų kaimo populiacijų gretinamosios dendro-

gramos, tik nurodome, kad vilniečiai joje pasklidę beveik po visus klasterius, artimi pačioms įvairiausioms, iš labai nuo Vilniaus nutolusių vietovių gautoms serijoms. Pavyzdžiui, 5 vilniečių grupės (Latakų, Z. Sierakauskos ir J. Jasinskio g., Pranciškonų ir šv. Mikalojaus bažn.) sudaro subklasterį, į kurį dar įeina šiaurės žemaičių ir vakarų aukštaičių šiauliškių rinktinės bei grupė iš pietų aukštaičių poto (Leipalingio). Kitos 4 vilniečių grupės (Tauro kalno, šv. Onos ir šv. Jono bažn. bei rinktinė) labai susijusios su baltarusių paribiu (Vaistamu), Turgaus g. serija artima žemaičių (Varnių) ir rytų aukštaičių (Puziniškio), o Literatų skersg. — trims rytų aukštaičių panevėžiškių serijoms (Laičių, Obelių ir Tulpiakiemio). Matyt, vilniečių genų fondą pildė visi Lietuvos kampai. Tai buvo viena jo savitumo prieštara.

Vilniečių savitumas ryškus gretinant ir su kaimo grupėmis, sujungtomis pagal tarmių plotus (10 pav., b): dendrograma aiškiai skyla į kaimo (kairįjį) ir miesto (dešinįjį) klasterius. Į pastarąjį įeina pietų aukštaičiai (dzūkai) ir viena baltarusių paribio grupė (Vaistamo), tarytum tuo pabrėždami savo didesnę indėlį į vilniečių genų fondą. Be abejo, Vilniaus katalikų bendruomenėje buvo ir kitataučių, fizinėmis savybėmis galėjusių labai skirtis nuo vietinių gyventojų. Jų fizinio tipo priemaišą reikėtų identifikuoti sudėtingesniais tyrimo būdais. Tačiau iš to, kas pasakyta, išplaukia, kad bent tuo metu, kurį reprezentuoja mūsų turimas kaukolių rinkinys, svetimo antropologinio tipo gyventojai nesudarė lemiamos vilniečių daugumos. Iš tikrųjų kitataučiai — lenkai, vokiečiai ir kt. — kėlėsi į Lietuvos sostinę [19], jų skaičius, be abejo, svyravo, bet net XVII a. lietuvių kalba mieste skambėjo dar labai plačiai [57].

3. PALEOPOPULIACINĖS ANALIZĖS REZULTATAI

3.1. ĮVADINĖS PASTABOS

Elementarių populiacijų savybes lemia etnoso genetinės ypatybės. Populiacinės sistemos evoliucija yra procesas „su atmintimi“, todėl populiacinės struktūros tyrimai gali būti naudingi kai kuriems etnogenezės klausimams spręsti [116]. Dabartinės žmonių populiacijas apibūdina tokių, palyginti paprastą paveldėjimo mechanizmą turinčių, požymių, kaip biocheminės kraujo savybės (kraujo grupės, fermentai, imuniniai faktoriai), pirštų odos raštai (dermatoglifika) ir kt., genų dažnumai. Praeitais gyventojų populiacijoms (paleopopuliacijoms) tirti pastaraisiais dešimtmečiais vis plačiau taikomi diskretūs kaukolės požymiai.

Diskretūs, arba nemetriniai, požymiai (dar kitaip — anomalijos) — tai normos variantai, tokie, kaip siūlių kaulai, papildomos, dvigubos arba netaisyklingos angos, papildomos siūlės, gumburėliai, kaulinės išaugos, velenai ir kt., kurie, perduodami iš kartos į kartą, beveik nekinta dėl aplinkos poveikio, mažai priklauso nuo individo lyties ir amžiaus [133, 147]. Manoma, kad jie nėra monogeniniai, o valdomi

paprastų poligeninių sistemų ir gali būti laikomi jų išorine išraiška — fenais. Kol nežinomas visų diskrečių požymių paveldėjimo mechanizmas, neatsargu populiacijų tyrimams naudoti tradicinius populiacinės genetikos metodus, kurie reikalauja operuoti genų dažnumais. Patarina apsiriboti suminiu grupių sugretinimu pagal visus požymius ir iš fenetinio artimumo spręsti apie genetinį. Šiam tikslui plačiausiai taikomi vidutiniai divergencijos matai (*VDM*): kuo jie mažesni, tuo gretinamosios populiacijos genetiškai artimesnės [152]. Tokiu būdu *VDM* matrica gali būti paleopopuliacijų genetinės klasifikacijos pagrindas.

Diskretūs požymiai, kaip anatominiai variantai, vienodumo dėlei turi būti pavadinti lotyniškai. Mes naudojame savo lotyniškų terminų sąrašą (62 lent.), kurį suvienodinome, laikydamiesi Paryžiaus anatominės nomenklatūros reikalavimų [144], o lietuviškus atitikmenis sudarėme, remdamiesi nacionalinės medicinos terminologijos tradicija [23].

3.2. KAIMO GYVENTOJŲ CHARAKTERISTIKA

Daugelis atskirų senkapių serijų buvo per mažos (1 lent.), kad būtų galima apskaičiuoti joms diskrečių požymių dažnumus, nes to daryti nepatartina, jei serija nesiekia 25—30 kaukolių. Teko jas stambinti pagal tarmių arealus (63 ir 64 lent.). Tokiu būdu gautųjų 14 paleopopuliacijų tarpgrupinis variavimas gana ryškus (15 lent.): pagal dispersinės analizės išdavas, net 19 diskrečių požymių patikimai įvairuoja. Taigi viduramžiais skirtumai tarp populiacijų buvo kelis kartus ryškesni negu geležies amžiuje (tada variavo tik 4 požymiai). Apie tai byloja ir išaugusi vidutinė Fišerio kriterijaus reikšmė (M_F): nuo 1,2 geležies amžiuje iki 1,7 — viduramžiais.

Iš diskrečių požymių dažnumų (63 lent.) apskaičiavus *VDM* ir atlikus jų matricos klasterinę analizę, išryškėja savotiška dendrogramos struktūra (12 pav.). Labiausiai nuo kitų atsiskyrusios dvi žemaičių serijos — telšiškių ir raseiniškių. Dar kartą akivaizdus jų atskirumas nuo aukštaičių. Nutolusi ir paleopopuliacija iš baltarusių paribio (Lankiškių), kuri, beje, tolima ir pagal metrinis požymius (palyg. 7 pav.). Viename klasteryje susitinka dvi teritoriškai tolimos serijos — pietų aukštaičių ir aukštaičių bei žemaičių paribio, o tai galima aiškinti tik atsitiktinumu. Užtat labai natūraliai į vieną kekę sukimba vakarų aukštaičiai šiauliškiai ir vakarų bei rytų aukštaičių paribio gyventojai. Tai byloja ne tik apie teritorinę kaimynystę, bet ir apie genetinį artimumą. Juk pagal metrinis požymius šiauliškiai taip pat linko prie rytų aukštaičių. Vakarų aukštaičiai kauniškiai nelauktai susisiejo su rytų aukštaičiais panevėžiškiais ir anykštėnais, o pagal kranimetrinius požymius, kaip matėme, jie linko prie pietų žemaičių ir pietų aukštaičių.

Labai keistai atrodo 4 serijų klasteris (kairysis). Į jį įeina rytų aukštaičiai uteniškiai ir baltarusių paribio (Vaistamo) gyventojai. Juk šios grupės artimos ir kranimetriškai. Prie jų jungiasi J. Basa-

15 lentelė. Diskrečių kaukolės požymių tarpgrupinė variacija Lietuvoje (dispersinės analizės F reikšmės; patikimos pabrauktos)

Požymio Nr.*	I tūkstantmetis $k=10$	II tūkstantmetis			Požymio Nr.*	I tūkstantmetis $k=10$	II tūkstantmetis		
		Kaimas $k=14$	Vilnius $k=9$	Kaimas ir Vilnius $k=23$			Kaimas $k=14$	Vilnius $k=9$	Kaimas ir Vilnius $k=23$
1	1,2	1,2	0,6	1,0	25	0,7	1,7	0,8	1,3
2	1,9	1,0	0,5	1,0	26	0,5	1,6	1,8	2,4
3	1,5	1,8	1,4	1,6	27	3,4	2,3	2,1	2,7
4	2,0	1,1	2,7	1,7	28	1,5	2,5	0,6	1,7
5	1,1	1,0	2,2	1,4	29	1,0	1,5	1,5	2,5
6	1,1	2,2	0,5	1,5	30	1,3	0,8	0,5	0,6
7	1,0	1,6	0,6	1,2	31	1,8	2,0	2,6	2,1
8	1,6	0,9	1,0	1,0	32	0,7	2,4	2,4	2,3
9	1,1	0,9	0,9	0,8	33	2,3	1,3	2,4	1,8
10	1,2	1,6	2,6	2,0	34	1,2	2,2	2,2	2,6
11	0,7	2,0	1,2	1,6	35	0,4	1,9	1,2	1,6
12	1,2	1,0	1,4	1,3	36	2,7	1,3	3,0	2,4
13	1,3	1,2	2,2	1,6	37	1,5	1,3	1,7	1,4
14	1,2	0,5	2,3	1,3	38	0,7	2,8	1,3	2,5
15	0,4	1,7	1,0	1,4	39	1,7	5,0	0,2	3,1
16	1,3	2,0	2,7	2,7	40	1,3	0,9	3,2	1,8
17	0,7	0,6	3,9	1,8	41	1,5	1,8	2,3	2,2
18	0,0	0,0	1,4	1,0	42	1,2	1,4	0,5	1,1
19	1,4	9,6	0,9	6,8	43	1,6	0,7	0,7	0,6
20	1,3	0,8	1,8	2,5	44	1,1	2,1	1,3	1,8
21	1,7	1,2	2,5	1,7	45	1,4	1,8	2,4	3,3
22	0,9	0,8	2,0	1,2					
23	0,9	2,9	1,3	2,2					
24	0,6	1,1	1,3	1,2	$M_F =$	1,2	1,7	1,6	1,8

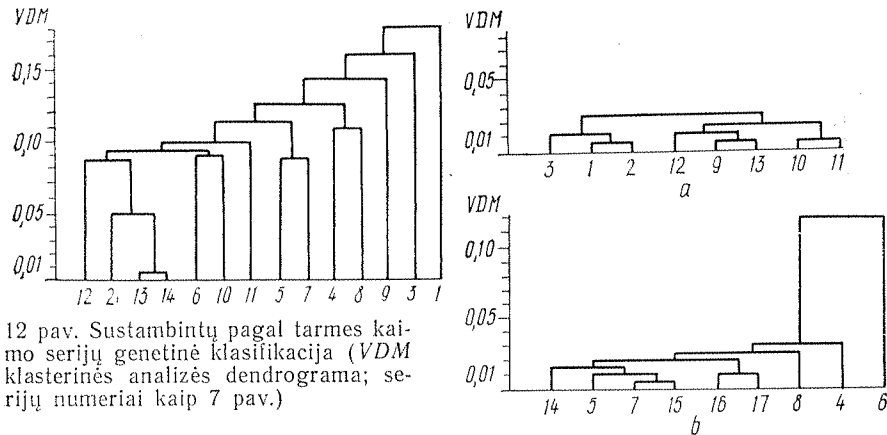
* požymių pavadinimus žr. 62 lent.

navičiaus kolekcija ir Varnių serija. Pirmoji yra visos Aukštaitijos rinktinė, o į antrąją galėjo pakliūti svetimo antropologinio elemento, tad jų padėtį dendrogramoje reikėtų laikyti atsitiktine.

Taigi vėl turime mozaiką, kaip ir metrinis požymių atveju, ir tik kai kuriuos ryšius įmanoma paaiškinti teritorine kaimynyste ar kilmės bendrumu.

Norėdami nustatyti stambių tarminių junginių tarpusavio ryšį ir galimas jų genų fondų ištakas tarp I m. e. tūkstantmečio gyventojų, atlikome diachroninius ir diachorinius sugretinimus (13 pav., a), pasitelkdami anksčiau mūsų apdorotą II—XII a. medžiagą (926 kaukolės) iš Lietuvos teritorijos. Dendrogramoje aiškiai skiriasi ankstyvųjų (II—V, V—VI ir VIII—XII a.) ir vėlyvųjų (visų feodalinio laikotarpio tarmių) Lietuvos paleopopuliacijų kekės. Tai jokių būdu nereiškia, kad viduramžių lietuviai nėra geležies amžiaus Lietuvos gyventojų ainiai. Tie patys veiksniai, kurie sukūrė kranimetrinių požymių pasiskirstymo mozaiką, išskyrė protėvių bei ainių genų fondus. Ainiai vis dėlto išlaikė šiuos tokios protėvių diferenciacijos pėdsakus. Tai

matyti iš dendrogramos vėlyvojo klasterio struktūros (13 pav., a). Jo mažesnįjį subklasterį sudaro rytų ir vakarų aukštaičiai. Tai visai natūraliai atspindi aukštaičių vienovę. Antrasis subklasteris, jungiąs žemaičius, pietų aukštaičius (dzūkus) ir vilniečius, greičiausiai susiformavo dirbtinai, dėl žemaičių ir dzūkų artimumo vilniečiams. Taigi dendrograma dar kartą akivaizdžiai parodo žemaičių ir aukštaičių genofondų skirtybę, taip pat dzūkų ir vilniečių giminingumą.

12 pav. Sustambintų pagal tarmes kaimo serijų genetinė klasifikacija (VDM klasterinės analizės dendrograma; serijų numeriai kaip 7 pav.)

13 pav. Sustambintų pagal etnoteritorines grupes serijų klasifikacija (VDM): 1—II—V a. Lietuva, 2—V—VI a. Lietuva, 3—VIII—XII a. Lietuva, 4—Černiachovo kultūra, 5—viduramžių rytų slavai, 6—I tūkst. Latvija, 7—viduramžių baltų ir slavų paribys, 8—I tūkst. Lietuva, 9—II tūkst. Zemaitija, 10—II tūkst. V. Aukštaitija, 11—II tūkst. R. Aukštaitija, 12—II tūkst. P. Aukštaitija, 13—II tūkst. Vilnius, 14—II tūkst. Lietuva, 15—II tūkst. Latvija, 16—II tūkst. Estija, 17—XIX—XX a. Karelija

Etnogenezės aspektu labai įdomu pažiūrėti, kaip Lietuvos gyventojai atrodo Pabaltijo ir jo kaimyninių teritorijų kontekste. Palyginimui pagal savo programą ištyrėme 193 Černiachovo kultūros (I—V a.) žmonių kaukoles, 205—VII—X a. latgalių, 761—viduramžių rytų slavų, 341—latvių, 260—estų ir 134—XIX—XX a. karelių kaukoles (iš viso—1894). VDM klasterinės analizės dendrogramoje (13 pav., b) ryškėja 2 klasteriai. Pirmąjį galima pavadinti viduramžių baltų ir slavų klasteriu, nes jame susispietę II tūkst. lietuviai ir latviai, viduramžių rytų slavai ir baltų bei slavų paribio gyventojai. Tokią giminybę nesunkiai suprasime, jeigu prisiminsime, kad dalis rytų slavų genčių formavosi baltišku pagrindu [67, 69, 70, 90]. Antrą klasterį galima vadinti finougriškuoju, nes į jį įeina estai ir kareliai. Nuo dviejų pagrindinių telkinių šiek tiek nutolusi Lietuvos I tūkst. mečio, dar toliau—Černiachovo kultūros atstovų ir toliausiai—Latvijos I tūkst. mečio serijos.

Neturėtų stebinti tas faktas, kad atsiskiria I ir II tūkst. mečių lietuviškos serijos: vargu ar gali visiškai sutapti tokie kontingentai, kuriuos skiria didelis laiko tarpas, o tarpinių grandžių dėl mirusiųjų

16 lentelė. Diskrečių kaukolės požymių dažnumas Lietuvos I ir II tūkst. mečių kraniologinėje medžiagoje

Požymio Nr.*	Lietuvos kaimai				Vilniaus miestas	
	I tūkst.		II tūkst.		N	%
	N	%	N	%		
1	540	16,7	1198	17,3	1484	15,3
2	540	1,7	1189	1,3	1597	0,9
3	410	15,8	1019	9,8	1278	9,8
4	410	23,4	1019	20,9	1278	22,3
5	410	36,6	1019	28,9	1278	31,1
6	463	14,7	1109	18,5	1366	19,5
7	540	2,0	1194	1,2	1481	1,0
8	540	5,7	1194	2,3	1481	3,3
9	540	7,8	1194	3,4	1481	4,3
10	511	10,4	1158	2,9	1541	4,2
11	427	7,7	973	6,5	1291	6,7
12	526	72,4	1147	63,0	1423	58,7
13	396	6,8	1065	4,8	1241	3,3
14	495	27,1	1191	19,3	1409	16,0
15	626	8,3	1317	8,3	1662	8,5
16	410	5,4	1016	7,3	1278	4,4
17	462	0,2	1080	0,1	1033	0,1
18	568	0,0	1230	0,0	1670	0,2
19	417	37,4	1081	31,6	1092	43,2
20	568	66,0	1284	57,4	1670	66,9
21	469	87,6	1090	83,4	1309	85,2
22	442	89,6	1108	88,3	1368	89,5
23	581	21,7	1256	23,4	1602	24,9
24	586	20,8	1252	19,4	1591	21,6
25	454	91,0	1036	87,5	1009	87,6
26	311	93,2	896	91,1	1272	95,4
27	577	13,2	1271	21,3	1410	16,3
28	408	21,8	1022	20,5	1086	20,1
29	358	76,0	1008	65,4	1063	75,1
30	474	7,8	1182	8,5	366	9,0
31	404	8,2	1052	6,4	1349	6,8
32	385	23,4	1061	26,4	1356	24,4
33	461	67,7	1079	57,6	1287	53,8
34	284	55,3	813	48,9	981	56,7
35	436	24,5	1166	29,7	1406	31,9
36	551	39,4	1229	51,7	1227	58,3
37	551	20,1	1229	31,5	1227	32,3
38	535	1,9	1235	1,3	371	3,5
39	572	6,8	1294	0,1	1425	0,1
40	457	6,6	1169	5,7	1398	6,9
41	402	6,2	1121	7,0	340	10,3
42	368	8,7	1072	9,0	1303	11,0
43	359	0,3	1007	0,3	1237	0,4
44	305	2,9	910	8,5	1142	10,9
45	603	17,6	1302	18,5	1637	11,2

* požymių pavadinimus žr. 62 lent.

deginimo papročio nėra. Galimas daiktas, kad per tą laiką vyko ir savaimingi poslinkiai, panašūs į tuos, kuriuos vadiname kaukolės dydžio ir formos epochine tendencija. Apie juos galime spręsti gretindami I ir II tūkstantmečio kaimo medžiagą. Bendras savaimingų poslinkių pobūdis abiejose gretinamose serijų porose — V—VI a. ir XIV—XVIII a. aukštaičių bei I ir II tūkstantmečių jungtinių serijų — sutampa, todėl pateikiame tik pastarosios poros gretinimo išdavas (16 lent.).

Pirmiausia ryškėja bendra diskrečių kaukolės požymių mažėjimo tendencija, kurią rodo mažesnis vidutinis požymių dažnumas ir patikimai sumažėjusių požymių skaičius vėlyvuoju periodu. Pavyzdžiui, vidutinis požymių dažnumas nuo 26,2% I tūkstantmetyje nukrito iki 23,7% II tūkstantmetyje. Vėlyvoje serijoje trečdalis požymių (31,1%) pasitaiko aiškiai rečiau, dešimtadalis (11,1%) — dažniau, o kiti (57,8%) nepatikimai svyruoja į vieną ir į kitą pusę. Kalbant apie atskiras požymių kategorijas, galima nurodyti, kad papildomų kaulų, netaisyklingų ir papildomų angų procentas mažėja, o hiperostozinių bruožų, pavyzdžiui, gomurio veleno, pertverto paliežuvinio nervo kanalo ir kt., — didėja.

Sio reiškinio priežastims atskleisti reikia atskirų tyrinėjimų. Čia norėjome tik parodyti, kad šis reiškinys galėjo būti viena iš feodalinio laikotarpio žmonių fenetinio margumo prielaidų.

3.3. VILNIEČIŲ CHARAKTERISTIKA

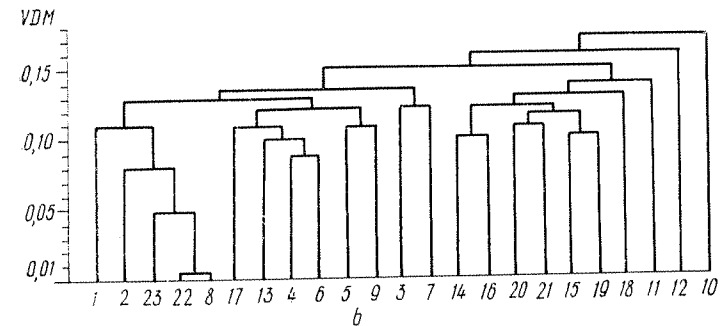
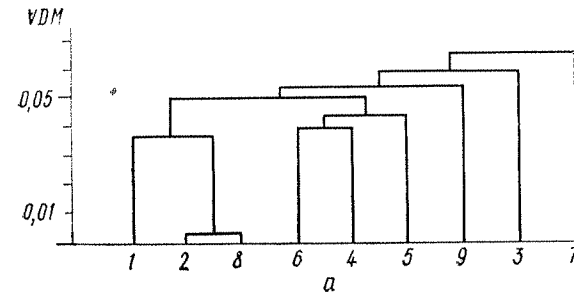
Atskiros Vilniaus paleopopuliacijos (63 lent.) sudaro tokią pat margą visumą, kaip ir bendralaikės kaimo. Pagal dispersinės analizės rezultatus beveik toks pat požymių skaičius (18) patikimai įvairuoja, o vidutinė Fišerio kriterijaus reikšmė ($M_F = 1,6$) nesiskiria nuo kaimo medžiagos atitinkamo rodiklio (15 lent.). Tačiau krinta į akis tai, kad vilniečių grupės skiriasi viena nuo kitos daugiausia kitais nei kaimiečių požymiais. Išimtį sudaro tik kaktinė smilkinkaulio siūlė, būgninė, nebaigtos ovalioji ir dyglinė bei nesiūlinė priekinė akytkaulinė angos, malamas paliežuvio lankas ir akiduobės stogo rėtis. Šie požymiai patikimai varijuoja abiejuose kontingentuose.

Apskaičiavus VDM pagal visus diskrečius kaukolės požymius ir atlikus jų matricos klasterinę analizę, ryškėja tokia Vilniaus paleopopuliacijų klasifikacija (14 pav., a): vieną klasterį sudaro Latako g., Tauro kalno ir šv. Jono bažnyčios, kitą — J. Jasinskio g., šv. Mikalojaus ir Pranciškonų bažnyčių serijos. Prie jų grandinėle, tolydžio toldamos jungiasi kitos grupės. Ši klasifikacija visai nepanaši į mūsų sudarytą pagal kranimetrinius požymius (10 pav.), išskyrus vieną bendrybę — abiejose dendrogramose labai nuo kitų atsiskiria Turgaus g. serija.

Sugretinus vilniečius su bendralaikiais kaimo gyventojais (14 pav., b), paleopopuliacijos skykla į miesto ir kaimo grupes. Miesto grupę sudaryta iš 2 subklasterių, labai panašių į tuos, kurie akivaizdūs 14 paveiksle, a. Tačiau prie miesto serijų šliejasi pietų aukštaičiai, J. Ba-

sanavičiaus serija (aukštaičių rinktinė), baltarusių paribio gyventojai. Viename klasteryje su pietų aukštaičiais ir žemaičiais vilniečiai atsiduria ir sustambintų etnoteritorinių grupių dendrogramoje (13 pav., a).

Taigi fenetinio vilniečių sugretinimo duomenys neprieštarauja tiems, kuriuos gavome palyginę juos pagal metrinis požymius. Vilniečių katalikiškos dalies didžiumą sudarė persikėlėliai greičiausiai iš visos Lietuvos, bet daugiausia — iš pietrytinės jos dalies.

14 pav. Vilniaus serijų klasifikacija pagal diskrečius požymius (a) ir vieta tarp kaimo serijų (b): 1 — Latako g., 2 — Tauro kalnas, 3 — Sierakausko g., 4 — šv. Mikalojaus bažn., 5 — Jasinskio g., 6 — Pranciškonų bažn., 7 — Turgaus g., 8 — šv. Jono bažn., 9 — Vilniaus rinktinė, 10 — telšiškiai, 11 — varniškiai, 12 — p. žemaičiai, 13 — žemaičių ir aukštaičių paribys, 14 — šiauliškiai, 15 — kauniškiai, 16 — v. ir r. aukštaičių paribys, 17 — p. aukštaičiai, 18 — baltarusių paribys (Lankišės), 19 — panevėžiškiai, 20 — anykšėnai, 21 — uteniškiai, 22 — J. Basanavičiaus kolekcija, 23 — baltarusių paribys (Vaistamas)

Visos vilniečių medžiagos vidutinis požymių dažnumas nesiskiria nuo kaimo kontingento. Skiriasi tik jų atskirų grupių procentai. Antai Vilniuje dažniau pasitaiko (16 lent.) laužtinė skersinė gomurio siūlė, angos (momeninė, kaktinė, užpakalinė akytkaulinė, priedinė mažoji gomurio, nesiūlinė priekinė akytkaulinė) ir hiperostozinio pobūdžio bruožai (gomurio ir viršutinio žandikaulio velenai, malamas paliežuvio lankas), o rečiau — kai kurie papildomi kaulai (momeninės pakauškaulio siūlės, momeninės įlankos) ir angos (būgninė, nesiūlinė speninė), be to, kaktinė smilkinkaulio siūlė ir akiduobės stogo rėtis.

4. OSTEOMETRIJOS IR REKONSTRUKCINĖS SOMATOLOGIJOS METMENYS

4.1. ĮVADINĖS PASTABOS

Ilgieji galūnių kaulai yra vertingas objektas senųjų gyventojų biologijai pažinti. Pirma, iš bendro jų masyvumo, matmenų, proporcijų ir paviršaus reljefo galima spręsti apie kaulinio audinio išvešėjimą. Antra, iš cheminės kaulų sudėties netiesiogiai sprendžiama apie mitybą bei kai kuriuos žmogaus ekologijos momentus [71]. Trečia, iš jų matmenų galima atkurti tokius svarbius somatologinius požymius, kaip ūgis, kūno masė, pečių plotis, galūnių proporcijos ir kt., kurie byloja apie populiacijos fizinę būklę. Ją mes suprantame kaip fizinio išsivystymo ekvivalentą, taikomą seniesiems gyventojams, nes visų fizinį išsivystymą apibūdinančių požymių iš griaučių atkurti neįmanoma.

Osteometrija buvo atlikta pagal R. Martiną [65, 177], individo ūgis atkurtas pagal lietuvių populiacijai nustatytas regresijos lygtis [83, 109, 110] ir kitais plačiausiai taikomais metodais — L. Manuvrijės, A. Telkės, M. Troter ir G. Glezer, taip pat V. Bunako [68, 79] formulėmis. Galūnių ilgis rekonstruotas pagal J. Nainį ir A. Garmų [83, 109]. Plačiau išnagrinėti proksimaliniai galūnių kaulai — šlaunikaulis ir žastikaulis, o kitų kaulų pateikti tik ilgiai.

4.2. KAIMO IR MIESTO GYVENTOJŲ CHARAKTERISTIKA

Atskirų kaimo populiacijų ilgųjų kaulų matmenų vidurkiai gana nevienodi (67 lent.), tačiau jų visų bendras ypatybes atspindi jungtinės kaimų serijos statistiniai rodikliai (17 lent.). Jie rodo didesnę nei šiuolaikinių lietuvių viduramžių gyventojų griaučių gracilumą [108]. Galūnių proksimaliniai kaulai pasižymi vidutiniu tvirtumu, neryškiu šlaunikaulio piliastru, vidutinio laipsnio platimerija. Dauguma indeksų rodo gana harmoningą šių kaulų gracilizaciją. Visi dešinio žastikaulio matmenys ir dilbio kaulų ilgis didesni negu kairiųjų. Priešingai, kairės kojos kaulai stambesni nei dešinės, nors moterų tas skirtumas ne toks ryškus. Tokie pat asimetrijos dėsningumai būdingi ir XX a. lietuviams [108]. Visi kaulų indeksai (18 lent.) neviršija jiems nustatytų limitų [122], tad galima teigti, jog viduramžių lietuvių pasižymėjo vidutiniu išilginių proporcijų tipu.

Iš galūnių kaulų ilgio atkurtas ūgis tiek vyrų (19 lent.), tiek moterų (20 lent.) gana įvairus. Vidutinis viduramžių kaimo gyventojų ūgis, palyginti su geležies amžiaus žmonėmis [124, 139], mažesnis: vyrų — 5,5 cm, moterų — 4,7 cm. Šis reiškinys nėra išimtis, o greičiau taisyklė. Antai nuo XII—XIV a. ūgis mažėjo visuose senosios Vokietijos regionuose. Šis procesas vyko netolygiai. Tai bandoma aiškinti nevienodu baltymų kiekiu maiste [217]. XIV—XVIII a. Vislicos (Lenkijoje) gyventojai buvo žemesni negu I tūkstantmečio pabaigoje ir II pradžioje [215]. Galima būtų pateikti daugiau pavyzdžių

ir parodyti, kad ūgio mažėjimas Centrinėje ir Rytų Europoje buvo visuotinis. Taigi atrodytų, kad senųjų Lietuvos gyventojų ūgis mažėjo dėl egzogeninių priežasčių? Tačiau kiekvienu konkrečiu atveju ūgio žemėjimas gali būti dar ir specifinių, vietinių veiksnių padarinys.

Lietuvių ūgio mažėjimo veiksniams nagrinėti skirti du atskiri mūsų darbai [124, 139]. Čia trumpai apsistosime tik ties svarbiausiais jų išvadomis.

Iš genetinių veiksnių, galėjusių atsiliiepti ūgiui, pirmiausia paminėtinos metisacija ir izoliacija. Rašytiniuose šaltiniuose nėra žinių apie žemaūgių žmonių antplūdį I tūkstantmečio pabaigoje ir II pradžioje. Būtų reikėję gausaus, tolygaus antplūdžio į visas Lietuvos sritis, nes jose ūgis sumažėjo apylygiai. Pavyzdžiui, Vakarų Lietuvos vyrų ūgis sumažėjo 3,3%, Vidurio — 3,0%, Centrinės — 3,4%, Rytų — 3,0%, Pietų — 4,0%. Tos baltų gentys, kurios įsiliejo į lietuvių tautybę valstybės susidarymo laikotarpiu, galėjo sąlygoti ne visuotinį ūgio mažėjimą, o tik mozaikišką jo pasiskirstymą, nes nėra žinių, kad ateivių būta žemaūgių. Be to, jų infiltracija nebuvo visuotinė — vienos gentys kėlėsi labiau į vienas, kitos — į kitas Lietuvos dalis. Taigi metisaciją, kaip ūgio retardacijos veiksnių, reikia atmesti.

Galima ūgio mažėjimo priežastis — izoliacija. Stiprėdama ji riboja vedybinių ryšių ratą, didėja homozigotiškumas ir dėl to kyla homozė — individas iš genetiškai artimos santuokos pasižymi prastesniais fizinio išsivystymo rodikliais. Teoriškai toks reiškinys tuo metu Lietuvoje buvo galimas. Įvedus baudžiavą, valstiečiai buvo pririšti prie žemės, vedybinių ryšių ratas tapo labai ribotas. Betgi geležies amžiaus žmonių negausios bendruomenės taip pat negalėjo neribotai maišytis tarpusavyje — jas skyrė gamtinės kliūtys (pavyzdžiui, pelkės, miškų masyvai) ir socialiniai skirtumai (religijos, kultūros). Taigi izoliacijos būta ir tada, kai gyventojų ūgis buvo aukštas. Nustatyti izoliacijos mastą sunku, bet įmanoma. Apie ją galima spręsti iš monogeninių požymių variacijos laipsnio ir poligeninių požymių pasiskirstymo kreivės. Pagal šiuos abu kriterijus izoliacija XIV—XVIII a. buvo ne didesnė negu geležies amžiuje. Pasikeitė tik jos pobūdis. Todėl izoliacija, kaip ūgio retardacijos populiacinę genetinę priežastį, taip pat reikia atmesti.

Lieka socialiniai veiksniai, pirmiausia — baudžiava, prastas valstiečių ekonomikos lygis, blogos sanitarinės sąlygos, taigi ir dažnos epidemijos, prasta sveikata. Kad taip iš tikrųjų buvo, turime netiesioginių įrodymų. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės 1790 m. gyventojų surašymo duomenimis, baudžiauninkai gyveno 6 m. trumpiau negu bajorai ir miestelėnai [6]. Apie egzogenines ūgio retardacijos priežastis byloja ir tai, kad moterų ūgis krito ne taip žymiai kaip vyrų. Tai dar kartą lyg patvirtina visiems žinomą faktą, kad moterų organizmas atsparesnis žalingiems aplinkos poveikiams. Žinoma, tokie sudėtingi reiškiniai, kaip akceleracija ir retardacija, turi ne vieną, o daug susipynusių priežasčių. Gal viduramžiais įvykusi griaučių gracilizacija turi ką nors bendra su kaukolės gracilizacija ir brachikranizacija. Sunku pasakyti, kada ūgis ėmė žemėti, nes XIV—XVIII a. sen-

kapiai datuojami gana dideliais intervalais, o iki to laiko (nuo VI—VII a.) buvo paplitęs mirusiųjų deginimo paprotys. Visgi galima manyti tai prasidėjus ne anksčiau kaip XII a., nes ankstyvųjų viduramžių šiaurės Lietuvos gyventojai dar buvo aukštaūgiai [124].

Vyrų ir moterų ūgiui (19 ir 20 lent., 15 pav.) būdinga ta pati geografinė tendencija — akivaizdus mažėjimas iš šiaurės vakarų į pietryčius. Žemaičiai yra aukštesni (vyrų — 170,4 cm, moterys — 158,3 cm). Skirtumai tarp aukštaičių — vakarų (167,4 ir 157,3 cm), rytų (167,1 ir 157,3 cm) ir pietų (167,2 ir 155,8 cm) — neesminiai, o jungtinės aukštaičių serijos vidurkiai (167,4 ir 157,0 cm) patikimai mažesni už

17 lentelė. Jungtinės XIV—XVIII a. kaimų serijos osteometrijos duomenys

Nr. pagal Martina	Požymis	Vyrai		
		Kairė	Dešinė	Abi pu
		M	M	N
<i>Zastikaulis — humerus</i>				
1	Didžiausias ilgis	326,6	329,7	539
2	Bendras ilgis	321,6	325,9	488
3	Proksimalinės epifizės plotis	49,8	50,4	438
4a	Distalinės epifizės plotis	63,4	63,6	403
5	Didžiausias kūno skersmuo	23,1	23,4	582
6	Mažiausias kūno skersmuo	18,3	18,5	582
7	Kūno apimtis	67,9	69,1	589
8	Galvos apimtis	139,3	140,5	295
9	Galvos plotis	43,2	43,5	327
10	Vertikalus galvos skersmuo	46,2	46,3	465
7 : 1	Tvirtumo rodiklis	21,0	21,0	533
6 : 5	Kūno skerspjūvio rodiklis	79,4	78,7	587
<i>Slaunikaulis — femur</i>				
1	Didžiausias ilgis	451,3	450,3	627
2	Bendras ilgis	450,2	447,7	612
6	Kūno strėlinis skersmuo	28,3	28,4	651
7	Kūno plotis	28,2	27,8	653
8	Kūno apimtis	88,7	88,6	655
9	Kūno viršaus plotis	32,9	32,7	649
10	Kūno viršaus strėlinis skersmuo	27,5	27,4	658
18	Vertikalus galvos skersmuo	47,5	47,6	525
19	Galvos plotis	47,2	47,4	484
20	Galvos apimtis	150,1	150,8	431
21	Distalinės epifizės plotis	81,2	81,3	407
6+7 : 2	Tvirtumo rodiklis	12,6	12,6	610
8 : 2	Masyvumo rodiklis	19,8	19,8	612
6 : 7	Kūno skerspjūvio rodiklis	100,4	101,6	647
10 : 9	Kūno viršaus rodiklis	81,9	84,4	653
R(1)	Stipinkaulio — <i>radius</i> ilgis	244,5	247,9	265
U(1)	Alkūnkaulio — <i>ulna</i> ilgis	265,3	268,5	204
T(1)	Blauzdikaulio — <i>tibia</i> ilgis	359,9	346,7	416
F(1)	Seivikaulio — <i>fibula</i> ilgis	359,5	360,2	64

žemaičių. Tokia tendencija, būdinga jau geležies amžiui [124, 139], išsilaiškė iki XX a. vidurio. Antai, apskaičiavus J. Zilinsko pateiktus duomenis apie XX a. trečiąjį dešimtmetį [111], paaiškėjo, kad žemaičių vyrų ūgis buvo 170,6 cm, rytų ir pietų aukštaičių — 169,3 cm, o suvalkiečių (vakarų aukštaičių kauniškių), kaip ir mūsų antropologinės medžiagos duomenimis, nesiskyrė nuo kitų aukštaičių (169,4 cm). Pergrupavus Pabaltijo kompleksinės ekspedicijos mūsų amžiaus VI dešimtmetį surinktus duomenis [82] pagal tarmių plotus, akivaizdi ta pati tendencija (15 pav., b). Toks stebėtinai jos pastovumas reikalauja paaiškinimo.

sės kartu	Moterys						
	Kairė		Dešinė		Abi pusės kartu		
	M	S	M	M	N	M	S
	328,1	15,0	303,3	307,4	355	305,3	15,2
	323,7	15,0	299,0	304,6	325	301,8	14,6
	50,1	3,0	45,3	46,0	287	45,7	3,2
	63,5	3,9	57,0	57,5	220	57,3	4,0
	23,2	1,9	21,2	21,4	399	21,3	1,6
	18,4	1,8	16,4	16,6	395	16,5	1,5
	68,5	4,6	61,8	63,0	395	62,4	4,6
	139,9	9,2	123,9	126,8	194	125,3	7,5
	43,3	2,7	38,7	39,1	215	38,9	2,6
	46,2	3,1	41,6	41,9	302	41,7	2,8
	21,0	1,5	20,3	20,5	342	20,4	1,7
	79,1	6,0	77,2	77,8	390	77,5	6,0
	450,8	20,0	421,3	422,5	453	421,9	20,7
	448,9	22,0	417,9	418,3	440	418,1	21,1
	28,4	2,4	25,2	25,4	476	25,3	2,1
	28,0	2,0	26,2	25,8	477	26,0	2,0
	88,6	5,8	81,2	81,0	471	81,1	5,5
	32,8	2,7	30,7	30,4	474	30,6	2,2
	27,4	2,6	25,2	25,3	474	25,2	2,5
	47,5	3,0	43,1	43,2	387	43,1	2,5
	47,3	2,7	42,9	43,2	324	43,0	2,5
	150,4	9,2	136,1	137,0	289	136,6	8,6
	81,2	4,0	74,4	74,4	226	74,4	4,0
	12,6	0,7	12,4	12,3	430	12,4	0,8
	19,8	1,1	19,4	19,6	429	19,5	1,0
	101,0	8,3	96,6	98,6	472	97,6	8,0
	83,1	8,8	83,1	83,6	468	83,3	9,4
	246,2	13,4	225,3	227,8	178	226,5	11,8
	266,9	12,7	245,8	246,1	125	245,9	11,7
	353,2	20,2	338,3	338,0	282	338,2	19,7
	359,8	17,3	325,6	326,1	40	325,9	13,6

18 lentelė. II m. e. tūkstantmečio jungtinės serijos svarbiausieji osteometriniai indeksai

Indeksas	Vyrai			Moterys		
	N	M	S	N	M	S
Humeroradialinis	162	75,2	2,5	113	74,2	2,2
Femorolibialinis	240	80,1	5,3	159	80,8	2,6
Femorohumeralinis	302	73,0	4,4	192	73,3	2,0
Tibioradialinis	145	68,6	2,9	98	67,6	2,0

Pirmiausia galimas dalykas, kad žemaičiai susidarė iš kitokio ūgio rasinių komponentų nei aukštaičiai, bet ūgiu jie vieni nuo kitų turėjo atsiskirti iki m. e. pradžios — gal žalvario amžiuje, o gal dar seniau. Tačiau vargu bau ūgio skirtumai ilgai būtų išsilaikę tokioje atviroje, praktiškai panmiksiniėje populiacijoje, kaip lietuvių, jeigu jų neparemtų kiti, greičiausiai egzogeniniai, veiksniai ir, svarbiausia, kultūros ir ekonomikos skirtumai. Iš tikrųjų vakarinėje Lietuvos dalyje anksčiau suiro pirmykštė bendruomenė, prasidėjo prekyba, ypač su Romos imperija [24], plėtojosi pramonė, tobulėjo juodųjų ir spalvotųjų metalų ir rankių gamybos technologija [52]. Intensyviai plėtojosi

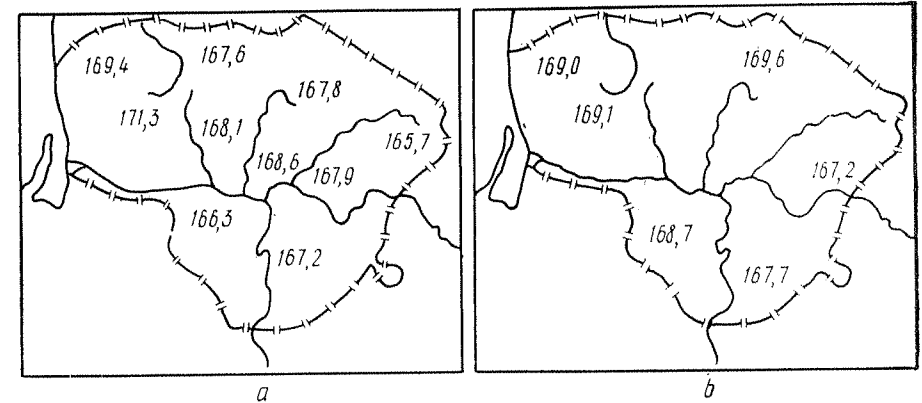
19 lentelė. Rekonstruotas XIV—XVIII a. kaimo vyrų ūgis

Kontingentas	Rekonstrukcijos metodas		
	J. Nainio, A. Garmaus, V. Anu-sevičienės		
	N	M	S
Š. žemaičiai	25	169,4	5,9
P. žemaičiai	28	171,3	4,8
Žemaičių ir aukštaičių paribys	32	167,6	4,5
V. aukštaičiai šiauliškiai	71	168,1	4,5
V. aukštaičiai kauniškiai	42	166,3	4,6
V. ir r. aukštaičių paribys	31	168,6	5,1
R. aukštaičiai panevėžiškiai	43	167,8	5,5
R. aukštaičiai anykštėnai	42	167,9	4,8
R. aukštaičiai uteniškiai	47	165,7	4,0
P. aukštaičiai	60	167,2	5,8
Visi	421	167,8	5,0

gyvulininkystė. Apie tai byloja ankstyvi dalgių radiniai [56]. Pietryčių Lietuvoje dirvos ne tokios derlingos, dažniausiai smėlingos ar molingos, jose mažiau puvenų [1]. Čia lėčiau tobulėjo žemdirbystė, vėliau atsirado pažangių padargų (dalgių, žagrių). Netgi po baudžiavos panaikinimo daugialaukė sistema pirmiau įsivyravo Kauno, o tik paskui — Vilniaus gubernijoje [15]. Šie ir kiti Rytų ir Vakarų

Lietuvos buities, ekonomikos ir kultūros skirtumai [53] negalėjo neatsiliepti gyventojų fiziniams išsivystymui.

Vyrų rankų ilgis buvo 76,8 cm, moterų — 72,3 cm, kojų — atitinkamai 89,0 cm ir 82,5 cm. Santykinis rankos ir kojos ilgis (vyrų 45,7% ir 53,0%, moterų 46,0% ir 53,5%), taip pat intermembralinis indeksas

15 pav. XIV—XVIII a. (a) ir XX a. (b) lietuvių vyrų ūgio kartogramos

Rekonstrukcijos metodas											
L. Manuvrijės, A. Telkės, M. Troter ir G. Glezer, V. Bunako											
L. Manuvrijės			A. Telkės			M. Troter ir G. Glezer			V. Bunako		
N	M	S	N	M	S	N	M	S	N	M	S
25	168,8	6,2	25	169,9	5,1	24	171,5	5,9	—	—	—
29	170,2	5,5	29	171,9	4,0	29	173,4	5,2	21	170,1	5,9
32	167,3	5,9	32	169,1	3,6	32	170,2	4,2	7	165,1	2,5
71	167,5	4,9	70	169,2	4,0	70	170,5	4,8	36	166,5	4,8
41	166,0	4,4	45	167,9	4,3	43	168,2	5,3	31	164,8	4,9
31	168,2	4,7	31	170,0	4,4	31	171,2	4,8	21	168,3	5,4
40	166,8	5,8	40	169,2	4,5	40	169,7	5,5	—	—	—
42	164,0	4,3	42	169,4	4,3	42	170,6	4,8	11	164,9	4,5
47	165,4	4,4	47	167,4	4,6	47	168,3	3,9	—	—	—
51	166,3	6,7	51	168,5	6,0	51	169,3	5,5	—	—	—
409	167,3	4,9	412	169,1	4,8	409	170,1	5,0	127	166,8	5,2

(86,3% ir 87,7%) rodo, kad feodalinio laikotarpio kaimo gyventojų išilginės proporcijos buvo kaip dabartinių lietuvių [27].

Miesto gyventojams apibūdinti turime labai kuklią medžiagą iš pastarųjų metų kasinėjimų Vilniuje, Latako g. Bet ir ši 36 vyrų ir 18 moterų medžiaga labai fragmentiška — archeologas rinko daugiausia tik šlaunikaulius. Todėl osteometrijos nepateikiame, o tik nurodome

20 lentelė. Rekonstruotas XIV—XVIII a. kaimo moterų ūgis

Kontingentas	Rekonstrukcijos metodas		
	J. Nainio, A. Garmaus, V. Anu-sevičienės		
	N	M	S
Š. žemaičiai	16	158,2	3,8
P. žemaičiai	31	158,3	4,5
Žemaičių ir aukštaičių paribys	21	157,4	3,6
V. aukštaičiai šiauliškiai	45	157,0	4,4
V. aukštaičiai kauniškiai	34	157,6	4,2
V. ir r. aukštaičių paribys	15	157,2	4,1
R. aukštaičiai panevėžiškiai	42	157,9	4,3
R. aukštaičiai anykštėnai	33	156,7	4,7
R. aukštaičiai uteniškiai	17	156,5	3,4
P. aukštaičiai	40	155,8	5,9
Visi	294	157,1	4,2

vidutinį ūgį, rekonstruotą tais metodais kaip 19 ir 20 lentelėse: vyrų 164,9; 163,3; 166,6 ir 166,3 cm, o moterų — 157,4; 157,5; 157,8 ir 159,1 cm. Palyginti su kaimiečiais, miestiečiai vyrai buvo labai žemaūgiai — žemesni net už rytų aukštaičius uteniškius ir pietų aukštaičius. Moterų ūgis mieste ir kaime, atrodo, nesiskyrė.

5. PALEODEMOGRAFIJOS METMENYS

5.1. ĮVADINĖS PASTĀBOS

Visiškai iškasinėto senkapio antropologinė medžiaga laikoma hipotetine paleopopuliacija, kurios lyties ir amžiaus diagnostikos duomenys įgalina panagrinėti senųjų gyventojų mechaninį ir natūralų judėjimą, t. y. paleodemografiją. Sudaromos specialios gyvenimo lentelės [130], kuriose pateikiami žmonių amžiaus tarpsniai, arba kohortos (x), juose mirusių žmonių skaičius (D_x) ir procentas (d_x), išgyvenusių žmonių procentas (l_x), mirties tikimybė (q_x), iki tam tikro amžiaus tarpsnio visos populiacijos nugyventų metų skaičius (L_x) bei bendras likusių gyventi metų skaičius (T_x) ir vidutinė numatoma gyvenimo trukmė tam tikrame amžiuje (e_x^0), t. y. skaičius metų, kurie liko išgyventi žmonėms, pasiekusiems tam tikrą amžių (x). Pastarasis rodiklis — tai sintetinė populiacijos demografinė charakteristika, bylojanti apie jos biologinę būklę. Paprastai svarbiausia laikoma naujagimių (e_0^0) ir dvidešimtmečių žmonių (e_{20}^0) vidutinė numatoma gyvenimo trukmė.

Be gyvenimo lentelės, kitais metodais gali būti nustatomi reprodukcijos, arba populiacijos augimo, tempai R_0 [160], maskulinizacijos

L. Manuvrijės			A. Telkės			M. Troter ir G. Glezer			V. Bunako		
N	M	S	N	M	S	N	M	S	N	M	S
16	159,1	3,7	16	158,2	3,3	16	161,1	4,2	—	—	—
31	159,7	5,4	31	158,4	4,3	31	161,4	5,1	19	158,9	4,3
21	157,9	4,2	21	157,4	3,4	21	159,9	4,3	3	156,4	3,6
45	158,1	5,2	45	157,3	3,9	45	159,9	5,3	28	157,1	5,1
34	158,7	5,1	34	158,0	3,5	34	160,4	5,1	15	157,1	4,3
15	157,8	4,3	15	157,9	3,5	15	160,2	4,4	12	158,8	4,5
42	159,3	5,4	44	158,1	3,7	44	160,8	5,4	—	—	—
33	156,8	4,6	33	157,5	4,0	33	159,0	5,4	13	157,0	4,7
17	157,4	4,6	17	157,0	3,5	17	159,3	4,9	—	—	—
40	157,0	6,1	40	156,4	4,6	40	157,6	5,0	—	—	—
294	158,2	5,1	296	157,6	3,9	296	159,9	5,0	90	157,6	4,6

indeksas, arba vyrų ir moterų santykis, taip pat gali būti atkurtas senkapi palikusios populiacijos dydis [130, 149], apskaičiuotos vidutinės numatomos gyvenimo trukmės paklaidos E [161]. Visi demografiniai rodikliai drauge sintetiškai atspindi bendrą gyventojų fizinę būklę.

5.2. KAIMO PALEODEMOGRAFIJA

Lietuvos gyventojų paleodemografiniai duomenys gali duoti orientacinį ne tik Pabaltijo, bet ir visos Rytų bei Centrinės Europos demografinį vaizdą, juoba kad tokie tyrimai dar labai reti, o istorinei demografijai ilgą laiką Tarybų Sąjungoje buvo skiriama per mažai dėmesio.

Tyrinėti senkapiai nevienodo dydžio (21 lent.), kai kurie jų buvo apardyti. Naujagimių kaulai žemėje paprastai ilgai neišlieka, todėl daugelyje senkapių jų surasta aiškiai per mažai. Įtikimiausiu reikėtų laikyti tik Gėluvos ir Jakštaičių naujagimių skaičių. Dėl tos pačios priežasties kitų nesuaugusių asmenų procentas daugelyje laidojimo paminklų taip pat per mažas. Paprastai viduramžių Europos nekropoliuose daugiau negu pusė palaikų būna vaikų ir paauglių [130, 149]. Panaši proporcija Lietuvos teritorijoje yra tik Gėluvoje, Jakštaičiuose, Liepiniškėse ir Bazoruose. Mirusių amžinėje struktūroje (22 lent., 16 pav.) yra 3 pikai — naujagimių, jaunųjų suaugusiųjų (20—25 m.) ir senųjų žmonių (55 m.). Mirties tikimybė (q_x) su amžiumi tolydžio didėja.

Dėl skirtingos vaikų ir suaugusiųjų proporcijos atskirose paleopopuliacijose naujagimių vidutinė numatoma gyvenimo trukmė kartais labai skiriasi, todėl šis rodiklis gali būti tik orientacinis. Sudarytoje jungtinės kaimo populiacijos gyvenimo lentelėje (22 lent.) šis rodiklis — 28,4 m., bet vargu bau ar galima jį laikyti realiu, nes naujagimiai lentelėje sudaro tik apie 11%, o jų turėtų būti 20—25% [130].

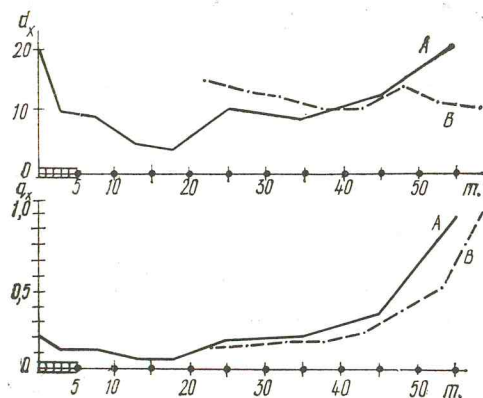
21 lentelė. XIV—XVIII a. kaimo gyventojų demografiniai rodikliai

Nr.	Senkapiai	N	Amžinė struktūra (%)			
			0	1—9	10—19	20—x
1	Gėluva	349	18,6	19,6	5,3	56,8
2	Jakštaičiai	188	12,5	19,0	13,2	55,3
3	Skrebinai	121	1,9	10,5	8,2	79,4
4	Liepiniškės	92	8,4	31,8	11,9	47,9
5	Uliūnai	48	4,2	22,4	4,7	68,7
6	Ruseiniai	43	8,1	10,5	9,3	72,1
7	Bazorai	57	0,0	31,6	12,3	56,1
8	Leipalingis	106	2,8	27,4	10,4	59,4
9	Vaistamas (BTSR)	62	—	—	—	—
Visi (be Vaistamo)		1004	10,7	20,6	8,8	59,9

* $U_c=8$

Dirbtinai užrašius 20%, naujagimių vidutinė numatoma gyvenimo trukmė esti 25,4 m., ir šis skaičius atrodo visai tikroviškas. Remdamiesi 1790 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų surašymo duomenimis, apskaičiavome gyvenimo lentelės paleodemografinį variantą [6]; e_0^o išėjo 22,3 m. Skirtumą reikia laikyti neesminiu, jeigu atsižvelgsime į tai, kad surašymo medžiaga buvo grupuota stambesniais laiko tarpais (mažesniu tikslumu) ir kad surašyti buvo tik vyriškos lyties asmenys, o jų gyvenimo trukmė būna mažesnė.

Vidutinė dvidešimtmečių žmonių numatoma gyvenimo trukmė (e_{20}^o) jau nepriklauso nuo naujagimių ir vaikų proporcijos ir gali būti patikimas lyginamasis suaugusiųjų populiacijos biologinės būklės rodiklis. Visų dvidešimtmečių kaimo gyventojų ji buvo 23,4 m. (21 ir 22 lent.). Tokia gyvenimo trukmė tais laikais buvo vidutinė. Tik pa-

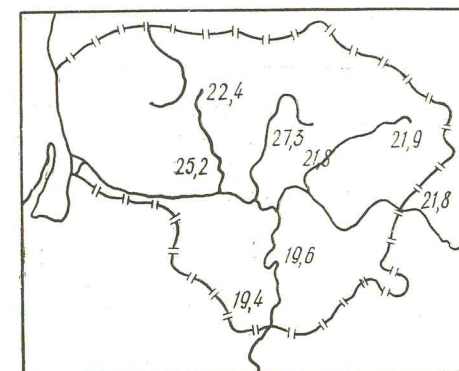
16 pav. XIV—XVIII a. Lietuvos populiacijų mirusiųjų amžinė struktūra (d_x) ir mirties tikimybė (q_x): A — kaimas, B — Vilnius

Suaugusiųjų lytinė struktūra			Vidutinė numatoma gyvenimo trukmė				Reprodukcijos rodikliai*	
♂	♀	♂/♀	e_0^o	e_{20}^o	$e_{20}^o♂$	$e_{20}^o♀$	R_{pot}	R_0
27,2	29,5	0,92	27,4	25,2	28,3	23,3	0,85	1,97
26,6	28,7	0,93	26,5	22,4	25,8	20,3	0,73	1,81
50,4	28,9	1,74	37,2	24,6	26,3	23,2	0,82	2,73
30,4	17,4	1,75	23,4	21,9	23,0	20,3	0,71	1,49
45,8	22,9	2,00	32,8	27,3	30,0	24,5	0,87	2,52
55,8	16,3	3,43	32,2	21,8	23,0	21,4	0,73	2,23
28,1	28,1	1,00	25,2	19,6	21,9	16,2	0,78	2,02
34,0	25,5	1,33	25,8	19,4	23,4	17,2	0,78	2,57
—	—	1,38	—	21,8	25,6	16,4	—	—
33,1	26,8	1,23	28,4	23,4	25,9	21,4	0,85	2,17

čioje XVIII a. pabaigoje ji išaugo iki 28,1 m. (sprendžiant iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų surašymo duomenų, [61]). Tai, žinoma, neatsitiko be šio tokio gerovės kilimo, švietimo plėtojimosi ir kitokių socialinių poslinkių. Jie vyko ir anksčiau, nepaisant to, kad ribotas gamybos progresas, o vėliau — baudžiaviniai santykiai juos smarkiai stabdė: per 1000 m. (palyginti su V—VI a. Plinkagalio populiacija) e_{20}^o išaugo 4,0 m. [7].

Būtina atkreipti dėmesį į geografinį šio svarbaus rodiklio gradientą (21 lent., 17 pav.): kartogramoje akivaizdus jo mažėjimas iš šiaurės vakarų į pietryčius. Jis visiškai sutampa su ūgio žemėjimo gradientu (15 pav.) ir aiškintinas tomis pačiomis priežastimis — kultūros ir ekonomikos plėtojimosi netolygumais, kurie negalėjo neatsiliepti biologiniams gyventojų rodikliams.

Visų viduramžių kaimo populiacijų moterys gyveno vidutiniškai 4,5 m. trumpiau negu vyrai (21 lent.). Paleodemografiškai neabejodami

17 pav. XIV—XVIII a. Lietuvos kaimo gyventojų vidutinė numatoma gyvenimo trukmė (e_{20}^o)

22 lentelė. Visos XIV–XVIII a. kaimo populiacijos gyvenimo lentelė

x	D_x	d_x	l_x	q_x	L_x	T_x	e_x^0
Vyrai, moterys ir vaikai							
0	107	10,66	100,00	0,1066	94,67	2842,03	28,42
1–4	109,3	10,89	89,34	0,1219	335,58	2747,36	30,75
5–9	98	9,76	78,45	0,1244	367,85	2411,78	30,74
10–14	49	4,88	68,69	0,0710	331,25	2043,93	29,76
15–19	39,7	3,95	63,81	0,0619	309,18	1712,68	26,84
20–29	115	11,45	59,86	0,1913	541,35	1403,50	23,45
30–39	105	10,46	48,41	0,2161	431,80	862,15	17,80
40–49	139,5	13,89	37,95	0,3660	310,05	430,35	11,34
50–	241,5	24,06	24,06	1,0000	120,30	120,30	5,00
	1004	100,00			2842,03		
Vyrai							
20–24	23,5	7,08	100,00	0,0708	482,30	2591,13	25,91
25–29	23	6,93	92,92	0,0746	447,27	2108,83	22,69
30–34	19,5	5,87	85,99	0,0683	415,27	1661,56	19,32
35–39	26	7,83	80,12	0,0977	381,02	1246,29	15,55
40–44	34	10,24	72,29	0,1416	335,85	865,27	11,97
45–49	52,5	15,81	62,05	0,2548	270,72	529,42	8,53
50–54	58,5	17,62	46,24	0,3810	187,15	258,70	5,59
55–	95	28,62	28,62	1,0000	71,55	71,55	2,50
	332	100,00			2591,13		
Moterys							
20–24	40,5	15,06	100,00	0,1506	462,35	2138,44	21,38
25–29	28	10,41	84,94	0,1226	398,67	1676,09	19,73
30–34	22,5	8,36	74,53	0,1122	351,75	1277,42	17,14
35–39	37	13,75	66,17	0,2078	296,47	925,67	13,99
40–44	23	8,55	52,42	0,1631	240,72	629,20	12,00
45–49	30	11,16	43,87	0,2544	191,45	388,48	8,85
50–54	26	9,66	32,71	0,2953	139,40	197,03	6,02
55–	62	23,05	23,05	1,0000	57,63	57,63	2,50
	269	100,00			2138,44		
$E_{e_0^0} = 0,75$	$E_{e_{20}^0} = 0,58$	$E_{e_{20}^0} \text{ ♂} = 0,82$	$E_{e_{20}^0} \text{ ♀} = 0,82$				

aiškina šį reiškinį dažnomis nėštumo ir gimdymo komplikacijomis, dėl kurių išmirdavo daug jaunų (20–25 m.) moterų. Tai atsispindi ir jungtinėje gyvenimo lentelėje (22 lent.): mirusių 20–25 m. amžiaus moterų buvo dvigubai daugiau (15,1%) negu to paties amžiaus vyrų (7,1%). Nepaisant to, rodikliai byloja apie išplėstinę reprodukciją. Antai XIV–XVIII a. vienos suaugusiųjų poros absoliutus palikuonių skaičius vidutiniškai buvo 6–9 žmonės. Sprendžiant iš gryno reprodukcinio koeficiento (R_0), maždaug 2 vieno žmogaus palikuonys sulaukdavo reprodukcinio amžiaus. Taigi populiacija per vieną kartą gyvenimo laikotarpį turėdavo padvigubėti.

Turint omenyje tai, kad feodalinio laikotarpio senkapiai datuojami nelabai tiksliai, platumu intervalu, šiek tiek rizikinga spręsti apie senkapius palikusių populiacijų dydį. Vis dėlto, remiantis geriausiai ištyrinėtų paminklų medžiaga, galima teigti, kad Gėluvos bendruomenę sudarė 80–100 žmonių, Jakštaičių — tik 20–40 žmonių.

5.3. MIESTO PALEODEMOGRAFIJA

Paleodemografinė analizei tiko 4 stambiausios vilniečių kaukolių serijos, tačiau teko apsiriboti tik suaugusių žmonių svarbiausiais rodikliais, nes vaikų kaulai per prieškarinius kasinėjimus beveik nebuvo renkami (23 lent.).

23 lentelė. Viduramžių vilniečių gyvenimo trukmė

Populiacija	Vyrai			Moterys			Visi		
	N	e_{20}^0	$E_{e_{20}^0}$	N	e_{20}^0	$E_{e_{20}^0}$	N	e_{20}^0	$E_{e_{20}^0}$
J. Jasinskio g.	368	21,1	0,7	296	19,1	0,6	664	20,2	0,5
Z. Sierakausko g.	197	16,4	0,7	106	12,8	0,6	303	15,1	1,1
Pranciškonų bažn.	148	23,4	1,5	123	16,8	1,1	271	20,4	0,8
Rinktinė	114	23,5	1,4	89	17,1	1,1	203	20,7	1,0
Visos	827	20,7	0,4	614	17,2	0,4	1441	19,2	0,3

Jungtinės miestiečių populiacijos mirtingumo (d_x) kreivė (24 lent., 16 pav.) truputį skiriasi nuo kaimo gyventojų. Susidarė savotiškos žirkklės, nes mirusių jaunų miestiečių procentas didesnis, o senų — mažesnis negu kaimiečių. Mirties tikimybės (q_x) kreivė beveik tokia pat, kaip ir jungtinės kaimo populiacijos.

Gaila, kad buvo neįmanoma apskaičiuoti naujagimių vidutinės numatomos gyvenimo trukmės, teko apsiriboti suaugusiųjų rodikliu (23 lent.). Vilniečių populiacijos pagal gyvenimo trukmę šiek tiek skyrėsi. Trumpaamžiškiausiais galima laikyti žmones, kurių palaikai surasti Z. Sierakausko g. Apskritai šiame senkapyje palaidotų žmonių amžiaus struktūroje galima išvėlyti kažkokios socialinės nelaimės (karo, epidemijos?) pėdsakus. Ji nususe daug jaunų gyvybių. Kitų populiacijų gyvenimo trukmės skirtumas reikia laikyti neesminiais.

Mūsų manymu, ypatingo dėmesio senųjų gyventojų antropologijai suprasti nusipelno tas faktas, kad miesto gyventojai gyveno vidutiniškai 4,2 m. trumpiau negu kaimo. Šis skirtumas statistiškai patikimas. Tai vėlgi derinasi su miestiečių, ypač vyrų, žemaūgiškumu. Beje, vyrų amžiaus skirtumas mieste buvo dar didesnis — 5,2 m. Prastesnius miestiečių biologinius rodiklius reikėtų aiškinti viduramžių miesto specifika: savo gyventojams jis nesudarė to ekologinio komforto, kurį sudaro šiuolaikinis miestas ir kuris įeina į urbanizacijos, kaip augimo ir brendimo palankaus faktoriaus, sąvoką. Nešvara, skurdas, epidemijos buvo didžiosios viduramžių miestų rykštės, jos negalėjo neatsiiepti gyventojų sveikatai.

24 lentelė. Visos Vilniaus populiacijos gyvenimo lentelė

x	D_x	d_x	l_x	q_x	L_x	T_x	e_x^0
Vyrai ir moterys							
20—24	221	15,34	100,00	0,1534	461,650	1923,300	19,23
25—29	190	13,18	84,66	0,1557	390,350	1461,650	17,26
30—34	178,5	12,39	71,48	0,1733	326,425	1071,300	14,99
35—39	148	10,27	59,09	0,1738	269,775	744,875	12,61
40—44	168	11,66	48,82	0,2388	214,950	475,100	9,73
45—49	206,5	14,33	37,16	0,3856	149,975	260,150	7,00
50—54	176	12,21	22,83	0,5348	83,625	110,175	4,83
55—	153	10,62	10,62	1,0000	26,550	26,550	2,50
	1441	100,00			1923,300		
Vyrai							
20—24	87	10,52	100,00	0,1052	473,700	2071,450	20,71
25—29	91	11,00	89,48	0,1229	419,900	1597,750	17,86
30—34	108	13,06	78,48	0,1664	359,750	1177,850	15,01
35—39	90,5	10,94	65,42	0,1672	299,750	818,100	12,50
40—44	105,5	12,76	54,48	0,2342	240,500	518,350	9,51
45—49	144	17,41	41,72	0,4173	165,075	277,850	6,66
50—54	115	13,91	24,31	0,5722	86,775	112,775	4,64
55—	86	10,40	10,40	1,0000	26,000	26,000	2,50
	827	100,00			2071,450		
Moterys							
20—24	134	21,82	100,00	0,2182	445,450	1724,100	17,24
25—29	99	16,12	78,18	0,2062	350,600	1278,650	16,35
30—34	70,5	11,48	62,06	0,1850	281,600	928,050	14,95
35—39	57,5	9,37	50,58	0,1852	229,475	646,450	12,78
40—44	62,5	10,18	41,21	0,2470	180,600	416,975	10,12
45—49	62,5	10,18	31,03	0,3281	129,700	236,375	7,62
50—54	61	9,94	20,85	0,4767	79,400	106,675	5,12
55—	67	10,91	10,91	1,0000	27,275	27,275	2,50
	614	100,00			1724,100		
$E_{e_{20}}^0 = 0,33$		$E_{e_{20}}^0 \sigma = 0,37$		$E_{e_{20}}^0 \text{♀} = 0,43$			

Miestietės, kaip ir valstietės, gyvendavo trumpiau negu vyrai. Tik Vilniuje tas amžiaus skirtumas buvo vieneriais metais mažesnis — 3,5 m. Gal tai reikėtų aiškinti prielaimėmis mieste nėščiosioms ir gimdyvėms medicinos pagalba.

6. ETNINĖ ODONTOLOGIJA IR ODONTOGLIFIKA

6.1. ĮVADINĖS PASTABOS

Dantų struktūra ir ligos tiriamos jau labai seniai, tačiau antropologijos požiūriu dantys vos pradėti tyrinėti. Antropologinė odontologija tiria dantų ypatybių epochinius kitimus, atskirų populiacijų odontologinius tipus, kuriuos apibūdina istoriškai susiklostęs tam tikras morfologinių požymių derinys. Dantų morfologija (ypač kramtomųjų paviršių raštas) yra labai stabili, genetiškai fiksuota, beveik nepasiduoda išorės veiksnių poveikiui, todėl ja galima pasinaudoti, tiriant genetinius ryšius tarp populiacijų, o tai ir yra etninės odontologijos turinys.

Gana sparčiai etninė odontologija pradėjo plėtotis nuo 1920 m., kai A. Hrdlička [163] atrado, kad viršutiniai kastuvo formos kandžiai yra būdingi mongolidų rasei, o europidams — tada, kai esti rytų komponento priemaiša. Vėliau paaiškėjo, kad krūminių dantų kramtomąjo paviršiaus vagelių skaičius, padėtis ir forma turi tam tikrų dėsningumų, būdingų atskiroms žmonių populiacijoms. Dantų kramtomųjų paviršių mikroreljefas Tarybų Sąjungoje pradėtas tirti nuo 1965 m. Šių darbų pradininkas yra A. Zubovas. Lietuva etninės odontologijos aspektu pradėta sistemingai tirti nuo 1975 m.

Etninė odontologija jau yra daug davusi rasių mokslui: išskirta odontologinių tipų, sudaromos jų kartogramos. Odontologinių tipų pagrindą sudaro tokios filogenezės prasme senos dantų ypatybės, kurios genetiškai determinuotos, funkciškai nepriklauso nei viena nuo kitos, nei nuo kitų organizmo sistemų, nesusijusios su lytimi nei amžiumi. Ilgą laiką buvo disponuojama dviem K. Haniharos [155] išskirtais požymių kompleksais — „mongolidiniu“ ir „kaukazoidiniu“ (europidiniu). A. Zubovas [99] iškėlė mintį, kad greičiau reikėtų kalbėti apie rytų ir vakarų odontologinius kamienus, juo labiau, kad pastarasis dar ryškiai skyla į šiaurės ir pietų tipus. Dabar skiriami trys vakarų odontologinio kamieno tipai, arba dantų ypatybių kompleksai: šiaurės gracilūs, Vidurio Europos ir pietų gracilūs.

Europos (ir Tarybų Sąjungos europinės dalies) šiaurinėje ir rytinėje dalyse yra paplitęs šiaurės gracilūs odontologinis tipas, kuriam būdinga apatinių pirmųjų krūminių dantų redukcija ir antrųjų ryški gracilizacija, viršutinių lateralinių kandžių redukcija ir kai kurie rytų odontologinio komplekso bruožai, ypač laužta metakonido raukšlė. Šiaurės graciliajam tipui būdingi labai maži distalinės trigonido keteros ir dideli Karabelio gumburėlio bei apatinio pirmojo krūminio danties metakonido antrosios vagos antrojo varianto procentai. Šis tipas būdingas estams, karelamams, lapiams, kai kuriems rytų latviams ir šiaurės baltarusiams, šiaurės vakarų rusams, Pavolgio ugrofinams, taip pat suomiams ir švedams [97].

Vidurio Europos odontologiniam tipui yra būdingi labai maži procentai tų požymių, kurie apibūdina rytų odontologinį kompleksą, ir apatinių krūminių dantų nedidelis gracilizacijos laipsnis. Retai pasi-

taiko kastuvo formos kandžiai, distalinė trigonido ketera, laužta metakonido raukšlė, 6-gumburiai apatiniai pirmieji krūminiai dantys, esti silpna kandžių redukcija, bet dažnai pasitaiko apatinio pirmojo krūminio danties metakonido antrosios vagos antrasis variantas, Karabelio gumburėlis ir apatinio pirmojo krūminio danties + (plius) forma.

Sis odontologinis tipas užsienyje yra išplitęs šiaurės vakarų ir pietų Bulgarijoje [106] ir šiaurės vakarų Lenkijoje. Tarybų Sąjungoje jam priklauso dalis Vidurio ir Pietų Rusijos rusų, vakarų estų ir vakarų latvių, ukrainiečių, baltarusių, taip pat lietuviai.

Pietų gracilijam tipui yra būdingas kai kurių rytų odontologinio komplekso bruožų ir apatinių krūminių dantų ryškios gracilizacijos derinys. Jis nustatomas iš dažnos distalinės trigonido keteros, keturgumburių pirmųjų apatinių krūminių dantų, papildomo vidinio viduriniojo gumburėlio, ryškios viršutinių lateraliųjų kandžių gracilizacijos, mažų Karabelio gumburėlio ir apatinio pirmojo krūminio danties metakonido antrosios vagos antrojo varianto procentų. Pietų gracilialis tipas yra išplitęs Bulgarijoje (Trakų žemumoje), Indijoje, Ukrainoje, Kaukaze. Daugelyje vietų jis yra susimaišęs su mongolidų tipais ir sudaro labai platų gracilių formų spektrą su rytų elementais.

Pabaltijyje susitinka du stambūs Vakarų odontologinio kamieno tipai — šiaurės gracilialis ir Vidurio Europos. Vidurio Europos odontologinis tipas buvo būdingas seniesiems baltams, to paties tipo atstovai yra ir dabartiniai lietuviai [25, 72, 112]. Tad ypač įdomu patyrinėti feodalinio laikotarpio Lietuvos gyventojų dantis, kad būtų galima susidaryti gerą dabartinių lietuvių odontologinių savybių kilmės vaizdą, nes tas laikotarpis yra tiltas tarp seniausiųjų ir naujųjų laikų.

Sujungę XIV—XVIII a. Lietuvos kaimo medžiagą (68 lent.) geografiniu principu, gavome tokias 4 grupes, kurios šiek tiek atitinka ir tarminius junginius:

1) Vakarų Lietuva (1 lent., 1 pav., senkapiai Nr. 2, 5, 12, 20, 21, 24, 25, 50, 52, 57, 59, 72, 75, 82, 85), apimanti žemaičius, aukštaičių ir žemaičių paribį;

2) Vidurio Lietuva (senkapiai Nr. 7, 10, 15, 23, 26, 31, 37, 41, 44, 47, 55, 60, 64, 66, 70, 79, 80), arba Dubysos ir Šventosios tarpupys, atitinkantis vakarų aukštaičių arealą ir paribį su rytų aukštaičiais;

3) Rytų Lietuva (senkapiai Nr. 8, 14, 16, 27, 36, 42, 45, 62, 71, 78), apimanti rytų aukštaičių tarmių arealą;

4) Pietų Lietuva (senkapiai Nr. 9, 13, 35, 77), atitinkanti pietų aukštaičių, arba dzūkų, plotą.

Vilniaus, kaip didelio miesto, odontologinė medžiaga nagrinėjama atskirai, dažniausiai stambiųjų kapinių serijomis. Iš smulkių laidojimo paminklų medžiagos bei pavienių radinių sudaryta rinktinė serija.

Odontometriniai, odontoskopiniai ir odontoglifiniai požymiai buvo nustatomi pagal A. Zubovą [98, 99].

Naudojame Pasaulinės sveikatos apsaugos organizacijos rekomenduojamą dviženklę dantų žymėjimo sistemą. Pirmasis skaičius rodo

sąkandžio kvadratą, o antrasis — danties numerį. Nuolatinių dantų kvadratai žymimi nuo 1 iki 4, pradedant nuo viršaus, dešinės pusės, pagal laikrodžio rodyklę. Dantys skaičiuojami nuo vidinių kandžių krūminių dantų link. Dviženkle sistema nuolatinių dantų formulė rašoma taip:

18	17	16	15	14	13	12	11	21	22	23	24	25	26	27	28
48	47	46	45	44	43	42	41	31	32	33	34	35	36	37	38

6.2. ODONTOLOGINĖS ANALIZĖS REZULTATAI

6.2.1. Kaimo gyventojų odontometrija

Odontologinių kamienų, o kartais ir tipų diferenciacijai yra naudojami dantų matmenys, kurie paveldimi [138, 156, 175], pasižymi labai neryškiu lytiniu dimorfizmu [158, 169]. Kairieji dantys gali nežymiai skirtis nuo dešiniųjų [102]. Tokia asimetrija gali būti susijusi su bendra kaukolės asimetrija. Ji ryškesnė vyrų negu moterų, viršutinio žandikaulio negu apatinio, liečia daugiau dantų mediodistalinį diametrą negu bukolingvalinį [211]. Nėra ryšio tarp dantų dydžio ir individo ūgio [159, 190] bei kūno masės [150]. Neigiami prenataliniai faktoriai gali turėti įtakos dantų dydžiui. Antai didesnės kūno masės ir ūgio naujagimiams, ypač diabetu sergančių motinų, buvo būdingi dideli dantų vainikai, o hipertonišne liga ir skydliaukės hipofunkcija sergančių motinų — savotiška mikrodontija [148]. Paauglių kai kurie dantys mažesni negu suaugusių žmonių [153]. Tai paaiškinama streso situacijomis (ligomis) skeleto ir dantų formavimosi laikotarpiu [193, 212]. Visa tai turint galvoje, kyla klausimas, ar galima dantų dydį panaudoti populiacijų charakteristikai. Daugelio šalių mokslininkai mano, kad galima, o A. Zubovo [96] įvestos trys viršutinių krūminių dantų modulių kategorijos įgalina aptikti labai nežymius skirtumus, būdingus vienam ar kitam odontologiniam kamienui.

XIV—XVIII a. lietuvių dantų matmenys yra vidutiniai (25 lent.). Pavyzdžiui, tokie yra visi viršutinių krūminių dantų diametrai. Vestibulolingvaliniai diametrai išsaugojo senąją, archaišką formulę: $M^2 > M^1 > M^3$. Tiek viršutinių, tiek apatinių krūminių dantų mediodistaliniai diametrai atitinka formulę $M^1 > M^2 > M^3$ ir $M_1 > M_2 > M_3$. Pagal vainiko modulį, kuris rodo bendrą jo dydį, lietuvių visi krūminiai dantys atitinka formulę $M1 > M2 > M3$. Pagal viršutinio pirmojo krūminio danties modulį — $M_{cor}M^1$ — lietuviai priklauso mezodontams ($M_{cor}M^1$ svyruoja tarp 10,20 ir 10,49). Tai būdinga šiaurės europidams. Pietų europidai dažniausiai mikrodontai ($M_{cor}M^1$ mažiau negu 10,20).

Dantų vainiko indeksas apibrėžia jo formą. Siuolaikinių žmonių viršutinių krūminių dantų vainiko indeksai visada viršija šimtą, o apatinių krūminių dantų — visada mažesni. XIV—XVIII a. lietuvių

25 lentelė. XIV—XVIII a. lietuvių dantų matmenys (mm)

Dan-tis*	N	VL cor				MD cor			
		M	m(M)	S	V	M	m(M)	S	V
13	198	7,88	0,04	0,64	8,1	7,27	0,03	0,45	6,2
14	192	8,65	0,05	0,66	7,6	6,11	0,03	0,46	7,5
15	176	8,79	0,05	0,65	7,4	5,98	0,04	0,49	8,2
16	191	10,95	0,05	0,68	6,2	9,71	0,04	0,53	5,4
17	217	11,00	0,05	0,76	6,9	8,92	0,04	0,65	7,3
18	131	10,29	0,09	1,05	10,2	8,10	0,07	0,84	10,4
43	177	7,14	0,04	0,61	8,5	6,36	0,04	0,50	7,9
44	172	7,18	0,04	0,57	7,9	6,27	0,03	0,46	7,3
45	185	7,74	0,05	0,67	8,6	6,31	0,04	0,52	8,2
46	173	9,91	0,04	0,57	5,7	10,21	0,04	0,57	5,6
47	202	9,54	0,05	0,70	7,3	9,86	0,05	0,71	7,2
48	141	9,16	0,06	0,74	8,1	9,76	0,08	0,93	9,5

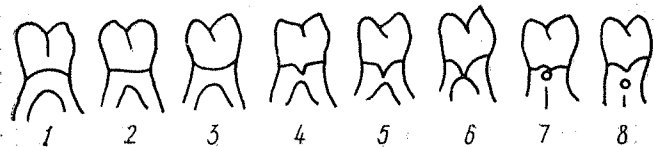
* žymima pagal diviženklę sistemą

$I_{cor}M^2$ — 123,58 ir $I_{cor}M^3$ — 127,44. Šie dydžiai tipiški europidų populiacijoms. Pagal indeksus feodalinio laikotarpio Lietuvos gyventojai laikytini mezodontais.

6.2.2. Kaimo gyventojų odontoskopija

Tarpšakinis emalio nutekėjimas paprastai yra nustatomas viršutinio II krūminio danties (M^2) vestibularinėje pusėje (18 pav.). Tai vertingas bruožas, ypač kai reikia diferencijuoti genetiškai artimas grupes. Europidų M^2 emalio tarpšakinis nutekėjimas (ypač ryškios formos, t. y. 5 ir 6 balų) beveik niekada neviršija 30%, o mongolidų aptinkamas gana dažnai — net per 90% [98]. Pastaruoju metu vyravauja nuomonė [170, 180], kad šis požymis yra genetiškai determinuota dantų emalio anatominė variacija.

XIV—XVIII a. Lietuvos kaimo gyventojams būdingi vidutiniai emalio tarpšakinio nutekėjimo dažniai (26 lent.). Pietų Lietuvoje kiek rečiau pasitaiko keturi balai, bet dažnesnės ryškios šio požymio formos (5 ir 6 balų suma). Apskritai tiek atskirose Lietuvos srityse, tiek jungtinėje XIV—XVIII a. Lietuvos medžiagoje emalio tarpšakinio nutekėjimo pradinių (4 balų) ir ryškių (5 ir 6 balų) formų aptinkama vidutiniu dažnumu, o tai būdinga europidų grupėms. Lietuviai pagal šį

18 pav. Viršutinio antrojo krūminio danties tarpšakinis emalio nutekėjimas

M cor				I cor			
M	m(M)	S	V	M	m(M)	S	V
7,58	0,03	0,50	6,6	108,74	0,46	6,49	6,0
7,38	0,04	0,53	7,2	141,80	0,57	7,88	5,5
7,39	0,04	0,49	6,6	147,15	0,69	9,16	6,2
10,33	0,04	0,57	5,5	113,32	0,46	6,43	5,7
9,96	0,04	0,63	6,3	123,58	0,53	7,88	6,4
9,21	0,07	0,77	8,4	127,44	0,92	10,54	8,3
6,77	0,04	0,60	7,4	112,36	0,78	10,37	5,8
6,72	0,04	0,54	7,9	114,59	0,54	7,06	6,9
7,03	0,04	0,48	6,8	112,93	0,56	7,63	6,2
10,06	0,04	0,52	5,2	97,19	0,34	4,43	4,5
9,70	0,05	0,66	6,8	96,87	0,33	4,52	4,7
9,46	0,07	0,80	8,4	93,98	0,41	4,86	5,2

26 lentelė. Kaimo gyventojų viršutinio antrojo krūminio danties tarpšakinis emalio nutekėjimas (%)

Nr.	Serija	N	Nėra	Emalio nutekėjimas balais			
				4	5	6	5+6*
1	Rytų Lietuva	98	75,5	18,4	6,1	0,0	6,1
2	Vakarų Lietuva	153	77,8	17,6	4,6	0,0	4,6
3	Vidurio Lietuva	116	76,7	17,2	4,3	1,7	6,0
4	Pietų Lietuva	62	82,2	8,1	6,5	3,2	9,7
5	Visa Lietuva	429	77,6	16,3	5,1	0,9	6,1
			±2,0	±1,8	±1,1	±0,5	±1,2

* 7 ir 8 balų nebuvo aptikta

požymį atitinka Vidurio Europos tipą, nes šiaurės europidų jis ryškesnis (per 40%), o pietų — neryškus (iki 20%).

Diastema ir kraudingas. Diastema — tai plyšys tarp viršutinių medialinių kandžių (I pav.). Šiam požymiui susidaryti nemažą reikšmę turi paveldimumas ir trumpas viršutinės lūpos pasaitas. Nustatyta [101, 196], kad diastema dažna dygstant nuolatiniam dantims, o vėliau, prasikalus lateraliniam kandžiams ir iltims, ji išnyksta. Kaip etninės odontologijos požymis diastema plačiai varijuoja. TSRS teritorijoje ji vis dažnesnė į šiaurę, ypač šiaurės vakarus, rečiau aptinkama pietuose ir pietryčiuose [99].

Lietuvos kaime šis bruožas visai nevarijuoja, o bendrą jo dažnumą reikia laikyti vidutiniu (27 lent.). Skirtumas tarp didžiausio (Vakarų Lietuvoje) ir mažiausio (Vidurio Lietuvoje) procento nepatikimas.

Kraudingas — tai dantų sangrūdis, kai viršutiniai lateraliniai kandžiai yra tartum pasislinkę gomurio link. Tai priešinga diastemai ypatybė (II pav.), atsiradusi dėl viršutinio žandikaulio alveolinės

ataugos redukcijos. Šį požymį įprasta laikyti „rytietišku“, nes jis labai būdingas (apie 33%) mongolidams. Jis kiek būdingesnis europidų grupėms, turinčioms šiaurinio, arba „suomiško“, komponento [129].

Tarp XIV—XVIII a. lietuvių nustatyti tik trys kraudingo atvejai (27 lent.). Taigi diastemos ir kraudingo požiūriu lietuviai visiškai atitinka Vidurio Europos odontologinį tipą.

Viršutinio lateralinio kandžio (I^2) redukcija nustatoma prisilaikant 3 balų sistemos (19 pav.). Požymis atsirado evoliucionuojant kram-

27 lentelė. XIV—XVIII a. kaimo gyventojų odontoskopija ir odontoglifika

Nr.	Serija	Diastema		Kraudingas	
		N	%	N	%
1	Rytų Lietuva	106	7,5	160	0,6
2	Vakarų Lietuva	187	9,1	274	0,4
3	Vidurio Lietuva	108	5,6	197	0,5
4	Pietų Lietuva	82	8,5	105	0,0
5	Visa Lietuva	483	7,9± 1,2	736	0,4± 0,2

Nr.	Kastuvo formos I^2 balais (%)					M^1	
	N	1	2	3	2+3	N	4
1	81	21,0	2,5	0,0	2,5	69	94,2
2	139	17,3	5,0	0,0	5,0	117	95,7
3	88	17,0	6,8	0,0	6,8	65	96,9
4	56	16,1	5,4	1,8	7,1	74	100,0
5	364	17,9 ±2,0	4,9 ±1,1	0,3 ±0,3	5,2 ±1,2	325	96,6 ±1,0

Nr.	M_1 vainiko forma (%)									
	N	Σ6	Y5	+5	X5	Σ5	Y4	+4	X4	Σ4
1	42	4,8	35,0	57,5	0,0	92,9	2,5	0,0	0,0	2,4
2	50	0,0	39,5	55,8	0,0	96,0	0,0	4,7	0,0	4,0
3	24	0,0	57,1	42,9	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4	35	5,7	35,7	42,9	7,1	85,7	0,0	7,1	0,0	8,6
5	151	2,6 ±1,3	40,2 ±4,3	51,5 ±4,4	1,5 ±1,1	93,4 ±2,0	0,8 ±0,8	3,0 ±1,5	0,0 ±0,0	4,0 ±1,6

tomajam aparatui, lyg paprastėjant visiems jo elementams [176]. Ryškią I^2 redukciją lydi pirmojo krūminio danties redukcija (didesnis 4-gumburių procentas). Ne taip seniai buvo manyta, kad ryškios I^2

19 pav. Viršutinio lateralinio kandžio redukcija (0—3 balai)

N	I^2 redukcija balais (%)					Kastuvo formos I^1 balais (%)				
	0	1	2	3	2+3	N	1	2	3	2+3
88	86,4	13,6	0,0	0,0	0,0	71	5,6	0,0	0,0	0,0
159	88,7	11,3	0,0	0,0	0,0	148	4,7	0,0	0,0	0,0
86	88,4	10,4	1,2	0,0	1,2	86	5,8	1,2	0,0	1,2
77	80,5	19,5	0,0	0,0	0,0	58	12,1	0,0	0,0	0,0
410	86,6 ±1,7	13,2 ±1,7	0,2 ±0,2	0,0 ±0,0	0,2 ±0,2	363	6,3 ±1,3	0,3 ±0,3	0,0 ±0,0	0,3 ±0,3

27 lentelės tęsinys (I)

tipas (%)		M^2 tipas (%)					
4-	3+ ir 3	N	4	4-	3+	3	3+ ir 3
5,8	0,0	31	22,6	61,3	12,9	3,2	16,1
4,3	0,0	78	15,4	47,4	33,3	3,8	37,2
3,1	0,0	49	4,1	61,2	28,6	6,1	34,7
0,0	0,0	35	17,1	60,0	22,9	0,0	22,9
3,4 ±1,0	0,0 ±0,0	193	14,0 ±2,5	55,4 ±3,6	26,9 ±3,2	3,6 ±1,3	30,6 ±3,3

27 lentelės tęsinys (II)

Distalinė trigonido ketera		Laužta metakonido raukšlė		T. a. m. i.	
N	%	N	%	N	%
44	0,0	36	0,0	45	2,2
49	0,0	37	5,4	50	2,0
31	0,0	23	0,0	34	0,0
32	0,0	29	0,0	33	0,0
156	0,0 ±0,0	125	1,6 ±1,1	162	1,2 ±0,9

Nr.	<i>M₂ vainiko forma (%)</i>										
	N	Σ6	Y5	+5	X5	Σ5	Y4	+4	X4	Σ4	Y3
1	17	0,0	0,0	0,0	10,8	11,8	5,9	58,8	23,5	88,2	0,0
2	33	0,0	3,1	3,1	6,3	15,2	0,0	59,4	28,1	84,8	0,0
3	20	0,0	0,0	5,0	5,0	10,0	5,9	58,8	23,5	88,2	0,0
4	13	0,0	7,7	0,0	0,0	7,7	7,7	61,5	15,4	84,6	7,7
5	83	0,0 ±0,0	2,4 ±1,7	2,4 ±1,7	6,0 ±2,6	12,0 ±3,6	2,4 ±1,7	61,0 ±5,4	24,4 ±4,7	86,7 ±3,7	1,2 ±1,2

27 lentelės tęsinys (IV)

Nr.	<i>M₂ 1 ir 2 end vieta (%)</i>		
	N	Lygiagreti eiga	D+T
1	5	60,0	40,0
2	10	40,0	60,0
3	9	22,2	77,8
4	7	100,0	0,0
5	31	51,6 ±9,0	48,4 ±9,0

redukcijos formos yra būdingos europidams, tačiau dabar kai kas mano [129], kad tai nėra rasinis požymis ir kad juo remiantis negalima skirti rytų ir vakarų odontologinių kamienų.

I² redukcijai Lietuvoje būdinga tai, kad šis požymis paplitęs be kokių nors dėšningumų. Konuso forma (2 balai) aptikta tik vienintelį kartą Rumšiškėse (68 lent.), o pradinė forma (1 balas) dažniausiai sutinkama Pietų Lietuvoje (27 lent.), tačiau požymio variacija visos Lietuvos mastu nepatikima.

Viršutinių kandžių lingvalinis paviršius gali būti įdubęs, su iškilusiais kraštais, būti vadinamosios kastuvo formos (III pav.). Ją pirmasis aprašė A. Hrdlička. Mūsų knygoje viršutinių medialinių (*I¹*) ir lateralinių (*I²*) kandžių lingvalinis paviršius įvertintas balais pagal A. Zubovą [98]: nulinis balas žymi lygų paviršių; 1 balas rodo, kad viename ar abiejuose paviršiaus kraštuose iškilęs vos lenktas emalio velenėlis; 2 balai — paviršiaus kraštus per visą vainiko ilgį riboja velenėlis; 3 balai — velenėliai labai ryškūs, dantis būdingo samtelinio kastuvo pavidalo.

Kandžių kastuvo forma yra vienas labiausiai patikrintų rasinių požymių. Ryškios *I¹* kastuvo formos mongolidų grupėse visada viršija 70%, tuo tarpu europidų ir negridų retai viršija 15%. Šis bruožas yra

27 lentelės tęsinys (III)

Nr.	<i>M₁ 2 med variantai (%)</i>				<i>M¹ 1 pa forma (%)</i>			
	N	II	III	fc	N	1	2	3
31	22,6	22,6	54,8	38	26,3	63,2	10,5	
31	22,6	12,9	64,5	42	35,7	59,5	4,8	
16	37,5	25,0	37,5	24	12,5	87,5	0,0	
25	32,0	16,0	52,0	37	43,2	54,1	2,7	
103	27,2 ±3,6	19,0 ±3,1	53,2 ±4,0	141	31,2 ±3,9	63,8 ±4,0	5,0 ±1,8	

paveldimas per *x* chromosomą [135, 191]. Tvirtą genetinę determinaciją liudija tas faktas, kad kastuvo formos kandžiai tiek sveikiems, tiek sergantiems Dauno liga žmonėms pasitaiko vienodai, 1—2% [136]. Taigi liga, sugebanti pakeisti veido morfogenezę, dantų struktūros nepaveikia. Šis požymis lytiniu dimorfizmu nepasižymi [157, 172].

Dažnesnė *I¹* kastuvo forma rodo rytų komponento priemaišą. Vakary odontologiniame kamiene ryškių šio bruožo formų pasitaiko retai, todėl rytų komponento įtakai susekti vartojama pradinė forma (1 balas).

Viduramžių Lietuvos kaimo gyventojų *I¹* kastuvo forma gana reta (27 lent.): ryški forma (2 balai) aptikta tik vieną kartą Rumšiškėse (68 lent.), o trijų balų iš viso nepasitaikė. Pradinė požymio fazė (1 balas) taip pat nedažna — vidurkis tesudaro 6,3%. Didžiausias 1 balo procentas nustatytas Pietų Lietuvoje. Bet ir jis yra mažas netgi Vidurio Europos odontologiniam tipui.

Lateralinių kandžių (*I²*) morfologija šiek tiek skiriasi nuo medialinių. Kaip ir daugelyje europidų populiacijų, tarp lietuvių kastuvo formos (*I²*) procentas žymiai didesnis, tačiau požymis išsidėstęs Lietuvos teritorijoje gana tolygiai: 1 balo kiek žymesnis gausumas Rytų Lietuvoje nesusijęs su 2 ir 3 balų didesniu gausumu, ir, atvirkščiai, didesnis ryškių formų procentas Pietų Lietuvoje nesisieja su didesniu pradinių formų procentu.

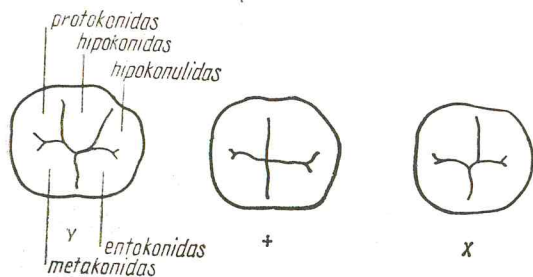
Viršutinių krūminių dantų forma yra gana svarbus etninės odontologijos bruožas. Paprastai vertinamas pirmojo (*M¹*) ir antrojo (*M²*) krūminių dantų hipokonuso distalinio gomurinio gumuro redukcijos laipsnis (IV pav.). Antra vertus, hipokonuso redukcijos diagnostinė vertė iki šiol dar nėra aiški, tik manoma [98, 129], kad šis požymis gali tarnauti „mažų“ rasių diferenciacijai. Daugelis autorių [73, 203] nurodo, kad jis nestabilus, laikui bėgant kinta, tačiau nepasižymi lytiniu dimorfizmu. Redukuoja daugiau *M²*, tuo tarpu *M¹* yra gana pastovus. Tai patvirtina ir Lietuvos kraniloginė medžiaga, kurioje *M¹* hipokonuso redukcijos ryškių formų (3+ ir 3) iš viso nebuvo aptikta,

o pradinių (4– balo) dažnumai taip pat nedideli (27 lent.). Mažiausi M^2 redukcijos tempai būdingi Rytų Lietuvai, todėl ten ir didžiausias procentas masyvių, keturgumburių dantų.

Karabelio gumburėlis — tai papildomas gumburėlis viršutinio pirmojo krūminio danties (M^1) gomuriniame paviršiuje (V ir VI pav.). Kai kurie autoriai [192, 219] jį laiko M^1 penktuoju gumburu, kiti [166] — labai progresyviu protokonuso dariniu. Įrodyta, kad Karabelio gumburėlis paveldimas monomeriniu autosominiu būdu, tačiau jis jautrus ir išorės veiksnių poveikiui [171]. Jis arba visiškai nepasižymi lytiniu dimorfizmu [162], arba kiek dažniau pasitaiko vyrams [167]. Dažniausiai jo aptinkama europidų (per 40%) ir retai — mongolidų grupėse. Manoma, kad Karabelio gumburėlis yra ypač vertingas, kai diferencijuojamos artimos etninės grupės, jo didelis dažnumas būdingas Vidurio Europos odontologiniam tipui, o ypač šiaurės europidams. Visas Pabaltijys išsiskiria labai dideliu Karabelio gumburėlio dažniu (iki 70%). Karabelio gumburėlis gana dažnas tarp Lietuvos kaimo gyventojų — vidurkis sudaro 48,2%. Taigi Lietuvos Karabelio gumburėlio procentas būdingas ir Latvijai, Estijai, idealiai atitinka Vidurio Europos odontologinį tipą.

Apatinių krūminių dantų forma svarbi etninei odontologijai dvejoja prasme — gumburų skaičiumi, protokonido ir entokonido variacijomis. Tipišką apatinį pirmąjį krūminį dantį (M_1) sudaro 5 gumburai, iš jų 3 vestibuliariniai. Gumburų antropologinės terminologijos anatomicinės reikšmės būtų tokios: protokonidas — mediovestibuliarinis gumburas, metakonidas — mediolingvalinis, hipokonidas — distovestibuliarinis, entokonidas — distolingvalinis ir hipokonulidas — distalinis gumburas. Gumburų išsidėstymas, kai nėra kontakto tarp protokonido ir entokonido, žymimas „Y“ (20 pav.) ir laikomas klasikine forma [213]. Kai tarp gumburų yra kontaktas, dedamas + ženklas, o nesant kontakto tarp metakonido ir hipokonido susidaro x forma. Tokiu būdu apatiniai krūminiai dantys esti Y, + arba x tipo. Tiek apatinio pirmojo (M_1), tiek antrojo (M_2) ir trečiojo (M_3) krūminių dantų būna įvairus gumburų skaičius ir simboliniai ženklai rašomi prieš danties gumburų skaičių, pavyzdžiui: Y6, +5, x4 ir t. t.

Įvairios šiuolaikinės rasės skiriasi M_1 , M_2 ir M_3 gumburų skaičiumi ir jų vainikų rašto tipu; tai ypač pasakytina apie M_2 ir M_3 . Didžiausią

20 pav. Apatinių krūminių dantų tarpgumburinių plyšių išsidėstymo variantai

diagnostinę vertę turi M_1 , nes jis mažiausiai redukuoja. Manoma [131], kad gumburų redukcija yra apatinio žandikaulio gracilizacijos rezultatas, nors yra duomenų [178], liudijančių apie didelį M_1 ir M_2 stabilumą. Sešiagumburiai M_1 būdingi mongolidams (per 30%) ir rečiausiai randami tarp europidų. Diagnostine prasme gana įdomi M_1+5 forma: jos, kaip ir apskritai 5-gumburių M_1 , dideli dažniai būdingi Vidurio Europos odontologiniam tipui. Keturgumburiai M_1 nėra būdingi Vidurio Europos odontologiniam tipui, todėl jų procentas tarp šiaurės europidų tinka diagnostiniam testui, kuriuo atskiriamas Vidurio Europos odontologinis tipas nuo Šiaurės gracilaus arba nustatoma jo įtaka. Pietų Europoje taip pat daug 4-gumburių M_1 (per 30%), dėl to dažnesnė Y4 forma. Taigi M_1 rašto variacijos įgalina išskirti to paties odontologinio tipo variantus.

Lietuvos kaime, kaip ir reikėjo tikėtis, M_1 dažniausiai penkiagumburis, ir dominuoja +5 forma (27 lent.). Tai būdinga Vidurio Europos tipui, pasižyminčiam mažu šio danties redukcijos laipsniu ir dažna + forma. Redukuotų 4-gumburių dantų procentas tarp lietuvių tiek pat mažas, kiek ir 6-gumburių. Nežymiai didesnis 6-gumburių M_1 gausumas Rytų ir Pietų Lietuvoje nesujęs su 4-gumburių didesniu gausumu, todėl nėra įmanoma tipo gracilizacijos tendencija.

Vertingiausias M_2 bruožas yra keturgumburių dantų gracilizacijos laipsnio procentas. Tipiškas M_2 yra sudarytas iš 4 gumburų, nėra distostylido; tai laikoma adaptacijos fenomenu [213]. 4-gumburiai M_2 dažniausiai aptinkami europidų grupėse (80–85% ir daugiau). Mongolidų grupėse, priešingai, gana dažnai aptinkamas M_2+5 tipas (per 60%).

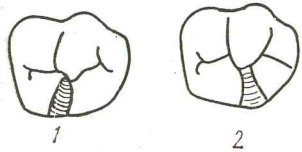
Viesiems XIV–XVII a. Lietuvos kaimo gyventojams būdingas didelis M_2 gracilizacijos laipsnis (27 lent.), o Pietų Lietuvoje jau aptikta ir Y3 forma, 5-gumburių M_2 dominuoja x5 forma, o rečiausias tipas +5. Tai būdinga europidų grupėms, o M_2 didelis gracilizacijos laipsnis būdingas Vakarų odontologiniam kamienui ir ypač šiaurės europidams.

Distalinė trigonido ketera susidaro M_1 kramtomajame paviršiuje (VII pav.) ir etninei odontologijai turi didelę diagnostinę vertę. Ji laikoma „rytų“ bruožu, nes mongolų grupėse jos dažnis apatiniame pirmajame krūminiam dantyje siekia 50%. Pastaruoju metu distalinė trigonido ketera imta vertinti ir kaip „pietryčių“ bruožą [129], nes maksimalūs jos dažniai nustatyti pietryčių Azijoje. Kaukaze šis bruožas pasklides netolygiai, vis retesnis Europos link. Šiaurės Europoje ypač retas. Vis dėlto ir šiame žemyne distalinė trigonido ketera — svarbus požymis. Jos kiek didesnis gausumas rodo pietų gracilaus odontologinio tipo įtaką.

Viduramžių Lietuvoje distalinės trigonido keteros iš viso neaptikta (27 lent.). Tai rodo, kad formuojantis lietuvių odontologiniam tipui nei „rytų“ kompleksas, nei pietų gracilus odontologinis tipas įtakos neturėjo.

Laužta metakonido raukšlė — filogeneziškai labai sena ir stabili apatinio pirmojo krūminio danties morfologinė ypatybė (VIII pav.),

kurios genų koncentracija mainosi vien dėl metisacijos. Ji labai būdinga mongolidams ir kartu su kastuvo formos I^1 bei nedideliu Karabelio gumburėlio gausumu sudaro „mongolidų dantų kompleksą“ [154]. Raukšlė tarp mongolidų beveik visada didesnė kaip 30%, o dar dažniau (per 50%) ji aptinkama pieninio apatinio antrojo krūminio danties kramtomajame paviršiuje. Europidams šis požymis nebūdingas, tačiau, būdamas pagrindiniu „rytų“ rodikliu, jis yra vienas jaut-

21 pav. Papildomo vidinio viduriniojo gumburėlio du tipai: 1 — metakonido dalis, 2 — entokonido dalis

riausių indikatorių, diferencijuojant šiaurės gracilų, arba „suomių“, ir Vidurio Europos tipus. Skirtingai nuo distalinės trigonido keteros, laužta metakonido raukšlė į Europą iš rytų pateko „šiaurės kanalu“ [99], todėl požymio didesnė koncentracija būdinga ugrofinų grupėms.

Viduramžių Lietuvos odontologiniai duomenys rodo labai mažą požymio koncentraciją (27 lent.): jo aptikti tik 2 atvejai Vakarų Lietuvoje — Arglaičiuose ir Pribitkoje (68 lent.). Tokia požymio koncentracija yra labai maža Vidurio Europos tipui.

Papildomas vidinis vidurinis gumburėlis (*tuberculum accessorium mediale internum*, arba *t.a.m.i.*) būna M_1 kramtomajame paviršiuje (21 pav.). Tai labai senas, stabilus darinys, smarkiai varijuojantis įvairiose rasinėse grupėse. Jis nebūdingas Vakarų odontologiniam kamienui: tarp europidų mažesnis nei 15%, o negrų — 25%. Požymis padeda atskirti Vidurio Europos ir Šiaurės gracilų tipus. Populiacijoms, priklausančioms šiaurės graciliajam tipui, būdinga apatinių krūminių dantų, ypač M_1 , gracilizacija. Taigi kuo daugiau 4-gumburių M_1 , tuo mažiau *t.a.m.i.*

Lietuviams *t.a.m.i.* yra netipiškas, nes šio bruožo teaptikti tik 2 atvejai: vienas rytinėje (Tulpiakiemyje), kitas vakarinėje (Želakiuose) Lietuvos dalyse (68 lent.). Taigi pagal jo dažnį lietuviai yra tipiški vakarų odontologinio kamieno atstovai.

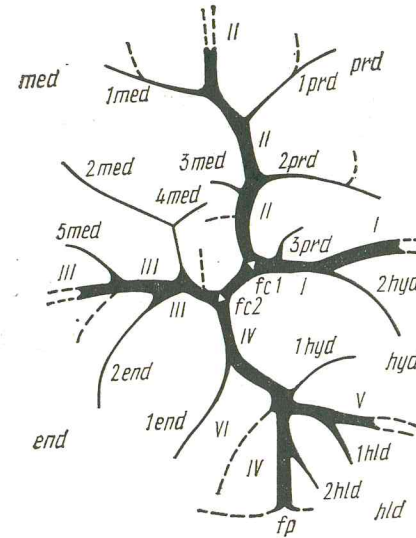
6.2.3. Kaimo gyventojų odontoglifika

Odontoglifika — tai nauja etninės odontologijos šaka, tyrinėjanti krūminių dantų kramtomą paviršiaus mikroreljefą [99]. Tas paviršius išvagotas sudėtingo vagelių rašto (22 ir 23 pav.), kuris yra labai pastovus, o varijuoja tik atskiros detalės. Vagelių skaičiui, padėčiai ir formai būdingi tam tikri dėsningumai, kurie susekami net generalizuotos emalio hipoplazijos atvejais, kai visas paviršius esti sudar-

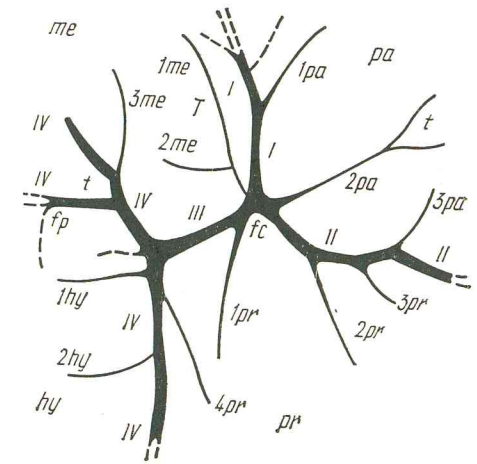
Dantų vainiko vagos būna dvejopos: a) tarpgumburinės vagos, arba plyšiai, gana giliai perskiriantys gumburus (žymimi romėniškais

skaičiais — I, II, III) ir b) gumburinės vagos, išsidėsčiusios ant gumburų (žymimos arabiškais skaičiais su gumburo simboliais — 2med, 3pa, 2pa, 1end).

Apatinio pirmojo krūminio danties (M_1) metakonido antrosios vagos (2med) vieta — vienas svarbiausių odontoglifinių požymių (24 pav.), padedantis atskirti rytų ir vakarų odontologinius kamienus. Tai ypač pasakytina apie II variantą, t. y. 2med jungimąsi su II tarpgum-

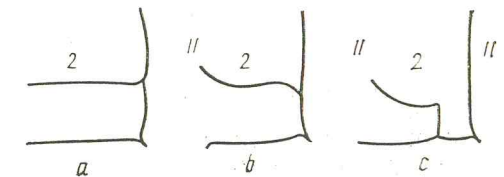

22 pav. Apatinio krūminio danties kramtomą paviršiaus vagelių išsidėstymas: med — metakonidas, end — entokonidas, hld — hipokonulidas, hyd — hipokonusas, prd — protokonidas

23 pav. Viršutinio krūminio danties kramtomą paviršiaus vagelių išsidėstymas: me — metakonusas, hy — hipokonusas, pr — protokonusas, pa — parakonusas

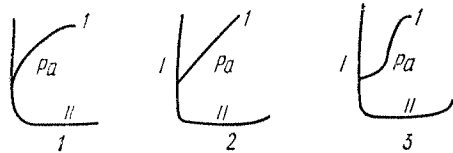
burine vaga. Atvejai, kai 2med siekia centrinę duobelę (*foramen centrale* — fc) arba III vagą, morfologiškai yra artimi vienas kitam ir gali būti priešpriešinami antram variantui. 2med (II) nebūdingas rytų odontologiniam tipui. Pavyzdžiui, tarp mongolų šio bruožo nustatyta 2,5–5,0% [100]. Jis tiek pat retas mišriose populiacijose, turinčiose mongolidinio komponento. Tarp europidų 2med (II) paprastai siekia 30–40%. 2med (II) gali pasitarnauti diferencijuojant vakarų odon-

24 pav. Apatinio pirmojo krūminio danties metakonido II vagos variantai

tologinio kamieno Vidurio Europos, Pietų ir Šiaurės tipus. Į pietus *2med* (II) retesnis, į šiaurę — dažnesnis.

XIV—XVIII a. lietuviai (27 lent.) pasižymi gana negausiu *2med* (II), retokai pasitaikančiu *2med* (III) variantu ir archaiško *2med* (*fc*) varianto dominavimu. M_1 *2med* (II) dažniai yra per maži šiaurės europidams, tačiau pietų komponento įtakos įtarti negalima, nes šis požymis turi tendenciją kisti epochiškai [74].

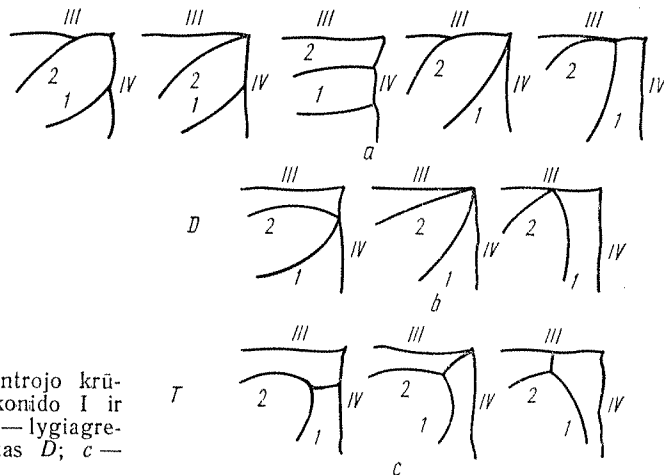

25 pav. Viršutinio pirmojo krūminio danties parakonuso I vagos variantai (1, 2 ir 3 tipai)

Viršutinio pirmojo krūminio danties (M_1) parakonuso pirmosios vagos (*1pa*) forma — taip pat vertingas bruožas, ypač jos III variantas, vadinamoji „S“, arba į lyrą panaši, forma (25 pav.), kuri susidaro tada, kai dėl ketvirtos parakonuso vagos (*4pa*) pirmoji (*1pa*) išlinkusi į mediolingvalinę pusę. Lyros forma yra būdinga mongolidams (73,7%), o nebūdinga — europidams (8,0—14,0%).

Lietuvoje šis požymis nedažnas (27 lent.). Jo didesnis tankumas Rytų Lietuvoje neišėina nei už Vakarų kamieno, nei Vidurio Europos tipo ribų, tačiau Lietuvos mastu tokia jo koncentracija yra didoka.

Apatinio antrojo krūminio danties (M_2) entokonido pirmosios ir antrosios vagos (I ir *2end*) variantai taip pat priklauso odontoglifikai. Vagos gali būti išsidėčiusios lygiagrečiai arba sudaryti kampą (26 pav.). Jeigu I ir *2end* vagų bendras lietimosi taškas liečia tarpgumburinę vagą, tai toks išsidėstymas vadinamas diradiusu (*D*).

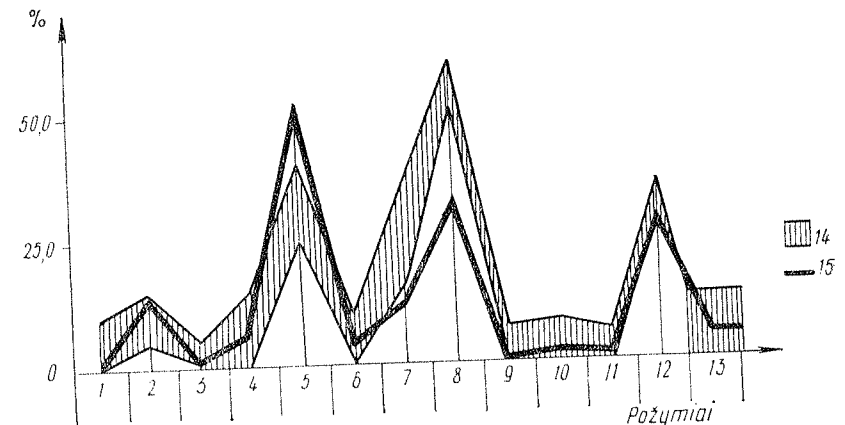
26 pav. Apatinio antrojo krūminio danties entokonido I ir II vagų variantai: a — lygiagrečiai eiga, b — variantas D; c — variantas T

Jeigu I ir *2end* lietimosi tašką su tarpgumburine vaga sieja I ir *2end* bendra vagelė, tai toks išsidėstymas vadinamas triradiusu (*T*). Svarbūs I ir *2end* vagų lygiagretumo atvejai ir diradiusų ir triradiusų derinio (*D+T*) dažnumas. Diradiusų ir triradiusų derinys yra labai būdingas europidams (daugiau negu 50%), o lygiagretumas — mongolidams (apie 82,5%).

Sprendžiant iš *D+T* (27 lent.), Lietuvos kaimo gyventojai yra tipiškai europidai, vis dėlto sunku paaiškinti lygiagretumo atvejus Pietų Lietuvoje. Kol kas daryti bent kiek rimtesnių išvadų negalima dėl dviejų priežasčių: dantų ištirta gana nedaug, be to, šis požymis epochiniu aspektu nėra stabilus [74].

6.2.4. Kaimo gyventojų odontologinis tipas

XIV—XVIII a. Lietuvos kaimo gyventojai priklauso Vidurio Europos odontologiniam tipui. Apie tai liudija mezodontiškumas, maži 4-gumburių M_1 , laužtos metakonido raukšlės, kastuvo formos I^1 , 6-gumburių M_1 , kraudingo, *t.a.m.i.* dažnumai; vidutiniai M^2 emalio tarpšakninio nutekėjimo, 5-gumburių M_2 , diastemos, I^2 redukcijos I balo dažnumai ir dideli M_1 vainiko formos +5 dažnumai. Vakarų komplekso „grynumas“ pasireiškia tuo, kad nėra distalinė trigonido keteteros, o laužta metakonido raukšlė, M^1 parakonuso pirmosios vagos trečiasis tipas ir kastuvo formos I^1 pasitaiko labai retai. Lietuvos kaimo gyventojai pagrindinių odontologinių požymių procentais (27 pav.) be-

27 pav. XIV—XVIII a. kaimo gyventojų odontologinis tipas. Ordinačių ašyje — odontologinių požymių dažniai, abscisių — požymiai: 1 — kraudingas, 2 — I^2 redukcijos I balas, 3 — I^2 redukcijos (2+3) balai, 4 — I^1 kastuvo forma (1 balas), 5 — M_1 vainiko forma +5, 6 — keturgumburiai M_1 , 7 — penkiagumburiai M_2 , 8 — M^2 hipokonuso redukcija (3+ ir 3 balų suma), 9 — distalinė trigonido ketetera, 10 — laužta metakonido raukšlė, 11 — *t.a.m.i.*, 12 — M_1 metakonido II vagos II variantas, 13 — M^1 parakonuso I vagos 3 tipas, 14 — Vidurio Europos odontologinis tipas, 15 — XIV—XVIII a. Lietuvos kaimo gyventojų odontologinis tipas

28 lentelė. XIV—XVIII a. kaimo gyventojų odontologinių požymių tarpgrupinis kintamumas (Vieno faktoriaus dispersinės analizės rezultatai, kai $k=4$)

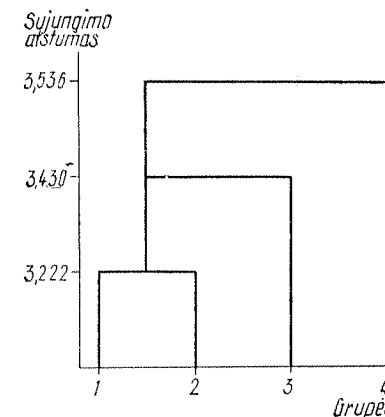
Nr.	Požymis	N	min—max	η^2 (%)	F
1	Diastema	483	5,6—9,1	1,30	0,2
2	Kraudingas	736	0,0—0,6	0,16	0,1
3	I^2 redukcijos 1 balas	410	10,4—19,5	2,61	0,3*
4	I^2 redukcijos 2+3 balai	410	0,0—1,2	0,95	0,1
5	I^1 kastuvo formos 1 balas	363	4,7—12,1	7,50	0,5*
6	I^1 kastuvo formos 2+3 balai	363	0,0—1,2	0,91	0,1
7	I^2 kastuvo formos 1 balas	364	16,1—21,0	2,21	0,2
8	I^2 kastuvo formos 2+3 balai	364	5,0—7,1	0,70	0,1
9	M^1 forma 4	325	94,2—100,0	0,88	0,1
10	M^1 forma 4—	325	0,0—5,8	1,22	0,1
11	M^2 forma 4	193	4,1—22,6	1,88	0,3*
12	M^2 forma 4—	193	47,4—61,3	0,56	0,4*
13	M^2 forma 3	193	0,0—6,1	0,37	0,1
14	M^2 forma 3+ ir 3	193	16,1—37,2	1,38	0,3*
15	Distalinė trigonido ketera	156	0,00	0,00	0,0
16	Laužta metakonido raukšlė	125	0,0—5,4	4,04	0,1
17	T. a. m. i.	162	0,0—2,2	1,97	0,1
18	6-gumburis M_1	151	0,0—5,7	2,23	0,1
19	5-gumburis M_1	151	85,7—100,0	3,15	0,1
20	M_1 vainiko +5 forma	151	42,9—57,5	1,57	0,1
21	4-gumburis M_1	151	0,0—8,6	1,82	0,1
22	5-gumburis M_2	83	7,7—15,2	2,05	0,0
23	4-gumburis M_2	83	84,6—88,2	1,91	0,0
24	M_1 2 med (II)	103	22,6—37,5	1,85	0,0
25	M_1 2 med (III)	103	12,9—25,0	2,00	0,0
26	M_1 2 med (fc)	103	37,5—64,5	2,87	0,1
27	M^1 1 pa 1 forma	141	12,5—43,2	6,41	0,2*
28	M^1 1 pa 2 forma	141	54,1—87,5	2,81	0,1
29	M^1 1 pa 3 forma	141	0,0—10,5	6,02	0,2*
30	M^2 tarpšakinis emalio nutekėjimas (4 balai)	429	8,1—18,4	1,14	0,3*
31	M^2 tarpšakinis emalio nutekėjimas (5 balai)	429	4,3—6,5	0,73	0,2
32	M^2 tarpšakinis emalio nutekėjimas (5+6 balai)	429	4,6—9,7	0,80	0,2

* labiausiai varijuojantys požymiai

veik idealiai atitinka Vidurio Europos tipą. Šiek tiek silpnesnė M^2 hipokonuso redukcija paaiškinama tuo, kad požymis nestabilus, net Lietuvos medžiagoje užfiksuotas gana žymus jo kitimas [73]. Antra vertus, didesnis M_1 vainiko +5 formos procentas yra labai būdingas kaip tik Vidurio Europos tipo atstovams.

Lietuvos kaimo gyventojų odontologinis tipas labai homogeniškas (27 lent.). Nežymiai didesnis I^1 kastuvo formos 1 balo ir 6-gumburių M_1 dažnumas Pietų Lietuvoje nesusijęs su M_1 laužtos metakonido raukšlės ir 4-gumburių M_1 kiek didesniu dažnumu. Todėl manyti apie šiaurės gracilaus tipo įtaką Pietų Lietuvoje nėra pagrindo. Taip pat nėra požymių derinio, būdingo ir pietų graciliam tipui, būtent — ne-

žymiai mažesnis M_1 2med (II) dažnumas nesusijęs su distalinės trigonido keteros ir 4-gumburių M_1 kiek didesniu dažnumu. Vis dėlto Rytų Lietuvoje šiek tiek per daug M^1 1pa 3 formos ir 6-gumburių M_1 . Be abejo, apie rytų komponento įtaką samprotauti sunkoka, nes minėti požymiai procentais atitinka netgi Vidurio Europos tipą. Apie rytų komponento įtaką Rytų Lietuvoje galima kalbėti tik Lietuvos mastu. Tuo labiau, kad pirmo tūkstantmečio Lietuvoje, rytų aukštaičių areale

28 pav. Sustambintų kaimo grupių klasifikacija pagal odontologinius požymius (VDM klasterizacijos dendrograma): 1 — Vakarų Lietuva, 2 — Pietų Lietuva, 3 — Vidurio Lietuva, 4 — Rytų Lietuva

mūsų buvo aptiktą didesnę Rytų odontologinio komplekso įtaką: retesnis M^1 Karabelio gumburėlis, dažnesni kastuvo formos kandžiai, dažnesnis M^1 1pa 3 formos ir M_1 2med (III); 2med (II) iš viso nebuvo aptikta [187]. Rytų komplekso pėdsakai atsirado greičiausiai dėl to, kad I tūkstantmetyje iš rytų atplūdo ten gyvenusių baltų gentys. Tai buvo tartum Tautų kraustymosi periodo Europoje tolimas atgarsis. Tas faktas, kad iš esmės nepasikeitė Vidurio Europos tipas, o tik aptinkama gana nežymi rytų komponento įtaka, rodo, kad ši įtaka buvo giminingų genčių.

Kaimo gyventojų geografinei diferenciacijai įvertinti buvo atlikta vieno faktoriaus dispersinė analizė (28 lent.), pagal labiausiai varijuojančius požymius apskaičiuoti VDM ir atliktą jų matricos klasterinę analizę. Patikimai nevarijuoja nei vienas požymis ir galima kalbėti tik apie Fišerio kriterijaus didžiausias reikšmes. Jas turi šie 8 požymiai: I^2 redukcijos 1 balas, I^1 kastuvo formos 1 balas, M^2 hipokonuso redukcijos 4,4-balai ir (3+ ir 3) balų suma, M^1 1pa 1 ir 3 tipai ir M^2 emalio tarpšakinio nutekėjimo 4 balai. Tai rodo, kad teritorinės grupės tarpusavyje yra labai artimos. Klasterinė analizė parodė (28 pav.), kad labiausiai artimos, beveik identiškos yra Vakarų ir Pietų Lietuvos grupės, sudarančios vieną klasterį. Nedaug nuo jo nutolusi Vidurio Lietuvos, o šiek tiek daugiau — Rytų Lietuvos grupė. Serijų homogeniškumą patvirtina ir mažas atstumas tarp kraštinių grupių (0,314). Nepaisant Rytų Lietuvoje 6-gumburių M_1 ir M^1 1pa 3 formos kiek didesnių dažnių, toks minimalus atstumas tarp kraštinių tiek geografine, tiek klasterio grupių prasme rodo šių grupių didelį artimumą.

Kartu Lietuvos medžiagoje atsispindi ir didelė odontologinių požymių — 6-gumburių M_1 ir M^1 Ipa 3 tipo taksonominė vertė.

Iš viso to galima padaryti išvadą, kad feodalizmo laikotarpiu Lietuvoje vyko gana intensyvi antropologinė konsolidacija, kuri buvo susijusi su valstybės susidarymu, todėl XIV—XVIII a. Lietuvos kaimo gyventojų odontologinis tipas toks monolitiškas.

6.2.5. Vilniečių dantų morfologinės ypatybės

Viduramžių vilniečių odontologinės ypatybės iš esmės labai panašios į kaimo gyventojų, tačiau yra ir kai kurių skirtumų, kurie turi etnogenetinę prasmę.

M^2 tarpšakinis emalio nutekėjimas Vilniaus mieste buvo vidutinio dažnumo (29 lent.). Tai liečia ir pradines (4 balų), ir ryškias (5 ir 6 balų) formas.

29 lentelė. Viduramžių vilniečių viršutinio antrojo krūminio danties tarpšakinis emalio nutekėjimas (%)

Nr.	Serija	N	Emalio nutekėjimas balais				
			Nėra	4	5	6	5+6*
1	Latako gatvė	40	85,0	5,0	10,0	0,0	10,0
2	Z. Sierakausko gatvė	194	82,0	9,3	8,2	0,5	8,8
3	J. Jasinskio gatvė (dab. P. Cvirkos)	136	80,1	8,8	9,6	1,5	11,0
4	Pranciškonų bažn.	90	74,4	14,4	10,0	1,1	11,1
5	Rinktinė Vilniaus serija	95	71,6	14,7	11,6	2,1	13,7
6	Jungtinė Vilniaus serija	555	78,7±1,7	10,6±1,3	9,5±1,2	1,1±0,4	10,6±1,3

* Vilniaus kraniologinėje medžiagoje 7 ir 8 balų nebuvo aptikta

30 lentelė. Viduramžių vilniečių odontoskopija ir odontoglifika

Nr.	Serija	Diastema		Kraudingas		I^2 redukcija ba	
		N	%	N	%	N	0
1	Latako g.	17	5,9	56	0,0	18	83,3
2	Z. Sierakausko g.	138	3,6	236	0,0	21	85,7
3	J. Jasinskio g. (dab. P. Cvirkos)	79	2,5	297	0,0	4	50,0
4	Pranciškonų bažn.	96	3,1	166	0,0	1	100,0
5	Rinktinė serija	100	2,0	194	0,5	3	100,0
6	Jungtinė serija	430	3,0±0,8	949	0,1±0,1	47	83,0±5,5

Visose Vilniaus serijose aptikti gana nedideli diastemos dažnumai (30 lent.). Apskritai šis požymis nebuvo tipiškas Vilniaus gyventojams. Tas pats pasakytina ir apie kraudingą — jo iš viso pasitaikė tik vienintelis atvejis.

Pradinis I^2 redukcijos balas varijuoja nuo nulinių reikšmių (gana stambiose Pranciškonų bažnyčios bei rinktinėje serijose) ir vidutinių dažnių (Latako ir Z. Sierakausko g. serijose) iki labai didelių (J. Jasinskio g. serijoje, 30 lent.). Nors jungtinės serijos šio požymio procentą reikia laikyti vidutiniu, J. Jasinskio g. serijos šis procentas didesnis nei Vidurio Europos tipo, be to, serijoje visiškai neaptikta ryškių redukcijos formų. Beje, jos apskritai nebūdingos Vilniaus gyventojams.

Negalima neatkreipti dėmesio į gana didelį I^1 kastuvo formos 1 balo dažnį. Toks, kaip kaime, aptiktas tik Latako g. kapinyne, o visose kitose serijose jis daug didesnis, todėl požymio koncentracija jungtinėje serijoje siekia net 27,8%. Antra vertus, ryškių kastuvo formos kandžių nepasitaikė. Taigi galima kalbėti apie labai nežymių rytų komponento įtaką, palyginti su bendralaikiais Lietuvos kaimo gyventojais. Kastuvo formos I^2 kraniologinėse serijose būna daugiau, taigi ir vilniečių šis požymis dažnesnis. Tik nepasitaikė nė vieno 3 balų atvejo.

Vilniečių M^1 atitinka klasikinę, 4-gumburę formą (30 lent.), o M^2 redukcija vidutinio laipsnio. Vis dėlto pažymėtina gana didelė požymio variacija — nuo nežymiai mažesnių dažnių J. Jasinskio ir Latako g. iki ryškios redukcijos Z. Sierakausko g. serijoje. Tarp Vilniaus gyventojų Karabelio gumburėlis aptinkamas vidutiniu dažnumu, o Latako g. netgi retai. Tipiškomis pagal Karabelio gumburėlio išsidėstymą reikėtų laikyti Z. Sierakausko ir J. Jasinskio g. serijas: dažniai būdingi Vidurio Europos tipo šiaurės europidams. Pagal apatinių krūminių dantų vainiko formą kokių nors netikėtumų Vilniuje neaptikta. (Rastas tik vienintelis 6-gumburis M_1 .) Tas pats pasakytina ir apie 4-gumburius M_1 . Taigi Latako gatvės serijoje, kurioje aptiktas tik vienas 6-gumburis M_1 , šiam požymiui būdinga labai didelė kon-

lais (%)			Kastuvo formos I^1 balais (%)				
2	3	2+3	N	1	2	3	2+3
0,0	0,0	0,0	15	6,7	0,0	0,0	0,0
0,0	0,0	0,0	16	37,5	0,0	0,0	0,0
0,0	0,0	0,0	4	50,0	0,0	0,0	0,0
0,0	0,0	0,0	—	—	—	—	—
0,0	0,0	0,0	1	100,0	0,0	0,0	0,0
0,0±0,0	0,0±0,0	0,0±0,0	36	27,8±7,5	0,0±0,0	0,0±0,0	0,0±0,0

30 lentelės tęsinys (I)

Nr.	Kastuvo formos I ² balais (%)					M ¹ tū	
	N	1	2	3	2+3	N	4
1	16	43,8	0,0	0,0	0,0	20	100,0
2	16	62,5	6,3	0,0	6,3	140	98,6
3	4	50,0	0,0	0,0	0,0	90	100,0
4	2	50,0	0,0	0,0	0,0	67	100,0
5	3	33,3	0,0	0,0	0,0	81	98,8
6	41	51,2±7,8	2,4±2,4	0,0±0,0	2,4±2,4	398	99,2±0,4

Nr.	M ¹ Karabelio gumburėlis balais (%)							
	N	0	1	2	3	4	5	2-5
1	10	60,0	20,0	10,0	0,0	10,0	0,0	20,0
2	11	27,3	18,2	18,2	36,4	0,0	0,0	54,5
3	19	47,4	0,0	21,1	21,1	0,0	10,5	52,6
4	14	35,7	35,7	14,3	7,1	0,0	7,1	28,6
5	36	41,7	22,2	19,4	11,1	0,0	5,6	36,1
6	90	42,2±5,2	18,9±4,1	17,8±4,0	14,4±3,7	5,6±1,1	5,6±2,4	38,9±5,1

Nr.	M ₁ vainiko forma (%)						
	N	Σ6	Y5	+5	X5	Σ5	Y4
1	13	7,7	33,3	50,0	0,0	84,6	8,3
2	8	0,0	66,6	33,3	0,0	100,0	0,0
3	3	0,0	66,6	33,3	0,0	100,0	0,0
4	—	—	—	—	—	—	—
5	—	—	—	—	—	—	—
6	24	4,2±4,1	36,8±9,8	52,6±10,2	0,0±0,0	91,7±5,6	5,5±4,6

30 lentelės pabaiga

Nr.	M ₁ 2 med variantai (%)				M ¹ I pa forma (%)				M ₂ 1 ir 2 end vieta (%)		
	N	II	III	fc	N	1	2	3	N	Lygia-greti eiga	D+T
1	8	25,0	37,5	37,5	9	44,4	55,6	0,0	2	50,0	50,0
2	—	—	—	—	3	33,3	66,0	0,0	—	—	—
3	2	0,0	0,0	100,0	10	60,0	30,0	10,0	—	—	—
4	—	—	—	—	11	45,5	54,5	0,0	—	—	—

pas (%)	M ² tipas (%)						
	4-	2+ ir 3	N	4	4-	3+	3
0,0	0,0	14	14,3	64,3	21,4	0,0	21,4
0,7	0,7	134	13,4	49,3	31,3	6,0	37,3
0,0	0,0	90	22,2	56,7	20,0	1,1	21,1
0,0	0,0	63	15,9	52,4	25,4	6,3	31,7
1,2	0,0	77	16,9	51,9	28,6	2,6	31,2
0,5±0,4	0,3±0,3	378	16,7±1,9	52,6±2,6	26,7±2,3	4,0±1,0	30,7±2,4

30 lentelės tęsinys (II)

Nr.	M ₂ vainiko forma (%)						
	N	Σ6	Σ5	Y4	+4	X4	Σ4
6	0,0	0,0	0,0	66,7	33,3	100,0	0,0
2	0,0	0,0	—	—	—	100,0	0,0
1	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	100,0	0,0
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
9	0,0±0,0	0,0±0,0	0,0±0,0	57,1±±16,5	42,9±±16,5	100,0±±0,0	0,0±±0,0

30 lentelės tęsinys (III)

+4	X4	Σ4	Distalinė trigonido ketera		Laužta metakonido raukšlė		T. a. m. i.	
			N	%	N	%	N	%
0,0	0,0	7,7	14	0,0	11	0,0	14	7,1
0,0	0,0	0,0	2	0,0	2	0,0	59	6,8
0,0	0,0	0,0	3	0,0	3	0,0	22	4,5
—	—	—	—	—	—	—	2	0,0
—	—	—	—	—	—	—	5	0,0
0,0±0,0	0,0±0,0	4,2±4,1	19	0,0±0,0	16	0,0±0,0	102	5,9±2,3

30 lentelės pabaiga

Nr.	M ₁ 2 med variantai (%)				M ¹ I pa forma (%)				M ₂ 1 ir 2 end vieta (%)		
	N	II	III	fc	N	1	2	3	N	Lygia-greti eiga	D+T
5	—	—	—	—	7	57,1	42,9	0,0	—	—	—
6	10	20,0±±12,6	30,0±±14,5	50,0±±15,8	40	50,0±±7,9	47,5±±7,9	2,5±±2,5	2	50,0±±35,4	50,0±±35,4

centracija, o to negalima pasakyti apie šios serijos 4-gumburių M_1 koncentraciją ir kartu apie tipo gracilizaciją. Tuo labiau, kad Latako gatvės serijoje dominuoja $M_1 +5$ forma — svarbus Vidurio Europos tipo rodiklis. O Z. Sierakausko ir J. Jasinskio gatvių serijose dominuoja archaiška M_1 vainiko Y5 forma, kuri nėra būdinga bendralaikiams kaimo gyventojams.

Vilniečių M_2 būdinga labai didelė redukcija (4-gumburiai sudaro 100,0%). Tai būdinga šiaurės europidams.

Įdomu tai, kad tarp vilniečių visiškai nebuvo aptikta laužtos metakonido raukšlės ir distalinės trigonido keteros, o *t.a.m.i.* pasitaikė gana dažnai. Ypač tai liečia Latako ir Z. Sierakausko g. serijas. *T.a.m.i.* nėra tipiškas vakarų odontologinio kamieno bruožas, tačiau vilniečiai pagal vidutinę požymio koncentraciją visiškai atitinka europidų grupes. Ar gali didesnė požymio koncentracija rodyti pietų gracilaus tipo įtaką, — pasakyti gana sunku, nors *2med* (II) M_1 gana reti. Tai lyg ir antras pietų gracilaus tipo rodiklis. Tačiau jungtinėje Vilniaus serijoje dominuoja $M_1 2med$ (*fc*) tipas, kuris būdingas ir kaimo gyventojams. Gana įdomiai tarp Vilniaus gyventojų varijuoja $M_1 2med$ (III). Šis požymis labai dažnas jungtinėje Vilniaus, dar dažnesnis Latako gatvės serijoje. O laužtos metakonido raukšlės, visada susijusios su šia $M_1 2med$ forma, iš viso diagnozuota nebuvo.

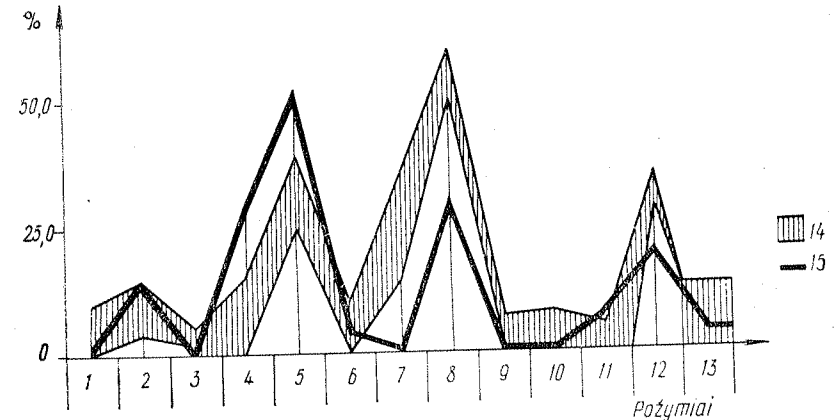
Tik vieną kartą rastas bruožas, kuris labai tipiškas Rytų odontologiniam kamienui — $M^1 1pa 3$ forma. Todėl jungtinėje serijoje dominuoja *1pa 1* (50,0%) ir *1pa 2* formos (47,5%). Tik dviejuose M_2 buvo galima nustatyti entokonido 1 ir 2 vagų vietą — aptiktas lygiagretumas ir *D+T* variantas.

6.2.6. Vilniečių odontologinis kompleksas ir jo vieta bendralaikėje Lietuvos kaimo medžiagoje

Sprendžiant iš jungtinės serijos duomenų (30 lent.), Vilniaus gyventojai priklauso Vidurio Europos odontologiniam tipui, nes visai nerasta laužtos metakonido raukšlės, distalinės trigonido keteros, kastuvo formos $I^1 2$ ir 3 balų; rasti maži kraudingo, 6-gumburių ir 4-gumburių M_1 , $M^1 1pa 3$ formos, diastemos procentai, vidutiniai I^2 redukcijos 1 balo, M^2 hipokonuso redukcijos (3+ ir 3), Karabelio gumburėlio, M^2 tarpšakninio emalio nutekėjimo (4 ir 5+6 balų) dažnumai, didelė $M_1 +5$ formos ir 4-gumburių M_2 koncentracija. Reikia pripažinti, kad Vidurio Europos tipui būdingas beveik maksimalus I^1 kastuvo formos 1 balo procentas. Lietuvos kaimo gyventojams jis visai netipiškas. Neįprastai maža ir $M_1 2med$ (II) koncentracija. Ji rodytų pietų komponento įtaką, turint galvoje dažnoką *t.a.m.i.* ir retoką Karabelio gumburėlį. Tačiau distalinės trigonido keteros ir labai redukuotų I^2 nebuvimas, maži 4-gumburių M_1 dažniai verčia abejoti šia įtaka, o didelis I^1 kastuvo formos 1 balo dažnis jai netgi prieštarauja.

Šie nukrypimai nuo Vidurio Europos tipo standartų gana akivaizdūs ir grafike (29 pav.). Aiškiai per daug I^1 kastuvo formos 1 balo ir $M_1 +5$ formos, tačiau pastarasis bruožas ypač būdingas Vidurio Eu-

ropos tipui, o jo didesnį dažnį matėme ir Lietuvos kaime. Vidurio Europos tipo maksimalią ribą vilniečiai peržengia pagal *t.a.m.i.*, o nesiekia minimaliųjų pagal $M_1 2 med$ (II). Tačiau šie nukrypimai nėra dideli, nesudaro kompleksų ir todėl neparodo ryškesnės kito tipo įtakos. Nei atskirose serijose, nei jungtinėje medžiagoje nežymu ne tik pietų, bet ir šiaurės gracilaus tipo arba rytų komponento žymesnės įtakos. Antra vertus, beveik kiekvienoje serijoje pasitaiko kai kurių

29 pav. Viduramžių vilniečių odontologinis tipas. Ordinačių ašyje — odontologinių požymių dažniai, absčių ašyje — požymiai: 1 — kraudingas, 2 — I^2 redukcijos 1 balas, 3 — I^2 redukcijos (2+3) balai, 4 — I^1 kastuvo forma (1 balas), 5 — M_1 vainiko forma +5, 6 — keturgumburiai M_1 , 7 — penkiagumburiai M_2 , 8 — M^2 hipokonuso redukcija (3+ ir 3 balų suma), 9 — distalinė trigonido ketera, 10 — laužta metakonido raukšlė, 11 — *t.a.m.i.*, 12 — M_1 metakonido II vagos II variantas, 13 — M^1 parakonuso I vagos 3 tipas, 14 — Vidurio Europos odontologinis tipas, 15 — XIV—XVIII a. vilniečių odontologinis tipas

pavienių požymių maksimalių reikšmių, būdingų kitiems odontologiniams tipams. Antai J. Jasinskio g. serijoje labai daug I^2 redukcijos 1 balo visiškai nesant 2+3, daug I^1 kastuvo formos 1 balo. Tai rodytų šiaurės gracilaus tipo įtaką, tačiau ja tenka abejoti, nes nėra būdingų požymių — laužtos metakonido raukšlės, kraudingo, 4-gumburių M_1 , $M_1 2 med$ (II). Latako g. gana daug 6-gumburių M_1 ir mažai Karabelio gumburėlio. Tai rodytų rytų kompleksu įtaką, bet šiai prielaidai prieštarautų ypač mažas I^1 kastuvo formos 1 balo procentas, taip pat laužtos metakonido raukšlės, trigonido distalinės keteros ir labai subtilaus indikatoriaus — $M^1 1pa 3$ formos — nebuvimas.

Taigi vilniečiai Vidurio Europos tipo neatitiko taip „grynai“ kaip Lietuvos kaimiečiai. Yra pagrindo įtarti kitų tipų inkluzus, kurie sąlygojo kai kuriuos Vidurio Europos tipui svetimus požymius. Vilniečių tipui „svetimi“ odontologiniai požymiai reti. Tai ypač akivaizdu atskirose kraniologinėse serijose (vienas 6-gumburis M_1 , vienas — $M^1 1pa 3$ tipo). Antra vertus, kai kurie požymiai, kurie kaime aptinkami gana retai, Vilniui lyg ir būdingi, pavyzdžiui, I^1 kastuvo formos 1 ba-

31 lentelė. Odontologinių požymių tarpgrupinis kintamumas (vieno faktoriaus

Nr.	Požymis	XIV–XVIII a. Lietuvos kaimo ir	
		N	min–max
1	Diastema	913	3,0–9,1
2	Kraudingas	1685	0,0–0,6
3	I ² redukcijos 1 balas	457	10,4–19,5
4	I ² redukcijos 2 balas	457	0,0–1,2
5	I ² redukcijos 3 balas	457	0,0
6	I ¹ kastuvo formos 1 balas	399	4,7–27,8
7	I ¹ kastuvo formos 2+3 balai	399	0,0–1,2
8	I ² kastuvo formos 1 balas	405	16,1–51,2
9	I ² kastuvo formos 2+3 balai	405	2,4–7,1
10	M ² forma 4	571	4,1–22,6
11	M ² forma 4–	571	47,4–61,3
12	M ² forma (3+ ir 3)	571	16,1–37,2
13	6-gumburis M ₁	175	0,0–5,7
14	5-gumburis M ₁	175	85,7–100,0
15	M ₁ vainiko +5 forma	151	42,9–57,5
16	4-gumburis M ₁	175	0,0–8,6
17	6-gumburis M ₂	92	0,0
18	5-gumburis M ₂	92	0,0–15,2
19	4-gumburis M ₂	92	84,6–100,0
20	Distalinė trigonido ketera	175	0,0
21	Laužta metakonido raukšlė	141	0,0–5,4
22	T. a. m. i.	264	0,0–5,9

* labiausiai varijuojantys požymiai

** $p < 0,05$

las, t.a.m.i. ir kt. Tokie kai kurių diagnostškai svarbių požymių vos ne maksimalūs dažniai ir rodo kitų tipų įtaką. Bet ši įtaka gana nežymi. Todėl Vidurio Europos tipą atitinka ir atskiros Vilniaus populiacijos, ir jungtinės serijos.

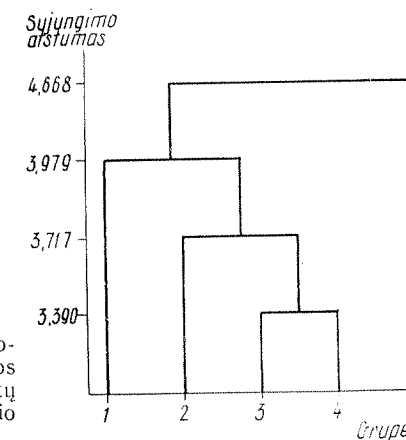
Siekiant objektyviai apibrėžti vilniečių vietą bendralaikiam kaimo fone, buvo nustatyti tarp teritorinių kaimo gyventojų grupių ir vilniečių labiausiai varijuojantys požymiai (31 lent.), pagal juos apskaičiuoti VDM ir atlikta VDM matricos klasterinė analizė. Nors kai kurių požymių amplitudė gana didelė, bet patikimai nevarijuoja nė vienas, o kiek didesnėmis Fišerio kriterijaus reikšmėmis pasižymi 6 bruožai, kuriuos ir laikėme labiausiai varijuojančiais. Teritorinio faktoriaus vidutinis įtakos laipsnis (η^2) sudaro 1,06%. Visa tai patvirtina antropologinį visų Lietuvos gyventojų artumą, kuris atsispindi ir klasterinės analizės dendrogramoje (30 pav.). Vakarų ir Vidurio Lietuva sudaro glaudų klasterį; prie jo jungiasi Pietų ir Rytų Lietuva. Atstumas tarp kraštutinių grupių — Vakarų, Vidurio ir Rytų Lietuvos — tesudaro 0,589. Tai dar kartą patvirtina kaimo grupių artumą. Nors Vilniaus gyventojai ir skiriasi nuo kaimo (atstumas 0,689), bet kito klasterio nesudaro, ir taip pat, kaip Rytų ir Pietų Lietuva, jungiasi

dispersinės analizės rezultatai)

miesto gyventojai (k=5)		Visi XIV–XVIII a. Lietuvos gyventojai ir bendralaikiai kaimynai (k=18)			
η^2 (%)	F	N	min–max	η^2 (%)	F
0,30	0,4	2070	0,0–53,5	17,40	31,6**
0,10	0,2	2322	0,0–13,1	4,70	8,9**
0,90	1,2*	716	0,0–37,5	2,14	1,4
0,70	0,1	716	0,0–6,1	2,75	1,9
0,00	0,0	716	0,0	0,00	0,0
1,10	1,3*	941	0,0–44,5	10,74	9,2**
0,20	0,2	941	0,0–25,0	8,33	7,0**
0,90	1,1*	1011	5,7–34,7	2,86	2,4
0,60	0,6	1011	0,0–41,4	17,15	16,7**
3,10	2,0*	1596	0,0–56,5	16,91	20,7**
1,80	1,1*	1596	28,2–84,7	11,02	12,6**
3,20	2,1*	1596	14,6–50,0	3,52	3,7
0,80	0,2	967	0,0–14,2	4,49	3,1
0,20	0,1	967	73,8–100,0	3,90	2,7
1,90	0,9	967	0,0–57,5	24,38	20,5**
0,80	0,6	967	0,0–25,2	6,13	4,3
0,00	0,0	557	0,0–2,6	1,26	0,5
2,60	1,3*	557	7,7–22,7	1,15	0,4
2,50	1,3*	557	77,3–88,2	3,54	1,5
0,00	0,0	912	0,0–3,9	1,50	0,9
0,80	0,6	912	0,0–22,7	9,74	6,6**
0,90	0,4	831	0,0–29,3	6,75	4,2

prie to paties identiškų grupių — Vakarų ir Vidurio Lietuvos — klasterio. Tuo gana objektyviai įrodomas savitės klasterio grupės — Vilniaus gyventojų — artumas Lietuvos kaimo gyventojams.

Iš to išplaukia, kad viduramžių Vilniaus gyventojai odontologijos požiūriu iš esmės buvo tokios pat sudėties kaip ir Lietuvos kaimo.

30 pav. Vilniaus gyventojai kaimo odontologinės medžiagos Ione (VDM) klasterizacijos dendrograma): 1 — Rytų Lietuva, 2 — Pietų Lietuva, 3 — Vakarų Lietuva, 4 — Vidurio Lietuva, 5 — Vilniaus gyventojai

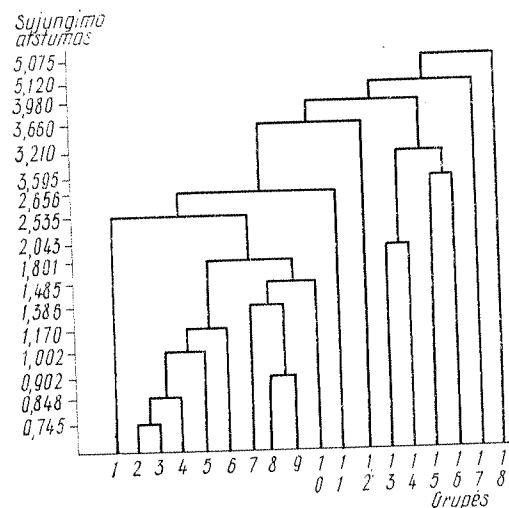
Matyt, persikėlėliai daugiausia buvo iš kaimyninių sričių, tik kai kurie — iš tolimesnių vietovių. Tas ir suteikia Vidurio Europos tipo vilniečiams mišrumo atspalvį.

6.2.7. Lietuviai Rytų Europos fone

Palyginamosios sinchroninės medžiagos iš kaimyninių teritorijų ir apskritai iš Rytų Europos yra labai nedaug — pavyko pasitelkti 7 latvių serijas [85], rinktines rusų ir ukrainiečių serijas, šiek tiek ankstesnes (IX—XV a.) rytų slavų serijas iš Rusijos ir Ukrainos [121], gana vėlyvas (XVIII—XIX a.) baltarusių [117] ir karelių [86] grupes.

Kaip ir reikėjo tikėtis, lietuvių ir jų kaimynų odontologinių požymių tarpgrupinis variavimas labai didelis (31 lent.): net 8 požymiai patikimai įvairuoja tarp grupių, o vidutinis teritorinio faktoriaus įtakos laipsnis (η^2) visų požymių sudaro 6,8%. Pagal tuos 8 požymius apskaičiuotų VDM klasterizacijos dendrogramoje (31 pav.) visi Lietuvos gyventojai sudaro vieną labai glaudų klasterį. Tai byloja apie jų biologinį tapatumą. Antrą, mažesnį klasterį sudaro 3 latvių serijos ir rytų slavų rinktinė iš Ukrainos. Tačiau šis klasteris ne toks jau tolimas „lietuviškajam“. Tai suprantama, nes X—XVI a. Ukrainos gyventojai pagal Vidurio Europos tipo struktūrą yra labai artimi Lietuvos žmonėms. Ikškilės seriją sudaro baltai [84]. Nors XII—XV a. Vidzemė buvo mišri [91], vis dėlto vyravo baltiškas komponentas. Apie tai byloja tas faktas, kad Ikškilės žmonės odontologiškai atitinka Vidurio Europos tipą, nors jiems ir būdinga tam tikra „suomiška“ priemaiša.

Kitos grupės gana tolimos. Tai galima paaiškinti kitu odontologiniu tipu, kita jo struktūra. Geografiškai artimi baltarusiai dendrogramoje atsидūrė labai toli nuo Lietuvos klasterio (39 pav., 16 grupė).

31 pav. Lietuvos gyventojai sinchroniniame Rytų Europos fone (VDM klasterizacijos pagal odontologinius požymius dendrograma): 1 — XIV—XVIII a. Pietryčių Latvija, 2 — XIV—XVIII a. Lietuva, 3 — XIV—XVIII a. Rytų Lietuva, 4 — XIV—XVIII a. Pietų Lietuva, 5 — XIV—XVIII a. Vakarų Lietuva, 6 — XIV—XVIII a. Vidurio Lietuva, 7 — X—XVI a. Ukraina, 8 — XIII—XV a. Ikškilė, 9 — XII—XV a. Vidzemė, 10 — XVI—XVIII a. Pietvakarių Latvija, 11 — XVIII a. Vidzemė, Purgailiai, 12 — XIV—XVI a. Latgala, Vaidas, 13 — XV—XVIII a. RTFSR europinė dalis, 14 — XVI—XVII a. Jaunkandava, Dudinis, 15 — IX—XIV a. RTFSR europinė dalis, 16 — XVIII—XIX a. Baltarusija, 17 — XIX—XX a. Karelija, 18 — XVI—XVIII a. Ukraina

Matyt, taip yra dėl to, kad jiems, kaip ir Rusijos europinės dalies, taip pat kai kuriems XVI—XVIII a. Ukrainos gyventojams, būdingas šiaurės gracilusis tipas. Tai, be abejonės, senojo šiaurės gracilaus tipo įtaka, kuri gana ryški Rusijos lygumoje, mažiau ryški Baltarusijoje ir jau ima reikštis vėlyvųjų viduramžių (XVI—XVIII a.) kai kuriose ukrainiečių grupėse.

Taigi XIV—XVIII a. lietuviai Rytų Europos fone užima gana savitą vietą, nes jie labai „grynai“ atitinka Vidurio Europos odontologinį tipą. Toks odontologinis „grynumas“ lietuviams būdingas tikriausiai todėl, kad jie visą laiką buvo baltiškojo arealo centre, o baltų gentys nuo seno atitiko būtent Vidurio Europos tipą [187].

6.3. KAI KURIOS DANTŲ LIGOS ETNINIŲ, SOCIALINIŲ IR BIOLOGINIŲ ASPEKTAIS

Senųjų gyventojų dantų ligos yra ne antropologijos, bet paleopatologijos tyrimų objektas, tačiau jos gali atspindėti praeities populiacijų fizinę būklę, sveikatą, mitybą, gyvenamąją aplinką ir tuo įdomiai papildyti etninės istorijos paveikslą. Labiausiai paplitusi dantų kietojo audinio liga — kariesas — geriausiai tinka šiems tikslams.

Dantų kariozinio pažeidimo laipsniui nustatyti vartojami du rodikliai: karieso paplitimo ir kariozinio pažeidimo intensyvumo. Karieso paplitimo rodiklis (išreiškiamas procentais) rodo, kiek patikrintų individų turi karieso pažeistų arba dėl jo komplikacijų išrautų dantų.

Kariozinio proceso paplitimas XIV—XVIII a. Lietuvos kaime siekė 68,4%, tuo tarpu II—V a. jis tebuvo 47,4%, V—VII a. — 60,9%, VIII—XII a. — 31,4%. II—V a. kariesas pažeidė tik kas 26 dantį, o V—VII a. — kas 20, VIII—XII a. — kas 24, o XIV—XVIII a. — net kas 13 (32 lent.).

Kariozinio proceso intensyvumo (KPI) rodiklis — tai vidutinis karieso pažeistų dantų skaičius vienam asmeniui. Šis rodiklis viduramžių Lietuvoje buvo beveik 3 kartus didesnis negu geležies amžiuje: jaunų žmonių (iki 30 m.) jis išaugo nuo 1,1 II—XII a. iki 2,9 XIV—XVIII a. Kaimo žmonių karieso pažeistų dantų vidutiniškai buvo 7,7%, o vilniečių — 8,4% (32 lent.), tačiau paauglių karioziškumas buvo gana mažas (atitinkamai 1,7 ir 3,2%).

Vaikai kariesu beveik nesirgo: kaimiečių dantys tebuvo pažeisti 0,6%, o vilniečių — 0,7%. Nepaisant augantiems vaikams didėjančio karioziškumo, dantų su daugybinu kariozinu pažeidimu buvo labai nedaug. Tai rodo buvus vis dėlto atsparų dantų audinį. Dažniausia kariesas pažeisdavo krūminius dantis (33 lent.), o rečiausiai — kandžius. Krūminiai dantys, kurių žymiai sudėtingesnis kramtomąjo paviršiaus reljefas, labai sulaukia maisto likučių ir apnašas. Senovės lietuvių dominavo kontaktinių paviršių kariesas. Kaimiečių jis sudarė 72,5%, o vilniečių — 76,9%. Tik svarbus tas faktas, kad kraniologinėje medžiagoje vyrauja suaugusių žmonių kaukolės, kurių dantų kramtomieji paviršiai jau nusitrynę, lygūs ir kariesas juose nebeprogresuoja. Seniau nebuvo agresyvių kariesą sukeliančių faktorių (pavyz-

32 lentelė. Kariozinio pažeidimo paplitimas Lietuvoje XIV—XVIII a.

Gyventojai	Individo amžius (metais)	Ištirta kaukolių	Ištirta dantų	Karieso pažeisti dantys		Dantys su keliomis kariozinėmis ertmėmis	
				N	%	N	%
Kaimo	Paaugliai	40	993	17	1,7±0,4	0	0,0±0,0
	20—29	190	5046	206	4,1±0,3	3	1,5±0,8
	30—39	137	3340	277	8,3±0,5	11	4,0±1,2
	40—49	141	2975	300	10,2±0,6	10	3,3±1,0
	Per 50	193	2885	373	12,9±0,6	10	2,7±0,8
	Iš viso	701	15239	1173	7,7±0,2	34	2,9±0,5
Vilniaus	Paaugliai	34	374	12	3,2±0,9	0	0,0±0,0
	20—29	330	3024	148	4,9±0,4	1	0,7±0,7
	30—39	226	1941	173	8,9±0,6	3	1,7±1,0
	40—49	226	1644	196	11,9±0,8	7	3,6±1,3
	Per 50	157	940	142	15,1±1,2	1	0,7±0,7
	Iš viso	973	7923	671	8,4±0,3	12	1,8±0,5
Visos Lietuvos	Paaugliai	74	1367	29	2,1±0,4	0	0,0±0,0
	20—29	520	8070	354	4,4±0,2	4	1,1±0,6
	30—39	363	5281	450	8,5±0,4	14	3,1±0,8
	40—49	367	4619	496	10,7±0,5	17	3,4±0,8
	Per 50	350	3825	515	13,5±0,6	11	2,1±0,6
	Iš viso	1674	23162	1844	8,0±0,2	46	2,5±0,4

33 lentelė. Atskirų dantų kariesas

N	%	Dantų formulė pagal dvizenklę sistemą		N	%
187	12,8±2,4	18	28	198	12,1±2,3
278	15,5±2,2	17	27	267	13,9±2,1
289	15,9±2,2	16	26	278	21,9±2,5
295	8,5±1,6	15	25	301	6,0±1,4
309	9,7±1,7	14	24	311	10,6±1,7
298	4,4±1,2	13	23	306	5,9±1,3
273	3,3±1,1	12	22	269	2,2±0,9
252	2,0±0,9	11	21	246	2,0±0,9
293	1,0±0,6	41	31	299	0,7±0,5
321	1,2±0,6	42	32	336	2,4±0,8
349	2,6±0,8	43	33	353	4,0±1,0
345	2,0±0,8	44	34	360	3,9±1,0
329	8,2±1,5	45	35	324	9,0±1,6
263	18,3±2,4	46	36	259	17,8±2,4
274	17,2±2,3	47	37	282	15,6±2,2
245	13,5±2,2	48	38	247	15,4±2,3

džiui, kaip dabar, — rafinuotų angliavandenių), reikėjo gana ilgus apnašų ekspozicijas, kad prasidėtų emalio demineralizacija. Tai ir matyti bekontaktuojančių dantų paviršiuose. Tai patvirtina ir žmogui

senstant prasidedantis dantų kaklelių, vestibularinių paviršių kariesas. Kaimo gyventojų, jaunų (20—29 m.) žmonių kramtomąjį paviršiaus kariesas sudarė 25,8%, o kaklelio srities — tik 9,3% atvejų; senų (per 50 m.) žmonių kramtomąjį paviršiaus — tik (!) 9,8%, o kaklelio — net 13,9%. Taigi kramtomųjų paviršių kariesas gana greitai „mažėja“ nuo 30 m. amžiaus, nes šie paviršiai — nusitrynę. Tai suprantama, nes XIV—XVIII a., be abejonės, maistas buvo prasčiau paruošiamas, kietesnis. Senstant dantys greitai nusitrindavo. Prasidėjus amžinei žandikaulių alveolinės ataugos atrofijai, apsinuoginus šaknies cementui ir ten susilaikius apnašoms, imdavo daugėti dantų kaklelio kariozinių pažeidimų. Tai, beje, rodo, kad kariesą labai skatina nepalankūs išorės veiksniai. Beje, buvo įdomu panagrinėti, kokią įtaką karieso paplitimui ir ypač jo intensyvumui turi bendra sveikatos būklė. Apie ją sprendžiama iš gyventojų ūgio ir demografinių rodiklių. Buvo nustatytas viduramžių kaimiečių ūgio ir demografinių rodiklių mažėjimo gradientas (15 ir 17 pav.) iš šiaurės vakarų į pietryčius. Tai aiškinta atskirų Lietuvos regionų ekonomikos ir kultūros plėtojimosi skirtumais [124, 139, 145]. O kokia karieso geografija?

Vakarų Lietuvoje karieso buvo pažeista 8,2±0,3% dantų, Vidurio Lietuvoje — 7,2±0,4%, Rytų Lietuvoje — 7,2±0,5%, Pietų Lietuvoje — 7,6±0,5%. Taigi didesne tendencija sirgti kariesu pasižymėjo Vakarų Lietuva ($p < 0,05$), o visuose kituose regionuose karieso intensyvumo laipsnis buvo vienodas. Dispersinės analizės rezultatai parodė, kad geografinio faktoriaus įtakos laipsnis (η^2) sirgti kariesu — tik 0,03%. Taigi kariesui atsirasti ir progresuoti bendra sveikatos būklė didesnės įtakos neturėjo. Įdomu ir tai, kad vienas pagrindinių kariesostatinių mikroelementų — fluoras — taip pat aptinkamas dažniausiai Vakarų Lietuvos požeminiuose vandenyse [33], bet ir jis neturėjo žymesnio kariesostatinio poveikio.

Labai įdomu buvo panagrinėti karieso ir socialinės aplinkos sąsajas ir šiuo aspektu palyginti kaimo ir miesto duomenis, juoba kad nurodoma, jog viduramžiais mieste karioziškumas buvęs didesnis [174]. Vilnius buvo vienas didesnių Rytų Europos miestų, tad jam buvo būdingos visos viduramžių negerovės, kurios aptartos kalbant apie vilniečių somatologiją ir demografiją. Betgi jos karieso intensyvumui ir aktyvumo laipsniui didesnės įtakos neturėjo — vilniečių ir kaimo gyventojų karioziškumas patikimai nesiskyrė. Tad kariesas atsirasdavo greičiausiai ne dėl bendros sveikatos būklės ar socialinės aplinkos, o dėl tam tikro mitybos būdo. Archeologai nurodo [41] panašią viduramžių Lietuvos kaimo ir miesto mitybą, o tai galėjo sąlygoti ir panašų kariozinio proceso intensyvumą.

Tačiau karieso komplikacijų geografija Lietuvoje visiškai kitokia. Buvo diagnozuoti trys apatinio žandikaulio odontogeninio osteomielito ir 24 odontogeninės cistos atvejai, iš kurių net 10 aptikta Vilniuje, o kiti — Rytų ir Pietų Lietuvoje (IX, X, XI, XII, XIII, XIV, XV pav.). Be abejo, tiek vilniečių, tiek pietryčių Lietuvos kaimo gyventojų prasčiau sveikata ir pakitusi imunobiologinė būklė — tai tie veiksniai, dėl

kurių buvo sunkių karieso komplikacijų, nors karieso imlumui jie įtakos ir neturėjo.

„Socialinė“ liga laikoma ir emalio hipoplazija [137, 151, 189]. Tai nekariozinės kilmės kietojo dantų audinio pažeidimas jų augimo laikotarpiu dėl sunkių ir ilgų ligų. Dažniausiai hipoplazija paliečia anksčiausiai dygstančius dantis, t. y. kandžius ir pirmuosius krūminius. Lietuvos (daugiausia — Rytų ir Pietų) kaime nustatyta 3,3% ryškios emalio hipoplazijos atvejų (XVI, XVII, XVIII pav.). Pieninių dantų hipoplazija, kuri atsiranda dėl nėštumo patologijos, pasitaikė vėl tik Rytų Lietuvoje (XVIII pav.). Ten aptikta ir lėtinių hipoplazijos formų, jos pažeistų tiek pieninių, tiek pastoviųjų dantų.

Yra nuomonių, kad karieso lytinis dimorfizmas taip pat iš dalies susijęs su bendra sveikatos būkle. Nėščios moters organizme vyksta gana dideli persitvarkymai, kurie gali atsilipti ir dantų kietojo audinio atsparumui. Kol kas diskutuojama dėl nėštumo įtakos kariozinio proceso suaktyvėjimui. Daugelis autorių yra tos nuomonės, kad kariesas nepasižymi lytiniu dimorfizmu [76, 197] arba karieso išplitimas ir intensyvumas priklauso tiesiog nuo amžiaus [75]. XIV—XVIII a. Lietuvoje potencialios reprodukcijos tempai buvo gana dideli — viena suaugusiųjų pora turėjo 5—7 palikuonis. Todėl buvo įdomu patyrinti, ar moterims nebūdinga karieso intensyvėjimo tendencija. Kariozinio pažeidimo lytinis dimorfizmas aptiktas tik vyresnių nei 40 m. vilniečių grupėje (34 lent.), o kitose amžiaus grupėse nei mieste, nei kaime jo nebūta. Taigi nors senovės Lietuvoje nėštumai ir gimdymai buvo gana dažni ir tai galėjo atsilipti bendrai moterų sveikatos būklei, tačiau žymesnio moterų karieso intensyvumo nebūta.

34 lentelė. Kariozinio pažeidimo lytinis dimorfizmas

Individo amžius (metais)	Kaimo gyventojai				Vilniečiai			
	Vyrai		Moterys		Vyrai		Moterys	
	N	%	N	%	N	%	N	%
20—39	3822	6,0±0,4	4564	5,6±0,3	2783	6,2±0,5	2182	6,8±0,5
Per 40	3864	10,9±0,5	1996	12,5±0,7	1971	12,2±0,7	613	16,0±1,5*
Iš viso	7686	8,5±0,3	6560	7,7±0,3	4754	8,7±0,4	2795	8,8±0,5

* $p < 0,05$

Apskritai XIV—XVIII a. Lietuvoje išaugusio karioziškumo priežastys — tam tikros socialinės sąlygos ir jų nulemtas mitybos būdas. Baudžiavinė santvarka slėgė valstiečius, lėmė blogą jų sveikatos būklę, trumpą gyvenimą. Sveikatai atsiliopė ir 100 metų trukę kryžiuočių antpuoliai, dėl kurių valstiečiai netekdavo turto, ypač maisto produktų, gyvulių, pasėlių [15]. Vis dėlto daugiausia įtakos turėjo mitybos specifika — masiškas ropių vartojimas. Ropių sėklos kapinyuose aptinkamos XIII a., o nuo XIV a. ropėmis būdavo užsėjami ištisi laukai

[56]. Jos buvo pagrindinis tiek miesto, tiek kaimo gyventojų mitybos šaltinis. Ropė — stiprus kariesogeninis produktas, turintis 5,9—9% angliavandenių. Tokių karieso atsiradimo atvejų aprašyta užsienio literatūroje [179]. Karioziškumą viduramžių Lietuvoje didino ir dažnas pupų ir žirnių košių valgymas. Šiuose augaliniuose patiekaluose gana daug — iki 46—55% — krakmolo. Antra vertus, padedančių susiformuoti pilnaverčiam kietajam dantų audiniui produktų (pieno ir mėsos) buvo vartojama mažai. Šį trūkumą iš dalies kompensuodavo kasdien vartojamos daug angliavandenių turinčios kultūros.

Taigi didesnę karioziškumą XIV—XVIII a. Lietuvoje galėjo išprovokuoti prasta mityba, kurią lėmė socialinės ir ekonominės sąlygos. Be abejonės, apskritai prastesnė feodalinė Lietuvos žmonių sveikata galėjo turėti įtakos mažesniai dantų atsparumui. Biologinės žmonių būklės skirtumai skirtinguose Lietuvos geografiniuose arealuose nebuvo labai dideli, todėl tolygi ir karieso geografija.

Antra vertus, sprendžiant iš kraniologinės medžiagos, bendra sveikatos būklė kariesui didesnės įtakos neturėjo galbūt ir dėl to, kad ligoti vaikai, tarp jų ir tie, kuriems susiformuodavo nepilnavertis emalis ir dentinas, mirdavo. Išlikdavo sveikieji, o jiems kariesą išprovokavo neigiami egzogeniniai faktoriai, gal todėl ir jų ekspozicija tokia ilga (kariesas daugiau pasireikšdavo jau suaugus).

7. KAS NAUJA APIE LIETUVIŲ ANTROPOLOGINIŲ YPATYBIŲ FORMAVIMĄSI IR FEODALINIO LAIKOTARPIO LIETUVOS GYVENTOJŲ FIZINĘ BŪKLĘ (Baigiamosios pastabos)

Gausi feodalinio laikotarpio Lietuvos antropologinė medžiaga, kad ir netolygiai atstovaujanti jos teritorijai, įgalina šį tą apibendrintai pasakyti apie paskutinį lietuvių etnogenezės etapą, vilniečių rasinę istoriją ir Lietuvos gyventojų biologinės būklės poslinkius per pastarąjį tūkstantmetį.

Kalbant etnogenezės aspektu, pirmiausia reikia nurodyti, kad II m. e. tūkstantmečio viduryje ir antroje pusėje Lietuvoje susidarė gana margas antropologinių ypatybių teritorinio pasiskirstymo paveikslas: daugelis kranioimetrinių požymių aiškiai įvairavo tarp grupių, vis dėlto neturėdami kokių nors ryškesnių arealų ar kitimo gradientų. Todėl neįmanoma objektyviai išskirti vietinių antropologinių tipų. Įvairius antropologinius kompleksus reikia laikyti to paties tipo variantais, juoba kad Latvijos ir Estijos populiacijoms nustatytuose tipologijos rėmuose [93] lietuviai su retomis išimtimis priklauso vienam — mezokraniniam siauravidžiui — tipui. Mozaikos pavidalu pasiskirsto ne tik metriniai, bet ir diskretūs kaukolės požymiai, jos pėdsakų galima įžvelgti pavienių odontologinių bruožų dažnumo svyravimuose ir kai kuriose dabartinių gyventojų antropologinėse sistemoose. Visa tai byloja apie netolimus genetinius įvykius, tarp jų —

apie galimą didelį baltų genčių maišymąsi lietuvių tautybės formavimosi išvakarėse. Vis dėlto gentys turėjo būti giminingos, nes XIV—XVIII a. populiacijos atstovavo vieno antropologinio tipo variantams, priklausė vienam — Vidurio Europos — odontologiniam tipui. Be to, viduramžių lietuvių odontologinis tipas buvo labai „grynas“, tiesiog Vidurio Europos tipo etalonas.

Antra, išryškėjo du antropologinės mozaikos komponentai — populiacinis, susijęs su konkrečiu senkapio populiacija, ir tarminis, susijęs su konkrečios tarmės arealu. Pirmasis komponentas ryškesnis, tačiau antrasis slepia daug etnogenetinės informacijos. Daugiamačiais būdais sugretinus tretinių tarmių arealų serijas pagal kranio-metrinius ir diskrečius kaukolės požymius, jos susigrupuoja įvairiai, vis dėlto dažniausiai žemaičių populiacijos atsiskiria nuo aukštaičių, o jeigu reisykiais ir šliejasi prie pastarųjų, tai galima šitai aiškinti atsitiktinumu. Odontologijos požiūriu, Vakarų ir Rytų Lietuvos grupės, iš esmės sutampančios su žemaičiais ir rytų aukštaičiais, atsiduria skirtinguose dendrogramos poliuose. Taigi antropologinėje mozaikoje galima susekti „genetinės atminties“ pėdsakus, bylojančius apie tuos laikus, kai formavosi dviejų tautos kamienų — žemaičių ir aukštaičių — fizinės ypatybės. Aukštaičių grupės savo ruožtu pagal atskiras antropologines sistemas sueina į vis kitokius derinius. Visada krūvoj laikosi rytų aukštaičių branduolys — panevėžiškiai ir anykštėnai, prie jų metriniais požymiais gretinasi vakarų aukštaičiai šiauliškiai, o diskrečiais — kauniškiai. Rytų aukštaičių arealo rytinio pakraščio uteniškiai pagal pirmąją sistemą šliejasi prie kitų rytų aukštaičių, o pagal antrąją — prie baltarusių paribio gyventojų, ir tai visai suprantama. Pietų aukštaičiai (dzūkai) vienu atveju artimesni vakarų aukštaičiams kauniškiams (suvalkiečiams), o kitu — rytų aukštaičiams uteniškiams. Tai visiškai atitinka jų tarpinę geografinę padėtį. Taigi, viena vertus, aukštaičiai išlaiko fenetinį vientisumą, bylojantį apie genetinį artimumą ir bendrą kilmę, kita vertus, jų grupių sąsajose galima įžvelgti dalinius tų grupių etnogenezės momentus. Pavyzdžiui, vakarų aukštaičiai kauniškiai pagal vienus požymius panašūs į rytų aukštaičius, pagal kitus — į pietų aukštaičius ir žemaičius, ir tai turi etnogenetinę prasmę. Viena vertus, kauniškių ryšius su pietų aukštaičiais galima aiškinti ne tik kaimynyste, bet ir senųjų jotvingių substratu, kuris neabejotinas abipus Nemuno aukštupio ir vidurupio. Antra vertus, kauniškių artimumas pietų žemaičiams, rytų ir pietų aukštaičiams gali rodyti tai, kad per kryžiuočių karus ištuštėjusioje Užnemunėje apsigyveno ateiviai ir iš Aukštaitijos, ir iš Žemaitijos, bet aukštaičių įnašas į suvalkiečių genų fondą buvo didžiausias. Aukštaičių ir baltarusių etninio paribio gyventojai turėjo antropologinių savitumų, tačiau daugeliu atvejų buvo artimi rytų aukštaičiams uteniškiams ir pietų aukštaičiams.

Trečia, ta aplinkybė, kad aptariamuoju laiku Lietuvoje antropologinės žmonių ypatybės pasiskirsčiusios mozaikos pavidalu, neleidžia nustatyti tiesioginės geležies amžiaus ir feodalinio laikotarpio gyventojų fizinės įpėdinystės, nors nėra jokio pagrindo įtarti buvus kiek

žymesnę svetimą antropologinio elemento įsrovą nuo I m. e. tūkstantmečio pabaigos (kai jau buvo susiformavusios visos genčių sąjungos) iki II tūkstantmečio vidurio (kai ėmė formuotis tautybė). Taigi apie fizinę įpėdinystę galima kalbėti tik atsižvelgiant į vadinamuosius epochinius poslinkius, kurie vyko per pastarąjį tūkstantmetį savaime, be antropologinių tipų maišymosi. Svarbiausieji jų — tai ryški ir tolygi brachikranizacija, didesnė už latikranizaciją brevikranizacija, smegeninės žemėjimas, veido ir jo detalių gracilizacija, santykinis veido plėtėjimas, akiduobių aukštėjimas ir nosies siaurėjimas dėl jų atskirų matmenų mažėjimo skirtingų tempų, taip pat nežymus veido profiliuotės švelnėjimas, neviršijantis klinoprozopijos ribų. Galima kalbėti ir apie savotiškus diskrečių požymių epochinius poslinkius — bendrą dažnumo mažėjimą ir atskirų požymių grupių proporcijos kitimą. Viena viduramžių Lietuvos gyventojų fizinio margumyno priežasčių greičiausiai buvo ta, kad tų skirtingų fizinių kompleksų, kurie susidarė Lietuvoje sumišus įvairioms baltų gentims, epochinių kitimų kryptis ir tempai galėjo būti skirtingi. Be abejo, didelę įvairovę lėmė ir populiaciniai genetiniai procesai, kuriuos ateityje dar teks panagrinėti. Tačiau kaip darbinę hipotezę jau dabar galima iškelti feodalinio laikotarpio Lietuvos gyventojų antropologinių ypatybių tapsmo modelį.

Kalavijuočių ir kryžiuočių ekspansija sukėlė beveik visų vakarinės senosios baltų arealo pusės genčių migraciją į Lietuvos valstybę: prūsų, jotvingių, kuršių ir žiemgalių bangos, užfiksuotos istoriniuose šaltiniuose, paliko pėdsakus ir vietovardžiuose. Kelios dešimtys epidemijų, siautusių XIII—XVII a., sunaikino ištisus kaimus [14]. Visa tai sudarė populiacinę struktūrą, kuri buvo susiklosčiusi geležies amžiuje. Nors ir labai artimų baltų genčių metisacija sustiprino heterozigotiškumą, sukūrė plačią morfologinių požymių derinių gamą, sąlygojo didelę jų tarpgrupinę įvairovę, dėl to išnyko ribos tarp antropologinių tipų arealų, kurie buvo žinomi geležies amžiuje. Antra vertus, susidariusi Lietuvos valstybė sustiprino administracinę besiformuojančios lietuvių tautybės izoliaciją ir skatino integracinius procesus. Baudžiava pririšo valstiečius prie žemės, apribojo jų kilnojimąsi, taigi suvaržė vedybų ryšių ratą ir atsirado barjerai tarp atskirų populiacijų genų fondų. Vadinas, atsirado vietinio kintamumo modusas [66]. Automatiniai genetiniai procesai tokiose populiacijose galėjo būti skirtingų kryptių ir sudaryti prielaidas tai morfologinei mozaikai, kurią aptinkame viduramžiais ir kuri, be abejonės, ryškėjo dėl epochinių poslinkių, atskirose populiacijose taip pat vykusių skirtingai. Vis dėlto populiacijų „genetinė atmintis“ išlaikė etnogenetinės informacijos pėdsakus, kurie įgalina viduramžių gyventojus sieti įpėdinystės ryšiais su dviem tautybės dėmenimis — I m. e. tūkstantmečio žemaičių ir aukštaičių genčių sąjungomis. Nors ir redukuota, išliko diferenciacija rytų—vakarų kryptimi, kuri ypač buvo ryški I m. e. tūkstantmečio antropologinėje medžiagoje ir kuri aptinkama daugelyje tradicinės kultūros elementų, atspindinčių senųjų baltų pasaulėžiūros struktūrą [53].

Ketvirta, savita buvo antropologinė Lietuvos sostinės istorija. XIV—XVIII a. Vilniaus katalikų bendruomenė, ypač vyriškoji jos dalis, buvo mišri, sudaryta iš europidų antropologinių tipų margumyno, pasižymėjo dideliu grupiniu ir tarpgrupiniu daugumos kraniologinių požymių varijavimu. Etninės odontologijos požiūriu vilniečių mišrumą liudija tai, kad jie atitiko Vidurio Europos tipą ne tiek „grynai“, kiek bendralaikiai Lietuvos kaimo gyventojai, kad kai kuriose vilniečių grupėse pasitaikydavo visiškai svetimų, nebūdingų požymių, kurie vis dėlto nesudarydavo diagnostškai svarbių kompleksų. Mišrumas būdingas visiems miestams, ypač dideliems, o Vilnius jau XVI a. turėjo apie 30 tūkstančių gyventojų [19]. Tačiau daugiamačiais metodais sugretinus vilniečius su kaimo gyventojais pagal 3 antropologines sistemas (kranioimetrinius, diskrečius ir odontologinius požymius), galima daryti prielaidą, kad katalikiškos viduramžių Vilniaus bendruomenės pagrindą sudarė išėiviai iš visos Lietuvos, ypač iš pietrytinės jos dalies, kaimų. Taip iš tikrųjų galėjo atsitikti dėl geografinės miesto padėties. Be abejo, mieste buvo ir kitų tautybių, bet jos vargu ar užgožė vietinį elementą — juk XVII a. lietuvių kalba jame dar labai plačiai skambėjo [57].

Remiantis feodalinio laikotarpio Lietuvos gyventojų antropologine medžiaga, jau galima ryžtis ir kai kurioms bendro biologinio pobūdžio prielaidoms.

Pirma, būtina nurodyti žymią viduramžių gyventojų griaučių gracilizaciją, palyginti su senesniais laikais — geležies amžiumi. Sumažėjo, ypač vyrų, ūgis, tačiau kūno proporcijos išliko vidutinio tipo. Du priešingi vienas kitam morfogenezės faktoriai, kuriuos laikome kraniologinių ir odontologinių požymių margumyno, būdingo viduramžių gyventojams, priežastimi, galėjo atsiliepti ir ūgiui. Tačiau nepavyko nustatyti didesnės gyventojų izoliacijos: matyt, lyginant su geležies amžiumi, pasikeitė populiacijų izoliacijos pobūdis, o jos laipsnis greičiausiai liko toks pat, todėl ji negalėjo nulemti ūgio sumažėjimo, kaip homozės reiškinio. Kadangi nėra duomenų apie mechaninį gyventojų pasikeitimą — žemaūgio komponento žymią įsrovą į genų fondą tautybės formavimosi išvakarėse, tai ūgio sumažėjimo priežasčių reikia ieškoti feodalinio laikotarpio visuomeninėse sąlygose. Baudžiava, alinantis darbas, prasta mityba ir higieninės sąlygos, ligos turėjo atsiliepti ūgiui.

Antra, tomis pačiomis baudžiavos negerovėmis aiškintina ir ta aplinkybė, kad per pastarąjį tūkstantmetį svarbiausieji demografiniai rodikliai kito labai nežymiai: vidutinė numatoma naujagimių gyvenimo trukmė padidėjo 2,8 m., dvidešimtmečių suaugusių žmonių — 4 m., o reprodukcijos tempai nesikeitė, gyventojų skaičius augo lėtai. Tik pačioje XVIII a. pabaigoje, sprendžiant iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės 1790 m. gyventojų surašymo duomenų, kai kurie demografiniai rodikliai šiek tiek pagerėjo. Kaimo gyventojams buvo neprieinama profesionali medicinos pagalba, daug jaunų moterų mirdavo nuo nėštumo ir gimdymo patologijos, todėl moterų gyvenimo trukmė buvo trumpesnė negu vyrų.

Trečia, baudžiavos sąlygos ir jų nulemtas mitybos būdas sukėlė dantų kariozinio proceso suintensyvėjimą.

Ketvirta, per pastarąjį tūkstantmetį išsilaikė pastovus gyventojų fizinės būklės rodiklių teritorinis gradientas: ūgio mažėjimas ir gyvenimo trukmės trumpėjimas iš šiaurės vakarų į pietryčius. Negalima atmesti prielaidos, kad ūgio gradientas susidarė dėl to, jog žemaičių formavimuisi turėjo įtakos aukšto ūgio, o aukštaičių — žemo ūgio rasisinis komponentas, tačiau tai turėjo įvykti ne vėliau kaip mūsų eros pradžioje. Antra vertus, ūgio ir demografinių rodiklių gradientų sutapimas verčia ieškoti bendrų priežasčių, iš kurių svarbiausia, matyt, buvo atskirų Lietuvos sričių ekonomikos ir kultūros plėtojimosi netolygumai, pirmiausia dėl dirvų derlingumo skirtumų. Visos šios sąlygos neatsiliepė gyventojų karioziškumui, tačiau turėjo įtakos karieso komplikacijoms atsirasti.

Pagaliau galima imtis ir šiokių tokių paleoekologinių apibendrinimų. Vilniečių vidutinė numatoma gyvenimo trukmė buvo trumpesnė, ūgis mažesnis negu kaimo gyventojų, netgi Pietų Lietuvos, kurioje įsikūręs miestas ir kurioje šie rodikliai ir šiaip jau buvo patys mažiausi. Kai kurių sunkių stomatologinių ligų (karieso komplikacijų, emalio hipoplazijų), susijusių su bendra organizmo sveikatos būkle, dažnumu vilniečiai lenkė kaimo gyventojus, o karioziškumas, daugiau priklausęs nuo mitybos būdo, mieste buvo toks pat kaip kaime. Nors Vilnius pralenkė daugelį Rytų Europos miestų komunaliniais įrengimais ir buvo vienas stambiausių švietimo ir mokslo centrų, vis dėlto prasti gyventojų fizinės būklės rodikliai verčia manyti, kad viduramžių miestas toli gražu neteikdavo to ekologinio komforto, kuris būdingas dabartiniams miestams ir kuris įeina į urbanizacijos sąvoką. Nešvara, žemesniųjų gyventojų sluoksnių skurdas, miestiečių susigrūdimas, ligotumas, epidemijos — visa tai negalėjo nepaveikti žmogaus biologijos.

Feodalinio laikotarpio gyventojų antropologinis poveikslas reiškia pirmą žingsnį į lietuvių tautybės fizinių ypatybių formavimosi istoriją, palyginti nelabai tolimą. Atskleisti gilesnius jos klodus, nustatyti tų ypatybių ištakas padės akmens ir metalų laikotarpio antropologinės medžiagos analizė.